२२४३१

श्रीः ।

योगरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वन्तरये नमः ॥ शिवं हरिं विधातारं तत्पत्नीस्तत्सुतान्गुरून् । नत्वा[1] समस्तप्रत्यूहशान्तये मङ्गलाय च ॥ १ ॥ अन्नदो जलदश्चैव आतुरस्य चिकित्सकः । त्रयस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥ २ ॥ रोगपङ्कार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरम् । कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोऽर्हति ॥ ३ ॥ वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च चतुर्थकः । द्रष्टव्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोविवृद्धये ॥ ४ ॥ गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् । गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ५ ॥ ज्यौतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् । विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ६ ॥ क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः । कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ७ ॥ जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥ ८ ॥ व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ९ ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां रेतोमूलं च जीवितम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वह्निं शुक्रं च रक्षयेत् ॥ १० ॥ जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः । वह्निशस्त्रविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना । दोषैर्मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ १२ ॥ यावत्कण्ठगतप्राणस्तावत्कार्या प्रतिक्रिया । कदाचिद्दैवयोगेन दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ १३ ॥ यथाशास्त्रं तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ १४ ॥ पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः । विज्ञेया दोषजास्त्वन्ये केवला वाऽथ संकराः ॥ १५ ॥ औषधं मङ्गलं मन्त्रो ह्यन्याश्च विविधाः क्रियाः । यस्यायुस्तस्य सिध्यन्ति न सिध्यन्ति गतायुषि ॥ १६ ॥ विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन । न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ १७ ॥ नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ १८ ॥ रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक्कुर्याज्ज्ञानपूर्वं विचक्षणः ॥ १९ ॥ मूर्खश्चोरस्तथा म्लेच्छो ब्रह्मघ्नो मत्स्यघातकी । द्वेष्टा च ग्रामकूटश्च वञ्चको मांसविक्रयी ॥ २० ॥ एतांस्तु व्याधिना ग्रस्तान्न कुर्याच्छमनक्रियाम् । तेषां जीवासिसंदाता वैद्यो भवति पापभाक् ॥ २१ ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् । रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ २२ ॥

---

१ नत्वा योगरत्नाकरः प्रारभ्यते इत्यर्थः ।

अथ पादचतुष्टयम् ।

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् । बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥ २ ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः । आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ ३ ॥

अथ दूतपरीक्षा ।

दूतस्य प्रश्नाक्षरयोगसंख्या त्रिघ्नाऽष्टभाज्या प्रवदन्ति शेषे । समे च मृत्युर्विषमे च नैव विलोक्य वैद्यः खलु प्रश्नकाले ॥ १ ॥ दूतो रक्तकषायकृष्णवसनो दण्डी जटी मुण्डितस्तैलाभ्यक्तवपुर्भयंकरवचा दीनोऽश्रुपूर्णेक्षणः । भस्माङ्गारकपालपाशमुशली सूर्येऽस्तगे व्याकुलो यः शून्यस्वरसंस्थितो गदवतो दूतस्तु कालानलः ॥ २ ॥ स्वज्ञातिः श्वेतवस्त्रो द्रविणयुतकरः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ताम्बूलास्यः सुशीलः शुभवचनवदः स्यात्प्रशस्तोऽत्र दूतः ॥ ३ ॥ संध्याकाले तथा रात्रौ स्नानभोजनसंगमे । विपरीतेषु कालेषु न गच्छेत्तत्र बुद्धिमान् ॥ ४ ॥ न सुप्याद्रोगिसदने न भुञ्जीयात्कदाचन । विनाह्वानं न गच्छेच्च न ब्रूयान्मरणं भिषक् ॥ ५ ॥

अथ शकुनाः ।

छत्रं गौर्द्विजकन्यकामिषसुरा पण्याङ्गना रोचनं माङ्गल्यं नृपवाजिवारणदधिस्तोत्रादिपाठः शुभः । संगीतं करुणाभयानकमहारौद्रैर्विहीनं स्मरक्रीडाभावमनोहरं किमपि चेद्वालानि सद्योगिनः ॥ १ ॥ मार्गच्छेदोऽहिमार्जारगोधासरटवानरैः । रोगिद्वाराऽभिनिर्गच्छेन्मङ्गलं तदमङ्गलम् ॥ २ ॥ पुंनामा वामतः श्रेष्ठो गजखेचरवर्जितः । स्त्रीनामा दक्षिणे श्रेष्ठः शिवाश्यामाविवर्जितः ॥ ३ ॥ दुर्गा काकस्तथा श्वान उलूकखरजम्बुकाः । निर्गमे वामतः श्रेष्ठाः प्रवेशे दक्षिणाः शुभाः ॥ ४ ॥

अथ रोगिणामष्टस्थाननिरीक्षणम् ।

रोगाक्रान्तशरीरस्य स्थानान्यष्टौ निरीक्षयेत् । नाडीं मूत्रं मलं जिह्वां शब्दं स्पर्शं दृगाकृती ॥ १ ॥ दोषकोपे घनेऽल्पे च पूर्वं नाडीं परीक्ष्य च । अन्ते चाऽऽदौ स्थितिस्तस्या विज्ञेया भिषजा स्फुटम् ॥ २ ॥ यथा वीणागता तन्त्री सर्वान्रागान्प्रभाषते । तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्प्रकाशयेत् ॥ ३ ॥ सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ ४ ॥ निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलक्ष्यते । आदौ सर्वेषु रोगेषु नाडीजिह्वाक्षिमूत्रतः ॥ ५ ॥ परीक्षां कारयेद्वैद्यः पश्चाद्रोगं चिकित्सयेत् । नाड्या मूत्रस्य जिह्वाया लक्षणं यो न विन्दति ॥ ६ ॥ मारयत्याशु वै जन्तुं स वैद्यो न यशो भजेत् । लक्षयित्वा देशकालौ ज्ञात्वा रोगबलाबलम् ॥ ७ ॥ चिकित्सामारभेद्वैद्यो यशः कीर्तिमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

अथ नाडीपरीक्षा ।

नाडीमङ्गुष्ठमूलाधः स्पृशेद्दक्षिणगे करे । ज्ञानार्थं रोगिणो वैद्यो निजदक्षिणपाणिना ॥ १ ॥ स्थिरचित्तः प्रशान्तात्मा मनसा च विशारदः । स्पृशेदङ्गुलिभिर्नाडीं जानीयाद्दक्षिणे करे ॥ २ ॥ प्रायः स्फुटा भवति वामकरे वधूनां पुंसां च दक्षिणकरे तदियं परीक्षा । ईषद्विनासितकरं वितताङ्गुलीकं बाहुं प्रसार्य रहितं परिपीडनेन ॥ ३ ॥ ईषद्विनम्रकृतकूर्परवामभागे हस्ते प्रसारितसदङ्गुलिसंधिके च । अङ्गुष्ठमूलपरिपश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभातसमये प्रहरं परीक्ष्य ॥ ४ ॥ वारत्रयं परीक्षेत धृत्वा धृत्वा विमोचयेत् । विमृश्य बहुधा बुद्ध्या रोगव्यक्तिं विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥ अङ्गुलित्रितये स्पृष्ट्वा क्रमाद्दोषत्रयोद्भवाम् । मन्दां मध्यगतिं तीक्ष्णां त्रिभिर्दोषैस्तु लक्षयेत् ॥ ६ ॥ वातं पित्तं कफं द्वंद्वं त्रितयं सांनिपातिकम् । साध्यासाध्यविवेकं च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ ७ ॥ स्नायुर्नाडी ततो हंसी धमनी धरणी धरा । तन्तुकी जीवनज्ञाना शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ ८ ॥ सद्यःस्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः । क्षुत्तृषार्तस्य सुप्तस्य नाडी सम्यङ्न बुध्यते ॥ ९ ॥ अङ्गुष्ठमूलभागे या धमनी जीवसाक्षिणी । तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ १० ॥ स्त्रीणां भिषग्वामहस्ते पादे वामे च यत्नतः । शास्त्रेण संप्रदायेन तथा स्वानुभवेन वै ॥ ११ ॥ परीक्षा रत्नवच्चास्यास्त्वभ्यासादेव जायते । वातनाडी भवेद्ब्रह्मा पित्तनाडी च शंकरः ॥ १२ ॥ श्लेष्मनाडी भवेद्विष्णुस्त्रिदेवा नाडिसंस्थिताः । अग्रे वातवहा नाडी मध्ये वहति पित्तला । अन्ते श्लेष्मविकारेण नाडी ज्ञेया बुधैः सदा ॥ १३ ॥ सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जने नाडीम् । पित्तेन काकलावकमण्डूकादेस्तथा चपलाम् ॥ १४ ॥ राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः । कुक्कुटस्य गतिं धत्ते धमनी कफसङ्गिनी ॥ १५ ॥ मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा । वातपित्तसमुद्भूतां तां वदन्ति विचक्षणाः ॥ १६ ॥ सर्पहंसगतिं तद्वद्वातश्लेष्मवतीं वदेत् । हरिहंसगतिं धत्ते पित्तश्लेष्मान्विता धरा ॥ १७ ॥ काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातिवेगतः । स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी संनिपाते भवेद्ध्रुवम् ॥ १८ ॥ वृद्धहारीतात्— स्पन्दते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदा धरा । स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा । स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ १९ ॥ मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याऽतिसूक्ष्मा च सूक्ष्मा । नित्यं स्कन्धे स्फुरति पुनरप्यङ्गुलीः संस्पृशेद्वा भावैरेवं बहुविधतरैः संनिपातादसाध्या ॥ २० ॥ तस्य मृत्युं विजानीयाद्यस्येदं नाडिलक्षणम् ॥ २१ ॥ पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रतीमत्यन्तं भ्रमणं मुहुर्विदधतीं चक्राधिरूढामिव । भीष्मत्वं दधतीं कलासु पतितां सूक्ष्मत्वमातन्वतीं नो साध्यां धमनीं वदन्ति मुनयो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ २२ ॥ गम्भीरा या भवेन्नाडी सा भवेन्मांसवाहिनी । ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता । मन्दाग्नेः क्षीणधा-

तोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥ २४ ॥ असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी । लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ २५ ॥ चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा । मृत्युर्डमरुकस्येव भवेदेकदिनेन च ॥ २६ ॥ कम्पते स्पन्दतेऽत्यन्तं पुनः स्पृशति चाङ्गुलीः । तामसाध्यां विजानीयान्नाडीं दूरेण वर्जयेत् ॥ २७ ॥ स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्द्युतिरिवेक्ष्यते । दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥ २८ ॥ शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाऽथ दृश्यते । द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडी ज्ञेया विचक्षणैः ॥ २९ ॥ मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला वहेत् । आयाति पिच्छिलः स्वेदः सप्तरात्रं न जीवति ॥ ३० ॥ देहे शैत्यं मुखे श्वासो नाडी तीव्रा विदाहवत् । मासार्धं जीवितं तस्य नाडीविज्ञानभाषितम् ॥ ३१ ॥ मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः । यदा मन्दा भवेन्नाडी त्रिरात्रं नैव जीवति ॥ ३२ ॥ अतिसूक्ष्माऽतिवेगा च शीतला च भवेद्यदि । तदा वैद्यो विजानीयाद्रोगिणं च गतायुषम् ॥ ३३ ॥ विद्युद्भ्रमिता नाडी दृश्यते च न दृश्यते । अकालविद्युत्पातेव स गच्छेद्यमशासनम् ॥ ३४ ॥ तिर्यगुष्णा च या नाडी सर्पगा वेगवत्तरा । कफपूरितकण्ठस्य जीवितं तस्य दुर्लभम् ॥ ३५ ॥ चैलाञ्चलितवेगा च नासिकाधारसंयुता । शीतला दृश्यते या च याममध्ये च मृत्युदा ॥ ३६ ॥ दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाभिदृश्यते । मुखं विकसितं यस्य तं दूरं परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥ वातपित्तकफाश्चापि त्रयो यस्यां समाहिताः । कृच्छ्रसाध्यामसाध्यां वा प्राहुर्वैद्यविशारदाः ॥ ३८ ॥ वक्रा च चपला शीतस्पर्शा वातज्वरे भवेत् । द्रुता च सरला दीर्घा शीतपित्तज्वरे भजेत् ॥ ३९ ॥ मन्दा च सुस्थिरा शीता पिच्छिला श्लेष्मतो भवेत् । वक्रा च ईषच्चपला कठिना वातपित्तजा ॥ ४० ॥ ईषच्च दृश्यते स्पृष्टा मन्दा स्याच्छ्लेष्मवातजा । सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥ ४१ ॥ हंसगा चैव या नाडी तथैव गजगामिनी । मुखं प्रशस्तं च भवेत्तस्याऽऽरोग्यं भवेत्सदा ॥ ४२ ॥ यो रोगिणः करं स्पृष्ट्वा स्वकरं क्षालयेद्यदि । रोगास्तस्य विनश्यन्ति पङ्कः प्रक्षालनाद्यथा ॥ ४३ ॥ इति नाडीपरीक्षा ॥

अथ मूत्रपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि मूत्रस्य च परीक्षणम् । येन विज्ञातमात्रेण रोगचिह्नं प्रकाश्यते ॥ १ ॥ निशान्त्ययामे घटिकाचतुष्टये उत्थाप्य वैद्यः किल रोगिणं च । मूत्रं धृतं काचमये च पात्रे सूर्योदये तत्सततं परीक्षेत् ॥ २ ॥ तस्याऽऽद्यधारां परिहृत्य मध्यधारोद्भवं तत्परिधारयित्वा । सम्यक्परिज्ञाय गदस्य हेतुं कुर्याच्चिकित्सां सततं हिताय ॥ ३ ॥ वाते च पाण्डुरं मूत्रं सफेनं कफरोगिणः । रक्तवर्णं भवेत्पित्ते द्वंद्वजे मिश्रितं भवेत् । संनिपाते च कृष्णं स्यादेतन्मूत्रस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च—परीक्षा विधिवत्कार्या रोगिमूत्रस्य तत्त्वतः । तृणेन दापयेत्तैलबिन्दुं तत्रातिलाघवात् ॥ ५ ॥ विकासितं तैलमथाऽऽशु मूत्रे साध्यः स रोगी न विकासितं चेत् । स्यात्कष्टसाध्यस्तलगे त्वसाध्यो नागार्जुनेनैव कृता परीक्षा ॥ ६ ॥

चर्पटतः—नीलं च रूक्षं कुपिते च वायौ पीतारुणं तैलसमं च पित्ते । स्निग्धं कफे पल्वलवारितुल्यं स्निग्धोष्णरक्तं रुधिरप्रकोपे ॥ ७ ॥ मातुलुङ्गरसाभासं सौवीराभं जलोपमम् । प्रपाकरहितानां च सूत्रं चन्दनसंनिभम् ॥ ८ ॥ अजीर्णप्रभवे रोगे सूत्रं तण्डुलतोयवत् । नवज्वरे धूम्रवर्णं बहुमूत्रं प्रजायते ॥ ९ ॥ पित्तानिले धूम्रजलाभमुष्णं श्वेतं मरुच्छ्लेष्मणि बुद्बुदाभम् । तच्छ्लेष्मपित्ते कलुषं सरक्तं जीर्णज्वरेऽसृक्सदृशं च पीतम् । स्यात्संनिपातादपि मिश्रवर्णं तूर्णं विधिज्ञेन विचारणीयम् ॥ १० ॥ पूर्वाशां वर्धते बिन्दुर्यदा शीघ्रं सुखी भवेत् । दक्षिणाशां ज्वरो ज्ञेयस्तथाऽऽरोग्यं क्रमाद्भवेत् ॥ ११ ॥ उत्तरस्यां यदा बिन्दोः प्रसरः संप्रजायते । अरोगिता तदा नूनं पुरुषस्य न संशयः ॥ १२ ॥ वारुण्यां प्रसरेद्बिन्दुः सुखारोग्यं तदाऽऽदिशेत् । ऐशान्यां वर्धते बिन्दुर्ध्रुवं मासेन नश्यति ॥ १३ ॥ आग्नेय्यां तु तथा ज्ञेयं नैर्ऋत्यां प्रसरेद्यदि । छिद्रितश्च भवेत्पश्चाद्ध्रुवं मरणमेव च ॥ १४ ॥ वायव्यां प्रसरेद्बिन्दुः सुधयापि विनश्यति । विकाशितं हलं कूर्मं सैरिभाकारसंयुतम् ॥ १५ ॥ करण्डमण्डलं वापि शिरोहीननरं तथा । गात्रखण्डं च शस्त्रं च खड्गं मुशलपट्टिशम् ॥ १६ ॥ शरं च लगुडं चैव तथैव त्रिचतुष्पथम् । बिन्दुरूपं नरो दृष्ट्वा न कुर्वीत क्रियां क्वचित् ॥ १७ ॥ हंसकारण्डताडागं कमलं गजचामरम् । छत्रं वा तोरणं हर्म्यं सुपूर्णं दृश्यते यदि ॥१८॥ आरोग्यता ध्रुवं ज्ञेया तदा कुर्यात्प्रतिक्रियाम् । तैलबिन्दुर्यदा मूत्रे चालनीसदृशो भवेत् ॥ १९ ॥ कुलदोषो ध्रुवं ज्ञेयः प्रेतदोषसमुद्भवः । नराकारं प्रजायेत किंवा स्यान्मस्तकद्वयम् । भूतदोषं विजानीयाद्भूतविद्यां तदाऽऽचरेत् ॥२०॥ मञ्जिष्ठाभं धूम्रवर्णं च नीलं स्निग्धं मूत्रं वारितुल्यं च शीतम् । ज्ञात्वा चित्ते बुद्धिमान्मानुषाणां कुर्यात्त्वन्तर्भेषजं रोगिणां च ॥ २१ ॥ सर्पाकारं भवेद्वाताच्छत्राकारं तु पित्ततः । मुक्ताकारं बलासात्स्यादेतन्मूत्रस्य लक्षणम् ॥२२॥ इति मूत्रपरीक्षा ॥

अथ मलपरीक्षा ।

रुद्रतन्त्रात्—वातान्मले तु दृढता शुष्कता चापि जायते । पीतता जायते पित्ताच्छुक्लता श्लेष्मतो भवेत् ॥ १ ॥ संनिपाते च सर्वाणि लक्षणानि भवन्ति हि । त्रुटितं फेनिलं रूक्षं धूमलं वातकोपतः । वातश्लेष्मविकारे च जायते कपिशं मलम् ॥ २ ॥ बद्धं सुत्रुटितं पीतश्यामं पित्तानिलाद्भवेत् । पीतश्वेतं श्लेष्मपित्तादीषत्सान्द्रं च पिच्छिलम् ॥ ३ ॥ श्यामं त्रुटितपीताभं बद्धश्वेतं त्रिदोषतः । दुर्गन्धः शीतलश्चैव विष्ठोत्सर्गो यदा भवेत् ॥ ४ ॥ तदा जीर्णमलं वैद्यैर्दोषज्ञैः परिभण्यते । कपिलं गुटियुक्तं च यदि वर्चोऽवलोक्यते ॥ ५ ॥ प्रक्षीणमलदोषेण दूषितः परिकथ्यते । सितं महत्पूतिगन्धं मलं ज्ञेयं जलोदरे ॥ ६ ॥ श्यामं क्षये श्वामवति पीतं सकटिवेदनम् । अतिकृष्णं चातिशुभ्रमतिपीतं तथाऽरुणम् ॥७॥ मरणाय मलं किंतु भृशोष्णं मृत्यवे ध्रुवम् ॥ अन्यच्च—वातस्य च मलं कृष्णं ततः पित्तस्य पीतविट् । रक्तवर्णं मलं किंचिन्मलं श्वेतं कफोद्भवम् ॥ ८ ॥ आमं वा श्लेष्मजं प्राहुर्मिश्रितं द्वंद्वजं वदेत् । अपक्वं स्यादजीर्णे तु पक्वं स्वच्छमलं

भवेत् ॥ ९ ॥ अल्पाग्नौ पिण्डितं शुष्कं मन्दाग्नौ तु द्रवीकृतम् । दुर्गन्धं चन्द्रिकायुक्तमसाध्यं मललक्षणम् ॥ १० ॥ इति मलपरीक्षा ॥

अथ शब्दपरीक्षा ।

गुरुस्वरो भवेच्छ्लेष्मा स्फुटवक्ता च पित्तलः । उभाभ्यां रहितो वातः स्वरतश्चैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति शब्दपरीक्षा ॥

अथ स्पर्शपरीक्षा ।

पित्तरोगी भवेदुष्णो वातरोगी च शीतलः । श्लेष्मलः स भवेदार्द्रः स्पर्शतश्चैव लक्षयेत् ॥ १ ॥ इति स्पर्शपरीक्षा ॥

अथ रूपपरीक्षा ।

विभुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वादन्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ १ ॥ प्रायस्त एव पवनाध्युषिता मनुष्या दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः । शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टासौहार्ददृष्टिगतयोऽपि बहुप्रलापाः ॥ २ ॥ पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मात्पित्तोद्रिक्तस्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः । गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्रः शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ३ ॥ श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो गूढस्निग्धश्लिष्टसंध्यस्थिमांसः । क्षुत्तृड्दुःखशोकक्लेशधर्मैरतप्तो बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसंधः ॥ ४ ॥ इति रूपपरीक्षा ॥

अथ दृक्परीक्षा ।

रूक्षा धूम्रा तथा रौद्रा चला चान्तर्ज्वलत्यपि । दृष्टिर्यदा तदा वातरोगं रोगविदो जगुः ॥ १ ॥ दीपद्वेषि च संतप्तं पीतं पित्तेन लोचनम् । जलार्द्रं ज्योतिषा हीनं स्निग्धं मन्दं कफेन तत् ॥ २ ॥ द्वन्द्वदोषे भवेन्मिश्रं तूर्णं तूर्णं विलोचनम् । श्यामवर्णं च निर्भुग्नं तन्द्रामोहसमन्वितम् ॥ ३ ॥ रौद्रं च रक्तवर्णं च भवेच्चक्षुस्त्रिदोषतः । एकं चक्षुर्यदा भीमं द्वितीयं मीलितं भवेत् ॥ ४ ॥ त्रिभिर्दिनैस्तदा रोगी स याति यममन्दिरम् । ज्योतिर्विहीनं सहसा रोगिणो यस्य लोचनम् ॥ ५ ॥ ईषत्कृष्णं स नियतं प्रयाति यमशासनम् । सरक्तं कृष्णवर्णं च रौद्रं च प्रेक्षते यदा ॥ ६ ॥ इति लिङ्गैर्विजानीयान्मृत्युरेव न संशयः । एकदृष्टिरचैतन्यो भ्रमन्स्फुरिततारकः । एकरात्रेण नियतं परलोकपथं व्रजेत् ॥ ७ ॥ यामलात्—शुष्कास्यः श्यामकोष्ठोऽप्यसितरदततिः शीतनासाप्रदेशः शोणाक्षश्चैकनेत्रो लुलितकरपदः श्रोत्रपातित्ययुक्तः । शीतश्वासोऽथ चोष्णश्वसनसमुदयः शीतगात्रप्रकम्पः सोद्वेगो निष्प्रपञ्चः प्रभवति मनुजः सर्वथा मृत्युकाले ॥ ८ ॥ इति दृक्परीक्षा ॥

अथाऽऽस्यपरीक्षा ।

वाते च मधुरास्यत्वं पित्ते च कटुकं तथा । मधुराम्लं कफे चैव सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे । अजीर्णे घृतपूर्णं स्यात्कषायं चाग्निमान्द्यके ॥ १ ॥ इत्यास्यपरीक्षा ॥

अथ जिह्वापरीक्षा ।

जिह्वा शीता खरस्पर्शा स्फुटिता मारुतेऽधिके । रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे शुभ्राऽतिपिच्छिला ॥ १ ॥ कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा । मिश्रिते मिश्रिता ज्ञेया सर्वलक्षणवर्जिता ॥ २ ॥ इति जिह्वापरीक्षा ॥

अथ कालज्ञानम् ।

अभ्रैर्लक्षितलक्षणेन[1] पयसा पूर्णेन्दुना भानुना पूर्वादक्षिणपश्चिमोत्तरदिशं षट्त्रिद्विमासैककम् । छिद्रं पश्यति चेत्तदा दशदिनं धूमाकृतिं पञ्चमे ज्वालां पश्यति सद्य एव मरणं कालोचितज्ञानिनाम् ॥ १ ॥ अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥ २ ॥ अरुन्धन्ती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमेव च । विष्णुस्तु भ्रूद्वयोर्मध्यो भ्रूद्वयं मातृमण्डलम् ॥ ३ ॥ नासाग्रं भ्रूयुगं जिह्वां मुखं चैव न पश्यति । कर्णघोषं न जानाति स गच्छेद्यममन्दिरम् ॥ ४ ॥ नवभ्रूः पञ्चचक्षुश्च सप्तकर्णस्त्रिनासिका । जिह्वां च दिनमेकं तु कालचिह्नं दिने दिने ॥ ५ ॥ अकस्माच्च भवेत्स्थूलो ह्यकस्माच्च कृशो भवेत् । अकस्मादन्यथाभावः षण्मासैश्च विनश्यति ॥ ६ ॥ रसनायां कृष्णभावो मुखं कुङ्कुमसंनिभम् । जिह्वा स्वल्पखरस्पर्शा दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥ स्वेदो ललाटे हिमवन्नरस्य शीतार्दितस्यापि सुपिच्छिलस्य । कण्ठे स्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः ॥ ८ ॥ रात्रौ दाहोऽभितपति दिवा जायते शीतलत्वं कण्ठे श्लेष्मा विरसवदनं कुङ्कुमाकारनेत्रे । जिह्वा कृष्णा वहति च सदा स्थूलसूक्ष्मा च नाडी तद्भैषज्यं स्मरणमधुना रामरामेति नाम्नः ॥ ९ ॥ सौम्या दृष्टिर्वदति विमलं हस्तपादौ सदोष्णौ स्वल्पो दाहः सुरसवदनं कोमला यस्य जिह्वा । नासाश्वासो वहति सरलः स्वेदहीनो ज्वरोऽसौ साध्यो रोगी भवति नियतं वैद्यभैषज्ययोग्यः ॥ १० ॥ इति कालज्ञानम् ॥

अथ देशाः ।

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः । अनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ १ ॥ जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् । साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २ ॥ मतान्तरे—देशः प्रचुरपानीयो बहुवृक्षसमाकुलः । बहुवातकफव्याधिरनूप इति कथ्यते ॥ ३ ॥ स्वल्पोदकः स्वल्पवृक्षो बहुपित्तासृगामयः । कथ्यते जाङ्गलो देशस्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ४ ॥ इति देशाः ॥

अथ केषु मासेषु वातादिदोषप्रकोपः ।

मार्गे पौषे तथा माघे आषाढे श्रावणेऽपि च । भाद्रे मासि चिकित्साज्ञैर्वातो राजा प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ आश्विने कार्तिके मासे वैशाखज्येष्ठयोर्ध्रुवम् । सर्वशास्त्रविचारज्ञैः पित्तं राजा प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ फाल्गुने चैत्रमासे च जन्तुपीडाकरो मतः । शीतलाम्बुसमुद्भूतः श्लेष्मा राजा प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

---

१ इत्थंभूतलक्षणे तृतीया यथा जटाभिस्तापसः.

अथ केषु ऋतुषु दोषप्रकोपः ।

हेमन्तवर्षाशिशिरेषु वायोः पित्तस्य तोयान्तनिदाघयोश्च । कफस्य कोपः कुसुमागमे च कुर्वीत यद्यद्विहितं तथैव ॥ १ ॥ इति ऋतुदोषप्रकोपः ॥

अथ वातादिप्रकोपः ।

संधारणाध्यशनजागरणोच्चभाषाव्यायामयानकटुतिक्तकषायरूक्षैः । चिन्ताव्यवायभयलङ्घनशीतशोकैर्वातः प्रकोपमुपयाति घनागमे च ॥ १ ॥ कट्वम्लमद्यलवणोष्णविदाहितीक्ष्णक्रोधातपानलभयश्रमशुष्कशाकैः । क्षाराद्यजीर्णविषमाशनभोजनैश्च पित्तं प्रकोपमुपयाति घनात्यये च ॥ २ ॥ स्वप्नाद्दिवा मधुरशीतलमत्स्यमांसगुर्वम्लपिच्छिलतिलेक्षुपयोविकारैः । स्निग्धातितृप्तिलवणोदकपानभक्ष्यैः श्लेष्मा प्रकोपमुपयाति तथा वसन्ते ॥ ३ ॥

अथ दोषत्रयकर्माणि ।

पारुष्यसंकोचनतोदशूलश्यावत्वभङ्गव्यथचेष्टभावान् । सुप्तत्वशीतत्वखरत्वशोषान्कर्माणि वायोः प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ परिश्रमस्वेदविदाहरागवैगन्ध्यसंक्लेदविपाककोथाः । प्रलापमूर्च्छाभ्रमपित्तदाहाः पित्तस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २ ॥ श्वेतत्वशीतत्वगुरुत्वकण्डूस्नेहोपदेहस्तिमितत्वलेपान् । उत्सेधसंक्लेदचिरक्रियाश्च कफस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥

अथ दोषत्रयशमनम् ।

स्निग्धोष्णस्थिरवृष्यबल्यलवणस्वाद्वम्लतैलातपस्नानाभ्यञ्जनबस्तिमांसमदिरासंवाहनोद्वर्तनम् । स्नेहस्वेदनिरूहनस्यशयनस्थानोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तिं नयेत् ॥ १ ॥ तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजनज्योत्स्नाभूगृहवारियन्त्रजलजस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पिःक्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावोपदेहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत् ॥ २ ॥ रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनं स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापदाघातनम् । धूमस्तापशिरोविरेकवमनं स्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—कफं दुर्जनवत्तीक्ष्णैर्वातं स्नेहेन मित्रवत् । पित्तं जामातरमिव मधुरैः शीतलैर्जयेत् ॥ ४ ॥ कफप्रकोपे वमनं सनस्यं विरेचनं पित्तभवे विकारे । वातामये बस्तिविशोधनं च संसर्गजे च प्रविमिश्रमेतत् ॥ ५ ॥

अथाहर्निशौ दोषत्रयप्रवर्तनम् ।

श्लेष्मा प्रायस्तु पूर्वाह्णे प्रदोषे च प्रवर्तते । पित्तं प्रायस्तु मध्याह्ने क्षपामध्ये प्रवर्तते ॥ १ ॥ अपराह्णेऽनिलः प्रायोऽपररात्रे प्रवर्तते ॥

अथाऽऽमव्याधिलक्षणम् ।

आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धिदोषप्रवृत्ताकुलमूत्रभावैः । गुरूदरत्वारुचिसुप्तताभिरामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

---

१ शरत्.

अथ तत्प्रतीकारः ।

आमं जयेल्लङ्घनकोष्णपेयालघ्वन्नरूक्षौदनतिक्तयूषैः । निरूहणैः स्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्ध्वमधस्तथा च ॥ १ ॥

अथ वयोविचारः ।

बाल्यमाषोडशाद्वर्षान्मध्यमासप्ततेस्ततः । वृद्धत्वमूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

अथ प्रकृतिः ।

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी । द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥ १ ॥ अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः । किंचिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ २ ॥ मेधावी निपुणमतिः प्रगल्भवक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः । सुप्तः सन्कनकपलाशकर्णिकारान्संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ३ ॥ न भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः । भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः स भवेदिह पित्तमयप्रकृतिः ॥ ४ ॥ शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलालिनीलकेशो लक्ष्मीवाञ्जलदमृदङ्गसिंहघोषः । सुप्तः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्संपश्येदपि च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ५ ॥ रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः । क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ६ ॥ द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां तु लक्षणैः । ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिदर्शयेत् ॥ ७ ॥ विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते । तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ८ ॥ इति प्रकृतयः ॥

अथाऽऽरोग्यलक्षणम् ।

मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथाऽऽतुरः । श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ १ ॥ सत्त्वलक्षणसंयुक्तो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु । चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

अथ परिभाषा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥ मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा । कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥ त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशद्भिः परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥ जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥ तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥ षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥ टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।

क्षुद्रभो वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥ कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥ बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यं हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥ उदुम्बरं च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ १० ॥ शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥ पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥ अष्टमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १३ ॥ शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुष्प्रस्थैस्तथाऽऽढकम् । भाजनं कंसपात्रं च चतुःषष्टिपलं च तत् ॥ १४ ॥ चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः । उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञिताः ॥१५॥ द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः । शूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥ द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥ पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवं विनिश्चयः ॥ १८ ॥ माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥ गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः । द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥ २० ॥ प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः । मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ॥ २१ ॥ मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥ २२ ॥ यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥ २३ ॥ इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा ।

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥ २ ॥ यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥ ३ ॥ माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित् । स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क उच्यते ॥ ४ ॥ गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः । चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ॥ चतुष्पलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ५ ॥ इति कलिङ्गपरिभाषा ॥

अथ धान्यादिफलकन्दशाकगुणाः ।

श्वेता रक्ताः स्थूलसूक्ष्मा ये चान्ये शालयः शुभाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ १ ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला

१ गोधूमशालितुवरीयवयावनाला वार्ताकलङ्कमसुराश्चणकाः कुलित्थाः ॥
मुद्गाः प्रियङ्गुतिलकोद्रवकातसी च श्यामाकमाषचवला इति धान्यवर्गः ॥ १ ॥

१ जोंधळा. २ वाटाणा. ३ लाक. ४ राळे.

हिमाः । षष्टिका व्रीहिषु श्रेष्ठा गौरश्चासितगौरतः ॥ २ ॥ रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः । संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ ३ ॥ युगंधरस्त्रिदोषघ्नः स्वादुः पथ्यो रसायनः । मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ॥ ४ ॥ कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु । मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ ५ ॥ मुद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् । वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ॥ ६ ॥ वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः । चणको वातलस्तद्वत्कुलत्थः कफवातहृत् ॥ ७ ॥ वास्तुकं ग्रहणीकुष्ठत्रिदोषार्शोहरं सरम् । तद्वल्लघुदला चिल्ली काकमाची च मेथिका ॥ ८ ॥ तन्दुलीयो हिमो रूक्षो विषपित्तास्रकास्रजित् । चाङ्गेरी कफवातास्रसंग्रहण्यतिसारजित् ॥ ९ ॥ हृद्यं पटोलं कृमिजित्स्वादु शीतं रुचिप्रदम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ॥ १० ॥ फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् । पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ११ ॥ कारवेल्लं सतिक्तं स्याद्दीपनं कफजित्परम् । कर्कोटकं ज्वरश्वासदद्रुकुष्ठविषापहम् ॥ १२ ॥ वार्ताकं कफवातघ्नं किंचित्पित्तप्रकोपनम् । सरलं मूत्रलं प्रोक्तं बलकृद्बालमेव तत् ॥ १३ ॥ भेण्डी[१] त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका । बिम्बीफलं स्वादु शीतं स्तम्भनं लेखनं गुरु ॥ १४ ॥ पित्तास्रदाहशोफघ्नं वाताध्मानविबन्धकृत् । कूष्माण्डं बृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ १५ ॥ बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । पक्वं नातिहिमं स्वादु सारकं दीपनं लघु ॥ १६ ॥ बस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगदोषत्रयापहम् । मिष्टतुम्बीफलं वृष्यं कफपित्तहरं गुरु ॥ १७ ॥ कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासकफापहा । त्रपुसं[२] मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥ १८ ॥ तत्पक्वमुष्णमम्लं स्यात्पित्तलं कफवातजित् । कोशातकी[३] लघुस्तिक्ता रूक्षाऽऽमाशयशोधिनी ॥ १९ ॥ शोफपाण्डूदरप्लीहकुष्ठार्शःकफपित्तजित् । तत्पत्रं भेदनं शीतं लघु मेहविशोषजित् ॥ २० ॥ शतपुष्पा[४] कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा श्लेष्मवातहा । रुच्या बस्तिहिता नेत्र्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रनुत् ॥ २१ ॥ चक्रवर्त्यभिधं[५] शाकं गुणैर्वास्तुकवन्मतम् । सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम् ॥ २२ ॥ शाकं तु सर्षपोद्भूतं चक्षुघ्नं दाहि रोचनम् । बद्धविड्कं बद्धमूत्रं गुरूष्णं च त्रिदोषकृत् ॥ २३ ॥ कौसुम्भं स्वादु रूक्षोष्णं कफजित्पित्तलं लघु । चणकं शाकमुद्दिष्टं दुर्जरं कफवातकृत् ॥ २४ ॥ शिग्रुस्तीक्ष्णो लघुर्ग्राही वह्निदः कफवातजित् । तीक्ष्णोष्णो विद्रधिप्लीहव्रणघ्नश्चाम्लपित्तजित् ॥ २५ ॥ ग्रन्थान्तरे—मधुशिग्रुः कटुस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः सरः । तत्पत्रं वातपित्तघ्नं चक्षुष्यं स्वादु शीतलम् ॥ २६ ॥ शिग्रुजं कुसुमं स्वादु कफपित्तहरं गुरु । सकषायं गुरु ग्राहि चक्षुष्यं क्रिमिनाशनम् ॥ २७ ॥ सौभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तजित् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं

---

१ जोंधळे. २ कांकडी. ३ शिराळें. ४ शेप. ५ चाकवत.

दीपनं परम् ॥ २८ ॥ आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात्स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताः । शुष्का स्निग्धा स्वादुपाका कषाया कटुका लघुः ॥ २९ ॥ कदलीकुसुमं तिक्तं कषायं ग्राहि दीपनम् । उष्णवीर्यं बलासघ्नं तद्गुणं चास्फुटं दलम् ॥ ३० ॥ आगस्त्यपुष्पं शिशिरं चतुर्थज्वरशान्तिकृत् । नक्तान्ध्यनाशनं प्रोक्तं दीपनं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ ३१ ॥ सतिक्तं कटुकं पाके कषायं वातलं मतम् । आगस्त्यशिम्बः सदृशो गुणैः पुष्पस्य दुर्जरः ॥ ३२ ॥ शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला ॥ ३३ ॥ शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः । दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी ॥ ३४ ॥ मूलकं बालकं रुच्यं वीर्योष्णं पाचनं लघु । महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ॥ ३५ ॥ सूरणो दीपनो रूक्षः कफार्शःक्रिमिजिल्लघुः । तद्वद्वन्यो विशेषेण कफघ्नो रक्तपित्तकृत् ॥ ३६ ॥ गृञ्जनं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु । संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥ ३७ ॥ शीतलः कदलीकन्दो ग्राही रूक्षोऽस्रपित्तजित् । ईषत्कषायः कफकृद्वातलः प्रदरे हितः ॥ ३८ ॥ रूक्षाऽतिपित्तकृद्गुर्वी वातला गौरवाकुची । तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ ३९ ॥ क्षुपजं मरिचं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् । विशेषतः प्रमेहार्शोविकारेषु न शस्यते ॥ ४० ॥ बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पतरं गुणैः । क्षीरा कर्कटिका त्वन्या राजकर्कटिका च सा ॥ ४१ ॥ सुदीर्घा राजिलफला बाणैः कुलककर्कटी । वालुकं श्लेष्मलं स्वादु लघु भेदि च पित्तजित् ॥ ४२ ॥ मधुराम्लरसं पित्तरक्तजित्पक्कमुत्तमम् । अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममलं सरम् । दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥ ४३ ॥ दुर्नामहृच्छ्यामलशाकुटं तु मन्दाग्निविण्मूत्रविबन्धहन्तृ । द्राक्षाबालफलं कटूष्णविशदं पित्तास्रदोषप्रदं मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगतं रुच्यातिवह्निप्रदम् । पक्कं चेन्मधुरं तथाऽऽम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं पक्कं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं संतर्पणं पुष्टिदम् ॥ ४४ ॥ द्राक्षा पक्का सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवान्तिवातास्रकामलाः ॥ ४५ ॥ कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् । आमा स्वल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तजित् ॥ ४६ ॥ आम्रो ग्राही प्रमेहास्रकफपित्तव्रणाञ्जयेत् । तत्फलं बालमत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥ ४७ ॥ बद्धास्थि तादृगेवोक्तं वातहारि च पित्तलम् । पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् । गुरु वातहरं रुच्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥ ४८ ॥ संतर्पणो यः सकलेन्द्रियाणां बलप्रदो वृष्यतमश्च हृद्यः । स्त्रीषु प्रहर्षं प्रचुरं ददाति फलाधिराजः सहकार एव ॥ ४९ ॥ रसस्त्वस्य सरः स्निग्धो रोचनो बलवर्णकृत् । आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशकृत् ॥ ५० ॥ आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् । असृग्दोषहरं शीतं रुचिकृद्वातनाशनम् ॥ ५१ ॥ आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् । पनसं शीतलं पक्कं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥ ५२ ॥ बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् । आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ॥ ५३ ॥ ईषत्कषायं

मधुरं तद्बीजं वातलं गुरु । तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥ ५४ ॥ कदली योनिदोषाश्मरक्तपित्तहरा हिमा । तत्कन्दः शीतलो बल्यः केश्यः पित्तकफास्रजित् ॥ ५५ ॥ तत्फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि बलकृद्गुरु । स्निग्धं पित्तास्रहृद्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥ ५६ ॥ बालं फलं मधुरमम्लमथो कषायं पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् । पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं पर्णं च शूलशमनं कदलीभवं स्यात् ॥ ५७ ॥ रम्भापक्वफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा पित्तघ्नास्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले । सद्यः शुक्रविवर्धनं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं दीप्ताग्नौ सुखदं कफामयहरं संतर्पणं दुर्जरम् ॥ ५८ ॥ नारीकेलफलं शीतं दुर्जरं बस्तिशोधनम् । विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहजित् ॥ ५९ ॥ तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु । तत्पादपशिरोमज्जा शुक्रला वातपित्तजित् ॥ ६० ॥ विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् । तदप्यजीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः ॥ ६१ ॥ खर्जूरिकाफलं शीतं स्वादु स्निग्धं क्षुधास्रजित् । बल्यं हन्ति मरुत्पित्तमदमूर्च्छामदात्ययान् ॥ ६२ ॥ तस्मात्स्वल्पगुणं ज्ञेयमन्यत्खर्जूरिकाफलम् । दाडिमं ग्राहि दोषघ्नं हृद्यं रोचनदीपनम् ॥ ६३ ॥ तद्वदामलकं पथ्यं मधुराम्लरसं सरम् । बदरं लघु संग्राहि रुच्यमुष्णं समीरजित् ॥ ६४ ॥ कफपित्तकरं तद्वत्कोमलं गुरु संमतम् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् ॥ ६५ ॥ बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिलापहम् । जम्बूफलं ग्राहि रूक्षं कफपित्तव्रणास्रजित् ॥ ६६ ॥ क्षुद्रजम्बूफलं तद्वद्विशेषाद्वातनाशनम् । खर्बुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥ ६७ ॥ स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । वातामसुष्णं सुस्निग्धं वातहृद्बलशुक्रकृत् ॥ ६८ ॥ अक्षोटं मधुरं बल्यं गुरूष्णं वातहृत्सरम् । सेव्यं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद्गुरु ॥ ६९ ॥ रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् । शीताफलं तु मधुरं शीतं पित्तविनाशनम् ॥ ७० ॥ हृद्यं बलकरं स्वादु पुष्टिदं स्वल्पवातलम् । रामाह्वयफलं तद्वदीषत्स्वादु च वातकृत् ॥ ७१ ॥ शृङ्गाटं मधुरं रूक्षं गुरु ग्राहि हिमं तथा । शुक्रानिलश्लेष्मकरं शुष्कमार्द्रं विशेषतः ॥ ७२ ॥ विरेचनफलः शाखी श्यामः करभवल्लभः । अर्कार्कः कटुकः पीलुः कषायो मधुराम्लकः ॥ ७३ ॥ रसः स्वादुश्च गुल्मार्शःशमनो दीपनः परः । मधुरस्तु महापीलुर्वृष्यो विषविनाशनः । पित्तप्रशमनो रुच्यो ह्यामघ्नो दीपनः परः ॥ ७४ ॥ सुस्वादु पाकरसयोर्गुरु शीतलं च श्लेष्मामवातकरमञ्जिरमग्निशत्रु ॥ ७५ ॥ आमं तु कैतकं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु । अन्नप्रोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिबर्हणम् । पक्वं तु पित्तहृत्स्वादुरसमातपदोषनुत् । बीजपूरफलं रुच्यं रसेऽम्लं दीपनं लघु ॥ ७६ ॥ रक्तपित्तहरं ग्राहि जिह्वाहृच्छोधनं परम् । त्वक् तस्य तिक्ता गुर्व्युष्णा क्रिमिवातकफापहा ॥७७॥ तन्मांसं बृंहणं शीतं गुरु पित्तसमीरजित् । केसरो मधुरो ग्राही शूलगुल्मोदरापहः ॥ ७८ ॥ बीजमुष्णं क्रिमिश्लेष्मवातजिद्गर्भदं

गुरु । तत्पुष्पं शीतलं ग्राहि रक्तपित्तहरं लघु ॥ ७९ ॥ मधुकर्कटिका शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । कालिङ्गं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ॥ ८० ॥ नारङ्गमम्लमत्युष्णं रुच्यं वातहरं परम् । कट्वम्लमपरं हृद्यं दुर्जरं वातनाशनम् ॥ ८१ ॥ जम्बीरमम्लं शूलघ्नं गुरूष्णं कफवातजित् । आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीञ्जयेत् ॥ ८२ ॥ अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं शतवेधि च । हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तास्रकफदूषणम् ॥ ८३ ॥ साराम्लमम्लं वातघ्नं गुरु पित्तकफप्रदम् । कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफपित्तजित् ॥ ८४ ॥ निम्बूकमम्लं वातघ्नं पाचनं दीपनं लघु । राजनिम्बूफलं स्वादु कफपित्तसमीरजित् ॥ ८५ ॥ मिष्टनिम्बूफलं पित्तवातहृद्गुरु रोचनम् । श्रमतृड्दाहपित्तास्रच्छर्दिक्षयगरापहम् ॥८६॥ अम्लिकाऽऽमा गुरुर्वातहरा पित्तकफास्रजित् । पक्वा तद्वत्सरा रुच्या वह्निबस्तिविशुद्धिकृत् ॥ ८७ ॥ शुष्का हृद्या श्रमभ्रान्तितृष्णाक्लमिहरा लघुः । तिन्तिडीकं समीरघ्नमाममुष्णं परं गुरु ॥८८॥ तत्पक्वं लघुसंग्राहि ग्रहणीकफवातजित् । करमर्दं गुरूष्णाम्लं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ८९ ॥ तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् । शुष्कं पक्ववदप्यामं पक्वमप्यार्द्रमामवत् ॥ ९० ॥ कपित्थमामं संग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित् ॥ ९१ ॥ स्वाद्वम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् । आम्रातमामं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ॥ ९२ ॥ पक्वं स्वादु हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षतास्रजित् । पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित् ॥ ९३ ॥ मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् । आर्द्रं तु गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिकरं सरम् ॥ ९४ ॥ स्विन्नं त्रिदोषहृत्सर्वं तद्भेदांस्तद्वदादिशेत् । लशुनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ॥ ९५ ॥ भग्नः संधानकृत्केश्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः । रसायनं कफश्वासकासगुल्मज्वरारुचीः । हन्ति शोफप्रमेहार्शःकोष्ठशूलानिलं कृमीन् ॥ ९६ ॥ तत्पत्रं मधुरं क्षारं नालो मधुरपिच्छिलः ॥ ९७ ॥ पलाण्डुस्तु गुणैस्तुल्यः कफकृन्नातिपित्तलः । अनुष्णः केवलं वातं स्वादुपाकरसैर्जयेत् ॥ ९८ ॥ आर्द्रं पाचनदीपनं रुचिकरं वृष्यं कटूष्णं वरं स्वर्यं मेदहरं कफामयहरं शोफापहं शूलजित् । जिह्वाकोष्ठविशोधनं सलवणं पथ्यं सदा भोजने निम्बूतोयविमिश्रितं रुचिकरं संदीपनं सारणम् ॥९९॥ कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे । दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम् ॥ १०० ॥ शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगाः सहेतवो देहविनाशनाय । तस्माद्बुधः शाकविवर्जनं हि कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥ १०१ ॥

अथ तमाखुगुणाः ।

धूमाख्यो धूमवृक्षश्च बृहत्पत्रश्च धूसरः । तमाखुर्गुच्छफलको धूमयन्त्रप्रकाशकः ॥ १ ॥ बहुबीजो बहुफलः सूक्ष्मबीजस्तु दीर्घकः । दीर्घं पाटलवर्णं च पुष्पं तस्य प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥ तस्य पत्रं तु तीक्ष्णोष्णं कफवातहरं परम् । श्वासकासहरं चैव कोष्ठवातहरं तथा ॥ ३ ॥ वातानुलोमनकरं बस्तिशोधनमुत्तमम् । दन्तरुक्शमनं चैव क्रिमिकण्ड्वादिनाशनम् ॥ ४ ॥ मदपित्तभ्रमकरं

वमनं रेचनं स्मृतम् । दृष्टिमान्द्यकरं चैव तीक्ष्णशुक्रकरं तथा ॥ ५ ॥ तस्यैव धूमपानं तु विशेषाद्धृदि शुक्रहृत् । देशान्तरप्रभेदेन तीक्ष्णं चाऽऽर्तवपित्तलम् ॥ ६ ॥ वमनस्य प्रभावेण वृश्चिकादिविषं हरेत् । रेचनत्वाद्धरेद्वातं श्लेष्माणं च नियच्छति ॥ ७ ॥ इति धान्यादिफलकन्दशाकादिवर्गः ॥

अथ मांसगुणाः ।

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः । तत्र जाङ्गललक्षणं गुणाश्च—मांसवर्गेऽत्र जङ्गाला विलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ १ ॥ तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि । प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ २ ॥ हरिणैणकुरङ्गमृगादयो जङ्गालाः । गोधाशशभुजंगादयो विलस्थाः । सिंहव्याघ्रवृकर्क्षादयो गुहाशयाः । वानरर्क्षमार्जारादयः पर्णमृगाः । वार्तिकलावतित्तिरविकिरकपिञ्जलादयो विष्किराः । हारीतकपोतसारिकाखञ्जरीटपिकादयः प्रतुदाः । काकोलूकगृध्रशशचिल्लचाषादयः प्रसहाः । प्रसह्य आहृत्य भक्षणात्प्रसहाः । छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ३ ॥ इत्यष्टौ जाङ्गलाः ।

अथानूपजातिलक्षणं तद्गुणाश्च ।

कूलेचराः प्लवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा । मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽनूपजातयः ॥ १ ॥ महिषा गण्डवाराहाश्चमरीवारणादयः । एते कूलेचराः प्रोक्ता यस्मात्कूले चरन्त्यपाम् ॥ २ ॥ हंससारसबकबृहद्बककौञ्चादयः प्लवसंज्ञकाः । शुक्तिशङ्खशम्बूकादयः कोशस्थाः । कूर्मनक्रघण्टिकाशिशुमारककर्कटादयः पादिनः । रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ॥ ३ ॥ इत्यनूपजाः पञ्च ।

अथ जाङ्गलमांसगुणाः ।

एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम् । षड्रसं बलदं पथ्यं लघु रूक्षं ज्वरास्रजित् ॥ इति हरिणः ॥ १ ॥ चित्राङ्गो वातुलः कश्चिन्मधुरो बलवर्धनः । तद्वच्छम्बरमांसं तु वृष्यं दोषत्रयापहम् ॥ इति चितलसांबरा ॥२॥ शशः शीतो लघुः स्वादुर्ग्राही पथ्योऽग्निदीपनः । संनिपातज्वरश्वासरक्तपित्तकफापहः ॥ इति शशः ॥ ३ ॥ गोधाऽनिलहरा बल्या वृष्या मेध्या च कीर्तिता । मूषको बद्धविण्मूत्रो बल्यो वृष्योऽनिलापहः ॥ ४ ॥ सल्लकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः । सेधा तथैव विज्ञेया विशेषाद्बलवर्धिनी ॥ इति सारसः ॥ ५ ॥ शृगालो बलदो वृष्यः सर्ववातक्षयापहः । वानरः पवनश्वासमेदःपाण्डुक्रिमीञ्जयेत् ॥ इति जम्बूकवानरः ॥ ६ ॥ वार्तिको मधुरः शीतो रूक्षश्च कफवातजित् । पारावतो गुरुः स्वादुः कषायो रक्तपित्तहा ॥ इति वार्तिकपारावतः ॥७॥ चटकः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः । संनिपातहरो वेश्मचटकः शुक्रलः परः ॥ इति चिमणी ॥ ८ ॥ लावा वह्निकराः स्निग्धा मधुरा ग्राहिणो हिमाः । पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णो-

ऽनिलनाशनः ॥ ९ ॥ गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् । पौण्ड्रकः पित्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ॥ १० ॥ दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः । इति लावा चतुर्विधः ॥ तित्तिरः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिञ्जलः ॥ ११ ॥ तित्तिरो वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥ इति तित्तिरः तिटपा ॥ १२ ॥ मयूरमांसं सुस्निग्धं वातघ्नं शुक्रवर्धनम् । बल्यं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षूरोगविनाशनम् ॥ १३ ॥ सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते शिशिरे मधौ । न शरद्ग्रीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ इति मयूरः ॥१४॥ स्वादुः कषायश्च लघुः कपोतः कफपित्तहा । शुक्रो बल्योऽतिवृष्यश्च वीर्यवृद्धि-करः परः इति होरावा ॥ १५ ॥ कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्वन्यो हृद्यः कफान्तकः ॥ १६ ॥ पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ॥ इति कुक्कुटः ॥ छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित् ॥१७॥ अदाहि बृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् । देहधातुसमानत्वादनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥१८॥ तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् ॥ इति छागमांसम् ॥ मेषमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् । मेदःपुच्छ्यामदं वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ इति मेढामेढी ॥ १९ ॥ इति जाङ्गलमांसानि ॥

अथानूपमांसगुणाः ।

सौकरं पित्तलं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु । मधुरं सृष्टविण्मूत्रं वातपित्ता-स्रनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मत्स्यादिजलजन्तवः ।

मोरिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहृत्कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ता कृशे हिता ॥ इति मोरी ॥ १ ॥ शिलीन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥ इति सरंगः ॥ २ ॥ बाम्बमत्स्यो हरेद्वातपित्तं रुचिकरो लघुः । शकुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ इति बोंबिलविखणः ॥ ३ ॥ कविका मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी । किंचित्पित्त-करी वातनाशिनी बलवर्धिनी ॥ इति कर्ली ॥ ४ ॥ गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नी रुचिकृद्वह्निदीपनी बलवीर्यकृत् ॥ इति सेवटे ॥ ५ ॥ मद्गुरो वातहृद्वृष्यो बल्यः कफकरो लघुः ॥ इति सुडदसा ॥ मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ इति मत्स्यगर्भः ॥ ६ ॥ दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥ इति दग्धमत्स्यः ॥ महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ॥ ७ ॥ शिशिरो मधुरो रुच्यो वाते साधारणः स्मृतः । क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ॥ ८ ॥ लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः । अति-सूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ ९ ॥ नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः । वाप्या वृष्याः कफाष्ठीलामूत्रकृच्छ्रविबन्धदाः ॥ १० ॥ ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातनिबर्हणाः ॥ ११ ॥ सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः पवनापहाः । तत्रापि

लवणाम्भोजा ग्राहिणो दृष्टिनाशनाः ॥ १२ ॥ ह्रदोद्भवा बलकरास्ते तु स्वच्छजलोद्भवाः । हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ १३ ॥ वसन्ते तु नदीजाता ग्रीष्मे ह्रदसमुद्भवाः । तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीभवाः ॥ १४ ॥ नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ इति मत्स्यगुणाः ।

अथ शङ्खादिगुणाः ।

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्बूकभल्लुकाः । जीवाश्चैवंविधाः सर्वे कोशस्थाः परिकीर्तिताः ॥ १ ॥ कोशस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । बृंहणाश्च तथा वृष्या वर्चस्याः कफवर्धनाः ॥ २ ॥ कर्कटो बृंहणो वृष्यः शीतलोऽसृग्गदापहः । कच्छपो बलदः स्निग्धो वातघ्नः पुंस्त्वकारकः ॥ इत्यानूपमांसानि ॥ ३ ॥

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

अथ भक्तम्—जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् । विपचेत्स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १ ॥ अत्युष्णं बलहृद्भक्तं शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २ ॥ अतिद्रवं तु यद्भक्तं श्वासकासाग्निपीनसैः । हरेद्वर्णबलं ज्ञेयं शकृद्वातनिरोधकृत् ॥ इति भक्तम् ॥३॥ तक्रसिद्धं तु यद्भक्तं ग्रहण्यर्शःश्रमापहम् । वातघ्नं बलदं श्लेष्मपित्तरक्ताभिवर्धनम् ॥ इति तक्रसिद्धभक्तं ॥ ४ ॥ भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिल्लघु । वातपित्तहरं ग्राहि ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ॥ इति भृष्टतण्डुलभक्तं ॥५॥ यथोचिते जले धौतांस्तण्डुलान्विपचेत्सुधीः । मण्डं संस्राव्य सर्पिस्तु तत्र किंचिद्विनिक्षिपेत् ॥६॥ ज्वलन्तमेकमङ्गारं तदुपर्यर्पयेदथ । घटिकानन्तरं दर्व्योपरिभागं विनिर्हरेत् ॥७॥ भक्तं विभक्तमेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ अथ यवागूः—यवागूः षड्गुणैस्तोयैः संसिद्धा विरलद्रवा ॥ ८ ॥ यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधनी ॥ अथ विलेपी—चतुर्गुणे तु संसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ ९ ॥ विलेपी दीपनी बल्या हृद्या संग्राहिणी लघुः । व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा ॥ १० ॥ आमशूलहरा स्वादुर्दीपनी रुचिपुष्टिकृत् ॥ इति विलेपी ॥अथ पेया—पेया सिक्थान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ॥ ११ ॥ पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरस्तम्भातिसारजित् । रुच्यग्निकृल्लघुर्दोषमलस्वेदानुलोमनी ॥ १२ ॥ अथ मण्डः—मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये त्वसिक्थकः । मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् ॥ १३ ॥ स्रोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मश्रमापहः । वाट्यमण्डो यवैर्भृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिभिः ॥ १४ ॥ वाट्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलदाहत्रिदोषनुत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥ १५ ॥ लाजमण्डो लघुर्ग्राही हृद्यः पाचनदीपनः । अतीसारग्रहण्यर्शोरोचकारुक्त्रिदोषनुत् ॥ १६ ॥

अथाष्टगुणमण्डः ।

तण्डुलैरर्धमुद्गांशैः किंचिद्भृष्टैः सुपाचितैः । हिङ्गुसिन्धूत्थधनिकातैलत्रिक-

दुसंस्कृतः ॥ १ ॥ ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः । रक्तक्षुद्वर्धनः प्राणप्रदो बस्तिविशोधनः ॥ २ ॥

अथ साराणि ।

सारं भोजनसारं सारं सारङ्गलोचनाधरतः । पिब खलु वारंवारं नो चेन्मुधा भवति संसारः ॥ १ ॥ अम्लिकायाः पलं पक्कं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् । अर्धावशिष्टे पूते च मरीचार्धफलं तथा ॥ २ ॥ सैन्धवं जरणं हिङ्गु यथायोग्यं प्रकल्पयेत् । श्लक्ष्णपिष्टकृतं सर्वं तस्मिंस्तोये विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ कालशाकेन संयोज्य चाऽऽर्द्रां कुस्तुम्बरीं भिषक् । पुनः पाकं विधायाथ यथाकालं च सेवयेत् ॥ ४ ॥ अम्लिकाफलसंभूतं सारं वातविनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किंचित्सुरुच्यं वह्निबोधकम् ॥ ५ ॥

अथ यूषाः ।

वैदलयूषः—यूषः स्मृतो वैदलानामष्टादशगुणेऽम्भसि । यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठकफापहः ॥ १ ॥ अथ मुद्गयूषः—मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः । व्रणोर्ध्वजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरास्रजित् ॥ २ ॥ दाडिमामलकाभ्यां तु मुद्गयूषः सुसाधितः । पित्तवातहरः पथ्यो लघुरग्निप्रदः सरः ॥३॥ अथ मुद्गामलकयूषः—मुद्गामलकयूषस्तु भेदनः कफपित्तजित् । तृड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छाभ्रममदापहः ॥ ४ ॥ अथ कुलित्थयूषः—कुलित्थयूषो गुल्मार्शःकफवाताश्मशर्कराः । तूनीप्रतूनीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निकृत्सरः ॥५॥ तथ चणकयूषः—चणकैर्विहितो यूषोऽनुष्णस्तुवरको लघुः । रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥६॥ अथ मकुष्ठयूषः—मकुष्ठयूषः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः । लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ७ ॥ अथ मसूरयूषः—मसूरयूषः संग्राही बृंही स्वादुः प्रमेहजित् । तथा कषायो मधुरश्च यूषो विशोषणो वातहृदाढकीनाम् । पित्तापहः श्लेष्महरो ज्वराणां कृमीन्निहन्याद्गुददारणं च ॥ ८ ॥ इति यूषाः ।

अथागस्तिसारः ।

अगस्तिसारः सुस्वादुस्तिक्तो वायुकफप्रणुत् । पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥ १ ॥ इत्यगस्तिसारः ।

अथ सूपाः ।

मुद्गसूपो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुर्नेत्र्योऽनिलहरः कुल्माषाः शुक्रवर्धनाः ॥१॥ माषसूपश्च कुल्माषः स्निग्धो वृष्योऽनिलापहः । उष्णः संतर्पणो बल्यः सुस्वादू रुचिकारकः ॥ २ ॥ आढकीसूप उद्दिष्टः श्लेष्मपित्तहरो हिमः । किंचित्कषायो रुचिकृत्साज्यो दोषत्रयप्रणुत् ॥ ३ ॥ चाणकः सूप आख्यातो रोचनः पाचनः परः । बलासपित्तनुद्बल्यो रक्तजिन्नातिवातलः ॥ ४ ॥ मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः । चक्षुष्यो बृंहणो वृष्यः पित्तश्ले-

स्रास्त्ररोगनुत् ॥ ५ ॥ मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः। कफपित्तास्र-जिद्वर्ण्यो विषमज्वरनाशनः ॥ ६ ॥ राजमाषभवः सूपः स्वादू रूक्षः कषायकः। ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृद्रुचिकारकः ॥ ७ ॥ निष्पावसूपः पित्तास्र-मूत्रस्तन्यानिलप्रदः। विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुक्रलः सरः ॥ ८ ॥ कुलत्थसूपो वातघ्नः कटुः पाके कषायकः। कफाविरोधी पित्तास्रकरोष्णः श्वासकासनुत् ॥ ९ ॥ इति सूपाः।

अथ पर्पटाः।

पटु[1]जीरकबाह्लीक[2]स्वर्जिकामरिचान्विताः। अरोचकजिगीषूणां पर्पटाः पुरतो भटाः ॥ १ ॥ माषजाः पर्पटा बल्या रोचनाः पाचनाः सराः। गुरवो रक्तपित्ताग्निकफदा बहुवर्चसः ॥ २ ॥ मुद्गजाः पर्पटाः पथ्या ज्वराक्षिश्रवणामये। अरोचकच्छिदः स्निग्धा लघवो दोषनाशनाः ॥ ३ ॥ इति पर्पटाः।

अथ मुद्गतण्डुलकृशरा।

मुद्गतण्डुलजा ज्ञेया कृशराऽल्पबला लघुः। भक्ततो दुर्जरा बल्या पुष्टिकृत्तर्पणी हिमा ॥ इति मुद्गतण्डुलकृशरा ॥ १ ॥ तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः कण्डितैर्न च खण्डितैः। चतुर्थभागैर्माषस्य वैदलैः परिमिश्रितैः ॥ २ ॥ यथोचिताम्बुसंसिद्धैः सहिङ्गुलवणार्द्रकैः। सुस्नेहा कामिनीवेयं कृशरा शिशिरे हिता ॥ ३ ॥ कृशरा दुर्जरा बल्या गुर्वी वातविनाशिनी। बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तरेतःप्रदा सरा ॥ ४ ॥ इति माषतण्डुलकृशरा।

अथ पायसम्।

अर्धावशिष्टे क्वथनाद्दुग्धेऽष्टांशांश्च तण्डुलान्। पचेन्नातिद्रवघनं परमान्नमिदं स्मृतम् ॥ १ ॥ पायसं दुर्जरं बल्यं धातुपुष्टिप्रदं गुरु। शुक्रलं मधुरं पाके पित्तघ्नं बृंहणं सरम् ॥ इति तण्डुलपायसम् ॥ २ ॥ गोधूमपायसं बल्यं मेदःकफकरं गुरु। शीतलं पित्तशमनं वातकृच्छुक्रवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति गोधूमपायसम्।

अथ पोलिका।

गोधूमपोलिका बल्या कफहा वातनुद्गुरुः। शुक्रला मधुरा पाके पित्तघ्नी बृंहणी सरा ॥ १ ॥ गोधूमचूर्णं वस्वंशचणकक्षोदमिश्रितम्। यवानीहिङ्गुलवणैः किंचिदाज्यैश्च मर्दितम् ॥ २ ॥ संमर्द्य चक्रिकास्तस्य कार्या निम्नास्तु मध्यतः। निर्धूमाङ्गारसंभृष्टा अदग्धास्ताम्ररोचिषः ॥ ३ ॥ अङ्गारकर्करी बल्या बृंहणी शुक्रला लघुः। दीपनी कफहृद्रोगपीनसश्वासवातनुत् ॥४॥ इति गोधूमपोलिका।

मण्डको लघुरुष्णस्तु पथ्यो दोषत्रयापहः। रेतःपुष्टिप्रभादृष्टिप्रदः स्निग्धश्च बृंहणः ॥ ५ ॥ (इति मांडा)

---

१ पटु लवणं. २ बाल्हीकं हिङ्गु.

अथाङ्गारिकाः ।

मर्दिता दृढपाणिभ्यां शर्कराघृतसंयुता । अङ्गारिका महावृष्या वातपित्तहरा गुरुः ॥ १ ॥ (मलिदा)

अथ वटकाः ।

लवणमरिचहिङ्गुश्रृङ्गवेरैः समुपचितो वरमाषजः सुपक्वः । अतिसुरभिघृतेऽथवा सुतैले विशति मुखे वटकः सुपुण्यभाजाम् ॥ १ ॥ पवनारुचिदैन्यजयोद्भटकाः क्षपितार्दितकम्पमरुत्कटकाः । रसनातलरङ्गधरानटकाः कफपित्तविकारकरा वटकाः ॥ २ ॥ अथ काञ्जिकवटकः—बाह्लीकधूपयुतनिर्मलवारिपूर्णे कुम्भे यथोचितपटूत्तमराजिकाद्यैः । संधूपिताः कतिविधानि दिनानि रुच्या वातघ्नकाञ्जिकवटाः कफपित्तलाः स्युः ॥ इति कांजीवटकः ॥ ३ ॥ मुद्गवटी गुरू रुच्या वातपित्तास्रदा मता । श्लेष्मला पुष्टिबलकृच्छुक्रला मृदुलाऽल्पतृट् ॥ इति मुद्गवटकः ॥ ४ ॥ वैदलैश्चाणकैः स्विन्नैः सगुडैः सूक्ष्मपेषितैः । किंवा सलवणाजाजिहिङ्गुभिः पूरणीकृतैः ॥ एतैर्भृताश्च तलिताः कृतगोधूमपूरिकाः ॥ ५ ॥ पूरिका मधुरा बल्याः श्रमवातामयापहाः ॥ ६ ॥ शुक्रला बृंहणी श्वासपथ्या हृद्रोगनाशिनी । इयं सलवणा लघ्वी श्लेष्मवातविनाशिनी ॥७॥ इति वैदलपूरिका । सुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रितं सशर्करं वस्त्रसुपूतमेतत् । घृते सुपक्वं पृथुलीकृतं बुधैर्निगद्यते शालिजघेवरोऽयम् ॥ इति शालिजघेवरः ॥ ८ ॥ माषपिष्ट्यथवा मुद्गपिष्टी सपटुरामठा । जीरकार्द्रकसंयुक्ता पिण्डिता मुष्टिमात्रया ॥ ९ ॥ तृणाम्बुगर्भिते पात्रे सुस्विन्ना तलिता ततः । खादयेदिण्डरीं शुष्कां किंवाऽऽम्लाद्यैः प्रलोडिताम् ॥ १० ॥ माषेण्डर्युदिता बल्या रोचिकाऽनिलजिद्गुरुः । शुक्रला बृंहिणी चाथ मुद्गजा स्वल्पजा लघुः ॥ ११ ॥ शालिपिष्टकृता भक्ष्या नातिबल्या विदाहिनः । अवृष्या गुरुवश्चोष्णाः कफपित्तप्रकोपणाः ॥ १२ ॥ गोधूमविहिता भक्ष्या बल्याः पित्तानिलापहाः । वैदला वातला भक्ष्या गुरवस्तुवरा हिमाः ॥ १३ ॥ माषपिष्टकृता भक्ष्या बल्याः पित्तकफप्रदाः । इति पिष्टभक्ष्यगुणाः ॥

घृतपाचितभक्ष्यास्तु बल्याः पित्तानिलापहाः । तैलजा दृक्समीरघ्ना उष्णाः पित्तास्रदूषणाः ॥ १ ॥ दुग्धालोडितगोधूमशालिपिष्टादिनिर्मिताः । वातपित्तहरा भक्ष्या हृद्याः शुक्रबलप्रदाः ॥ २ ॥ इति स्नेहपाचितभक्ष्यगुणाः ।

अथ पानकानि ।

द्राक्षाम्लिकापरूषादिजलं खण्डादिमिश्रितम् । मरीचार्द्रककर्पूरचातुर्जातादिसंस्कृतम् ॥ १ ॥ पानकं द्विविधं तत्स्यादम्लानम्लविभेदतः । पानकं मूत्रलं हृद्यं प्रीणनं तृट्श्रमापहम् ॥ २ ॥ यथाद्रव्यगुणात्तत्तु गुरुलघ्वादि निर्दिशेत् । द्राक्षादिपानकं हृद्यं मूत्रलं तृट्श्रमापहम् ॥ ३ ॥ पित्तवातक्लमच्छर्दिदाहमोहमदप्रणुत् । परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ॥ ४ ॥ अपक्वाम्र-

सोद्धृतं पानकं वातनाशनम् । कफपित्तकरं किंचित्प्रत्यहं यदि पीयते ॥ ५ ॥ पक्वाम्रसंभवं तत्तु कदुष्णं गुरु पित्तकृत् । रुचिदं श्लेष्मलं बल्यं वर्ण्यं वृष्यं तु वातनुत् ॥ ६ ॥ धान्यकल्कसिताजातं पानकं शशिवासितम् । शीतं परं पित्तहरं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ७ ॥ भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ ८ ॥ निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ ९ ॥ इति पानकानि ।

अथ रागखाण्डवाः (मोरांबे ।)

आममाम्रं त्वचा हीनं द्विस्त्रिर्वा खण्डितं ततः । भृष्टमाज्ये मनागस्तं[1] खण्डपाकेऽथ युक्तितः ॥ १ ॥ सुपक्वं च समुत्तीर्य मरीचैलेन्दुवासितम् । स्थापितं स्निग्धमृद्भाण्डे रागखाण्डवसंज्ञितम् ॥ २ ॥ पुष्टिदो बलदः पित्तवातास्ररुचिनाशनः । स्निग्धो गुरुस्तर्पणश्च सुस्वादू रागखाण्डवः ॥ ३ ॥ इति रागखाण्डवः ॥ सितारुचक[2]सिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकया कृतः ॥ ४ ॥ खाण्डवा मधुराम्लादिरससंयोगसंभवाः । दीपना बृंहणा रुच्यास्तीक्ष्णा हृद्याः श्रमापहाः ॥ इति नानाखाण्डवाः ॥ ५ ॥

अथ रसाला शिखरिणी (श्रीखण्ड)

दधिबद्धं तुल्यसितं त्वर्धपयो गालितं शनकैः । मरिचैलाशशिसहितं भवति रसालाभिधं लोके ॥ १ ॥ अन्यच्च—ससितं दधिमध्वाज्यमरिचैलादिसंस्कृतम् । मथितं कान्तकामिन्या कर्पूरपरिवासितम् ॥ २ ॥ रसाला शिखरिण्युक्ता मार्जारी मार्जिका बुधैः । रसाला शुक्रला बल्या रोचना वातपित्तजित् ॥ ३ ॥ स्निग्धा गुरुः प्रतिश्यायं विशेषेण विनाशयेत् ।

अथ भरित्थम् ।

लवणमरिचचूर्णेनाऽऽवृतं रामठाढ्यं दहनवदनपक्वं निम्बुतोयेन युक्तम् । हरति पवनसंघं श्लेष्महन्तृ प्रसिद्धं जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरित्थम् ॥ १ ॥ अथार्द्रकम्—धौतं खण्डितमार्द्रकं च सलिलैः क्षिप्तं सुतप्ते घृते सिन्धूत्थं मरिचं सुजीरयुगलं चूर्णीकृतं प्रक्षिपेत् । चूर्णं भृष्टचणोद्भवं च वितुषं हिङ्ग्वाज्यधूमे दहेदित्थं दोषविहीनमार्द्रकवरं सुस्वादु संजायते ॥ २ ॥ इत्यार्द्रकम् ।

अथ पृथुकादयः ।

पृथुका गुरवो बल्याः श्लेष्मला वातनाशनाः । दुर्जराः शुक्ररुचिदा आमविष्टम्भकारिणः ॥ इति पृथुकाः ॥ १ ॥ लाजा लघुतराः शीता बल्याः पित्तकफच्छिदः । वम्यतीसारदाहास्रमेदोमेहतृषापहाः ॥ इति लाजाः ॥ २ ॥ शिम्बी-

---

१ अस्तं प्रक्षिप्तं । २ रुचकं सौवर्चलं ।

धान्यैरर्धपक्वैः सुभृष्टैर्होलका मताः । होलकाल्पानिला मेदःकफदाश्च स्वभावतः ॥ इति होला (हौळा) ॥ ३ ॥

अथ वेसवारः ।

शुण्ठीमरीचपिप्पल्यो धान्यकाजादिदाडिमम् । पिप्पलीमूलसंयुक्तो वेसवार इति स्मृतः ॥ १ ॥ वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । पुष्टिदः सर्वधातूनां विशेषान्मलनाशनः ॥ इति सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ॥ २ ॥

अथाऽऽयुर्विचारमाह ।

भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्याऽऽयुः प्रयत्नतः । सत्यायुषि तु विस्तीर्णे चिकित्सा सफला भवेत् ॥ १ ॥ तत्र दीर्घायुषो लक्षणानि—सौम्या दृष्टिर्भवेद्यस्य श्रोत्रं त्वक्च तथैव च । स्वादुगन्धं विजानाति स साध्यो नात्र संशयः ॥ २ ॥ पाणी पादौ च यस्योष्णौ दाहः स्वल्पतरो भवेत् । जिह्वा सुकोमला यस्य स रोगी न विनश्यति ॥ ३ ॥ स्वेदहीनो ज्वरो यस्य श्वासो नासिकया सरेत् । कण्ठश्च कफहीनः स्यात्स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ ४ ॥ यस्य निद्रा सुखेन स्याच्छरीरं सोद्यमं भवेत् । इन्द्रियाणि प्रसन्नानि स रोगी नैव नश्यति ॥ ५ ॥

अथ स्वल्पायुषो लक्षणानि ।

अथ कालस्य विज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतम् । जीवितं मरणं वापि येन जानाति निश्चितम् ॥ १ ॥ कालग्रहस्य यस्येदं दंष्ट्रायाः संयुगे जगत् । अद्यैव वा प्रभाते वा सोऽवश्यं भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ रसं रसायनं योग्यं कालं ज्ञात्वा समाचरेत् । तस्याज्ञाने वृथा सर्वं तस्मात्तत्प्रोच्यते मया ॥ ३ ॥ शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ४ ॥ श‍ृणोति विविधाञ्शब्दान्विपरीतं श‍ृणोति वा । न श‍ृणोति च योऽकस्मात्तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ५ ॥ यत्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् । उष्णगात्रोऽतिमात्रं यो भृशं शीतेन कम्पते ॥ ६ ॥ प्रहारं नैव जानाति यो गच्छेदन्यथाऽपि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ॥७॥ वर्णोऽन्यथा वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानुलिप्तं यं चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ॥ ८ ॥ विपरीतेन गृह्णाति रसान्यश्चोपयोजितान् । यो वा रसान्न संवेत्ति तं गतासुं प्रचक्षते ॥ ९ ॥ सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं च सुगन्धवत् । गृह्णाति योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे निरामयः ॥ १० ॥ रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ॥ ११ ॥ विद्युत्वतः सितान्मेघान्गगने निर्घने घनान् । विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥१२॥ यश्चानिलं मूर्तिमन्तमन्तरिक्षेऽवलोकते । धूमनीहारवासोभिरावृतां यश्च मेदिनीम् ॥ १३ ॥ प्रदीप्तमिव यो लोकं यो वा प्लुतमिवाम्भसा । भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ १४ ॥ यो न पश्यति ऋक्षाणि यश्च देवीमरुन्धतीम् । ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषम् ॥ १५ ॥ आदर्शेऽम्बुनि घर्मे वा

छायां यश्च न पश्यति । पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् ॥ १६ ॥ ह्रीभियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा । अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयम् ॥ १७ ॥ यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १८ ॥ आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति वा । खञ्जनप्रतिमा वाऽपि तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥ कृष्णा तथाऽनुलिप्ता च जिह्वा शूना च यस्य वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥ २० ॥ कुटिला स्फुटिता चापि शुष्का वा यस्य नासिका । अवस्फूर्जति भग्ना वा स न जीवति मानवः ॥ २१ ॥ अवस्फूर्जति श्वासवेगेनोच्चैः शब्दं करोति ॥ संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रूक्षे स्रस्ते च लोचने । स्यातां च प्रसृते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ २२ ॥ केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुलन्ति वाऽक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥ २३ ॥ नाऽऽहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान्स मुञ्चति ॥ २४ ॥ उत्थाप्यमानो बहुशः संमोहं योऽधिगच्छति । बलवान्दुर्बलो वाऽपि तं पक्कं भिषगादिशेत् ॥ २५ ॥ निद्रा निरन्तरं यस्य यो जागर्ति च सर्वदा । मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ २६ ॥ उत्तरोष्ठं च यो लिह्यात्फूत्कारांश्च करोति यः । प्रेतैर्वा भाषते सोऽयं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ २७ ॥ खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते । पुरुषस्याविषार्तस्य स सद्यो जीवितं त्यजेत् ॥ २८ ॥ सम्यक्चिकित्स्यमानस्य विकारो योऽभिवर्धते । प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥ २९ ॥ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मरणाभिमुखं जन्तुमुपसर्पन्ति नित्यशः ॥ ३० ॥ तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया । तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषाम् ॥ ३१ ॥ जलजा नवलक्षास्तु दशलक्षास्तु पक्षिणः । रुद्रलक्षास्तु क्रिम्याद्याः स्थावराणां च विंशतिः ॥ ३२ ॥ त्रिंशल्लक्षं गवादीनां चतुर्लक्षास्तु मानवाः । शतायुः पुरुषश्चैव वृक्षाणां तु सहस्रकम् ॥ ३३ ॥ द्वात्रिंशच्च तुरंगाणां शतं कुञ्जरसिंहयोः । व्याघ्राणां च चतुःषष्टिः सहस्रं फणिकाकयोः ॥ ३४ ॥ जम्बुकानां षोडशाब्दं शुनां द्वादशवत्सरम् । चतुर्विंशतिरुक्तं गोमहिष्योः सूकरस्य च ॥ ३५ ॥ अजानां द्वादश प्रोक्तं मत्स्यानामयुतं तथा । कुक्कुटा नव वर्षाणि मृगाणां विंशतिर्भवेत् ॥ ३६ ॥ पक्षिणां दश वर्षाणि खराणां द्वादशद्वयम् । चतुर्विंशतिरुष्ट्राणां रासभानां तथैव च ॥ ३७ ॥ इत्यायुर्विचारः ।

अथ नित्यप्रवृत्तिप्रकारमाह ।

दिनचर्यां निशाचर्यामृतुचर्यां यथोदिताम् । पुरुषः संव्यवहरन्सदा तिष्ठति नान्यथा ॥ १ ॥ समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ २ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र सर्वाघशान्त्यर्थं स्मरेच्च मधुसूदनम् ॥ ३ ॥ दध्याज्यादर्शसिद्धार्थबिल्वगोरोचनस्रजाम् । दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् ॥ ४ ॥ स्वमाननं घृते

पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदन्त्रकूजनाध्मानोदरगौरववारणम् ॥ ५ ॥ आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ६ ॥ वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा । जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ ७ ॥ बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ८ ॥ न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्न वेगानीरयेद्बलात् । कामशोकभयक्रोधान्मनोवेगान्विधारयेत् ॥ ९ ॥ गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् । पावित्र्यकरमायुष्यमलक्ष्मीकलिपापहृत् ॥ १० ॥ प्रक्षालनं हि पाण्योश्च पादयोः शुद्धिकारणम् । मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं राक्षसापहम् ॥ ११ ॥

दन्तधावनप्रकारः—अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् । प्रागुदङ्मुखमासीनो निश्चलो मौनवानपि ॥ १२ ॥ मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बस्तु तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ १३ ॥ समयं तु समालोक्य दोषं च प्रकृतिं तथा । यथोचितै रसैर्वीर्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ॥१४॥ तेनाऽऽस्यरसवैरस्यगन्धजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥१५॥ अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् । प्लक्षे चैवार्थसंपत्तिर्बदर्यां मधुरो ध्वनिः ॥ १६ ॥ खदिरे मुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिस्त्वाम्रे त्वारोग्यमेव च ॥ १७ ॥ कदम्बे च धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः । शिरीषे कीर्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च ॥ १८ ॥ अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथा ध्वनिः । दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १९ ॥ जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नश्च विनश्यति । भक्षयेद्दन्तधवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥ २० ॥ कनिष्ठिकावत्स्थूलं च मृद्वग्रन्थि तथाऽव्रणम् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु ॥ २१ ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा ॥ २२ ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । शिरोरुजार्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥ २३ ॥ अर्दिती कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्जयेद्दन्तकाष्ठं तु हृदामययुतोऽपि च ॥ २४ ॥ न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च ॥ २५ ॥ दुर्बलोऽजीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदान्वितः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा ॥ २६ ॥ पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत्सुखम् ॥ २७ ॥ तेनाऽस्य मलवैरस्यगन्धा जिह्वास्यदन्तजाः । नश्यन्ति रुचिवैशद्यं लघुता च भवन्ति हि ॥ २८ ॥ गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः । कफतृष्णामलहरं मुखान्तःशुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥ सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ ३० ॥ विषमूर्च्छामदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ ३१ ॥ मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । मुखस्य पिडकाशो-

यनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ ३२ ॥ कुर्याद्वापि कदुष्णेन पयसाऽऽस्यविशोधनम् । कफवातहरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम् ॥ ३३ ॥

नस्यादिविधिः–कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत् । प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे ॥३४॥ सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥३५॥ सौवीरमञ्जनं नित्यं पथ्यमक्ष्णोस्ततो भजेत् । लोचने तेन भवतः सुस्निग्धे घनपक्ष्मणी ॥ ३६ ॥ वक्रे त्रिवेणीविमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ॥ ३७ ॥ स्रोतोऽञ्जनमतः श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दृष्टेः कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् ॥ ३८ ॥ अक्ष्णो रूपावहं तेन सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥ ३९ ॥ रात्रौ जागरितः श्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् ॥४०॥ पञ्चरात्रान्नखश्मश्रुकेशरोमाणि कर्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्तव्यं संप्रसाधनम् ॥ ४१ ॥ पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । उत्पाटयेत्तु रोमाणि नासायां न कदाचन ॥ ४२ ॥ तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ॥ ४३ ॥ केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् ॥ ४४ ॥ पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।

व्यायामः–लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता ॥ ४५ ॥ दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन ॥ ४६ ॥ विरुद्धं वाऽविपक्वं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य वलीशिथिलतादयः ॥ ४७ ॥ न चैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशं तेन किंचित्स्थौल्यापकर्षणम् ॥ ४८ ॥ स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः । अन्यदाऽपि च कर्तव्योबलार्धेन यथाबलम् ॥ ४९ ॥ हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । मुखं च शोषं लभते तद्बलार्धस्य लक्षणम् ॥ ५० ॥ किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः । यदा संजायते स्वेदो बलार्धं तु तदाऽऽदिशेत् ॥ ५१ ॥ भुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात्कदाचन ॥ ५२ ॥ अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिर्भ्रमः क्लमः । तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते ॥ ५३ ॥

अभ्यंगादिविधिः–अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् ॥ ५४ ॥ शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्द्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ ५५ ॥ अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिबलं सुखम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् ॥ ५६ ॥ अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पणः । दृष्टिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिगतान्गदान् । ॥ ५७ ॥ केशानां बहुतां दार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्याच्छिरसः पूर्णतामपि ॥ ५८ ॥ न कर्णरोगा न मलं नच मन्याहनुग्रहः । नोच्चैः

श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ५९ ॥ रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ६० ॥ पादाभ्यङ्गस्तु सुस्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तम्भसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ६१ ॥ मूर्ध्नोऽभ्यङ्गात्कर्णयोः शीतमाहुः कर्णाभ्यङ्गात्पादयोरेवमेव । पादाभ्यङ्गो नेत्ररोगान्हरेच्च नेत्राभ्यङ्गाद्दन्तरोगश्च नश्येत् ॥ ६२ ॥ व्यायामक्षुण्णवपुषं पद्भ्यां संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ ६३ ॥ रोमकूपशिराजालधमनीभिः कलेवरम् । तर्पयेद्बलमाधत्ते स्नेहो युक्तोऽवगाहने ॥ ६४ ॥ अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणां पल्लवादयः । वर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः ॥ ६५ ॥ नवज्वरी ह्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कदाचन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ॥ ६६ ॥ पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां बहवः प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः ॥ ६७ ॥ उद्वर्तनं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदं परम् । बल्यं शोणितकृत्कान्तित्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् ॥ ६८ ॥ मुखलेपाद्दृढं चक्षुः पीनो गण्डस्तथाऽऽननम् । कान्तमव्यङ्गपिटकं भवेत्कमलसंनिभम् ॥ ६९ ॥

स्नानप्रकारः—दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् । कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मनुत् ॥ ७० ॥ बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः । नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ॥ ७१ ॥ प्रातःस्नानमलं च पापहरणं दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्याऽऽयतनं मलापहरणं संवर्धनं तेजसाम् । रूपद्योतकरं शरीरसुखदं कामाग्निसंदीपनं स्त्रीणां मन्मथगाहनं श्रमहरं स्नाने दशैते गुणाः ॥ ७२ ॥ शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफापहम् ॥ ७३ ॥ उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ ७४ ॥ शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाऽम्बुना सदा । वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥ यः सदाऽऽमलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ७६ ॥ अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानं युवस्त्रियः । एतद्धि मानवाः पथ्यं स्निग्धमल्पं च भोजनम् ॥ ७७ ॥ स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ७८ ॥ स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् ॥ ७९ ॥

वस्त्रादिधारणम् । कौशेयं चित्रवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च । वातश्लेष्महरं शीतकाले तत्तु विधारयेत् ॥ ८० ॥ मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ॥ ८१ ॥ शुक्लं तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । न चोष्णं न च वा शीतं तच्च वर्षासु धारयेत् ॥८२॥ यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीदमानन्दवर्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमम्बरम् ॥ ८३ ॥ कदापि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूक्रिमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥ ८४ ॥ कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् । उष्णं वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते ॥ ८५ ॥ चन्दनं घनसारेण वालकेन च मिश्रि-

तम् । सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते ॥ ८६ ॥ चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच शीतं वा वर्षाकाले तदिष्यते ॥ ८७ ॥ अनुलेपस्तृषामूर्छादुर्गन्धश्रमदाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णकान्त्योजोबलवर्धनः । स्नानानर्हस्य लोकस्य त्वनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ८८ ॥ सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारणम् । पापरक्षोग्रहहरं कामौजःश्रीविवर्धनम् ॥ ८९ ॥ भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचि सौभाग्यसंतोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥ ९० ॥ ग्रहदुष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९१ ॥ माणिक्यं तरणेः सुनिर्मलमथो चन्द्रस्य मुक्ताफलं माहेयस्य च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैडूर्यके ॥ ९२ ॥ वासःस्रगादिरत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् । रक्षोघ्नमर्थ्यमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ९३ ॥ सततं सिद्धमन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च । रोचनासर्षपादीनां मङ्गल्यानां च धारणम् ॥ ९४ ॥ आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुभम् । हिंस्रादिभयविध्वंसि वशीकरणकारकम् ॥ ९५ ॥ देवगोविप्रवृद्धानां गुरूणां चैव पूजनम् । आयुष्यं वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकिल्बिषापहम् ॥ ९६ ॥ ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् । तेषां प्रतिक्षणं नित्यमायुर्धर्मविवर्धनम् ॥ ९७ ॥ लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्यः स्त्रियो राजा तथाऽष्टमः ॥ ९८ ॥ पादुकारोहणं कुर्यात्पूर्वं भोजनतः परम् । पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चाऽऽयुषे हितम् ॥ ९९ ॥

स्वाभाविकवाञ्छाः—शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्विधा । बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा सुरतस्पृहा ॥ १०० ॥ भोजनेच्छाविघातात्स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः । तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ १०१ ॥ विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् । श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥ १०२ ॥ निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् । अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च ॥ १०३ ॥ बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याऽऽहारेन्धनक्षयात् । मन्दीभवति कायाग्निर्नाग्निर्वर्धेन्निरिन्धनः ॥ १०४ ॥ आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धातून्पचति च धातुक्षये प्राणान् ॥ १०५ ॥ आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्धकः ॥ १०६ ॥ यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकालादीन्कालयोरुभयोरपि ॥ १०७ ॥

भोजनस्य देशकालौ—सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १०८ ॥ याममध्ये न भोक्तव्यं याममुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥ १०९ ॥ क्षुत्संभवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ११० ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य

लक्षणम् ॥ १११ ॥ आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया ॥ ११२ ॥ ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु । श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ११३ ॥ [आहारनिर्हार-विहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः] । हीनदीनक्षुधार्तानां पापपाखण्डरोगिणाम् । कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥ ११४ ॥ पितृमातृसुहृद्वैद्यपाक-कृद्धंसबर्हिणाम् । सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥ ११५ ॥

भोजनादिपात्रं—दोषहृद्दृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥ ११६ ॥ कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् । पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रिमिकफप्रणुत् ॥ ११७ ॥ आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥ ११८ ॥ शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् । दारूद्भवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकृत्तथा ॥ ११९ ॥ पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् । जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥ १२० ॥ पात्रं पवित्रं शीतं च घटितं स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसंभवम् ॥ १२१ ॥

भोजनक्रमः—भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् । अग्निसंदीपकं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥१२२॥ अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । इति संचिन्त्य यो भुङ्क्ते दृष्टिदोषो न बाधते ॥ १२३ ॥ अञ्जनीगर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥ १२४ ॥ अश्नीयात्त-न्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥ १२५ ॥ फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान् । विना मोचफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥ १२६ ॥ मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि । पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥ १२७ ॥ प्रियालजम्बूबदरी-फलानि गाङ्गेरिकोदुम्बरतित्तिडीकम् । तालीफलं नागरनारिकेलसारं च भक्ष्यं तिलमिश्रमाम्रम् । अङ्कोलरम्भाफलसामलानां फलानि वर्ज्यानि सदा प्रभाते ॥ १२८ ॥ गुरु पिष्टमयं द्रव्यं लड्डुकान्पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ १२९ ॥ घृतपूर्वं समश्नीयात्कठिनं प्राक्ततो मृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ १३० ॥ यद्यत्स्वादुतरं तद्धि विदध्यादु-त्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादुभोजनम् ॥ १३१ ॥ सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् । स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥१३२॥ अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥ १३३ ॥ मधुराद्वर्धते रक्तमम्लान्मज्जाप्रवर्धनम् । लवणाद्वर्धते त्वस्थि तिक्तान्मेदः प्रवर्धते ॥ १३४ ॥ कटुकाद्वर्धते मांसं कषायाद्वर्धते रसः । अन्नाच्च वर्धते शुक्रं षड्रसा धातुवर्धनाः ॥ १३५ ॥ अतिद्रुताशिताहारो गुणा-

---

१ निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः । पद्यार्थमिदं प्रक्षिप्तमिव प्रतीयते ।

न्दोषान्न विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥ १३६ ॥ मन्दानलो नरो द्रव्यमात्रां गुर्वीं विवर्जयेत् । स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥ १३७ ॥ मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ १३८ ॥ आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ १३९ ॥ गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता । द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥ १४० ॥ द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपच्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥ १४१ ॥ पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ॥ १४२ ॥ न भुक्त्वा न रदैश्छित्वा न निशायां न वा बहून् । न जलान्तरितान्न द्विः सक्तूनद्यान्न केवलान् ॥ १४३ ॥ पुनर्दानं पृथक्पानं सामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ॥ १४४ ॥ बहु स्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् । आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुते गदान् । हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥ १४५ ॥ अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान्व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥ १४६ ॥ कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनाऽपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥ १४७ ॥ कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीये वारि पूरयेत् । वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ १४८ ॥ रसेनान्नस्य रसना प्रथमे नोपतर्पिता । न तथा स्वादुतामेति ततः सेव्याऽम्बुनाऽन्तरा ॥ १४९ ॥ अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ १५० ॥ भुक्तस्याऽऽदौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् । मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् । समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ॥ १५१ ॥ तृषितस्तु न चाश्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम् । तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥ १५२ ॥ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥ १५३ ॥ एवं भुक्त्वा समाचामेच्चूपग्रहणपूर्वकम् । भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याऽऽचमनं चरेत् ॥ १५४ ॥ दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाऽऽहरेच्छनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगंधताम् ॥ १५५ ॥ दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्वीत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ॥ १५६ ॥ आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् । भुक्त्वा पाणितले घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ [जातरोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव च । भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन्सुखावहान्] ॥ १५७ ॥ आदौ सूपाज्यभक्तं सकथिकमुदितं पायसं वाऽथ रम्यं पक्वान्नं मध्यमध्ये बहुविधपललं व्यञ्जनान्यत्र भोज्ये । अन्ते दुग्धं सिताढ्यं श्रृतमतुलरसं सान्नमत्यन्तमिष्टं दध्यन्नं वा यथेच्छं परिकलितमिदं देशरीत्या विदध्यात् ॥ १५८ ॥ आदिमध्यावसानेषु भोजने पयसा युते । कार्श्यं साम्यं तथा स्थौल्यमिति स्युः क्रमशो गुणाः ॥ १५९ ॥ आदौ द्रवं समश्नीयात्तत्राम्बु न पिबेद्बहु । मध्ये तु कठिने भक्ष्ये यथेष्टं शस्यते जलम् ॥ १६० ॥ तथा च भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्र-

दम् । द्रवप्रधानभुक्तान्ते किंतु तन्मात्रया पिबेत् ॥ १६१ ॥ विष्णुरन्नं तथैवान्नपरिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ १६२ ॥ अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयन्त्वशेषम् । सुखं ममैतत्परिणामसंभवं यच्छत्वरोगं मम चारुदेहम् ॥ १६३ ॥ अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ । यश्चैतान्संस्मरेन्नित्यमन्नं तस्याऽऽशु जीर्यति ॥ १६४ ॥ अगस्तिं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् । आहारपरिपाकार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ॥ १६५ ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥ १६६ ॥

धूमतांबूलभक्षणप्रकारः—जीर्णेऽन्ने वर्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते । भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥ १६७ ॥ धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कटुतिक्तकषायकैः । पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ॥ १६८ ॥ फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥ १६९ ॥ रते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च संगरे । सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥ १७० ॥ प्रत्युषसि भुक्तसमये युवतीनां चैव संगमे विरमे । विद्वद्राजसभायां ताम्बूलं यो न भक्षयेत्स पशुः ॥ १७१ ॥ ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धिनिर्नाशनम् । वक्त्रस्याऽऽभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनं ताम्बूलस्य सखे त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ १७२ ॥ ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम् । तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ १७३ ॥ वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारणम् ॥ १७४ ॥ तत्तु दन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । मुखप्रसेकशमनं गलामयविनाशनम् ॥ १७५ ॥ नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् ॥ १७६ ॥ वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकमुष्णं कफहरं मतम् ॥ १७७ ॥ पर्णं पुराणमकटु क्षुल्लकं तनु पाण्डुरम् । विशेषाद्गुणवद्वेद्यमन्यद्धीनगुणं मतम् ॥ १७८ ॥ पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तनुत् । मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥ १७९ ॥ पूगं स्याद्दृढमध्यं यत्स्विन्नं चापि त्रिदोषनुत् । सरसं गुर्वभिष्यन्दि तद्वृशं वह्निनाशनम् ॥ १८० ॥ खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासनुत् । संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च ॥१८१॥ पूगाधिकं प्रभाते स्यान्मध्याह्ने खादिराधिकम् । चूर्णाधिकं निशायां तु ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ १८२ ॥ तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् । पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः ॥१८३॥ पर्णमध्यं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी । आयुरग्रे यशोमूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ १८४ ॥ आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ १८५ ॥ आलस्यविद्रध्युपजिह्विकानां सतालुदन्तार्बुदरोगिणां च । गलास्यगण्डापचितालुशोषश्लेष्मामयानां तदृतिप्रशस्तम् ॥ १८६ ॥ न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते क्षते न दाहे न विषे न शोषे । मदात्यये नापि न मोहमूर्च्छाश्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ १८७ ॥

ताम्बूलं नातिसेवेत विरिक्तो न बुभुक्षितः । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥ १८८ ॥ शोषपित्तानिलास्त्रं स्यादतिताम्बूलभक्षणात् । ताम्बूलं न हितं दन्तदुर्बलेक्षणरोगिणाम् । विषमूर्च्छामदार्तानां क्षतिनां रक्तपित्तिनाम् ॥ १८९ ॥

शतपद्यादिक्रमः—भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अन्नसंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥ १९० ॥ भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य बलं भवेत् । आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥ १९१ ॥ श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान्द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्विगुणान्वामे पश्चात्स्वप्याद्यथासुखम् ॥ १९२ ॥ वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम् । तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥ १९३ ॥ त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा । भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥ १९४ ॥ भूशय्या वातलाऽतीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी । सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥ १९५ ॥ श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १९६ ॥ प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् । प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपित्तनुत् ॥ १९७ ॥ स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि चोत्तरम् ॥ १९८ ॥ निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्यं यत्र सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः ॥ १९९ ॥ विदाही वातलः शान्तिकफशोषवतां हितः । स्वादुः पटुरभिष्यंदी त्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन् ॥ २०० ॥ संनिपातज्वरश्वासमामवातं प्रकोपयेत् । दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः ॥ २०१ ॥ वीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न च वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृल्लघुः ॥ २०२ ॥ मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जनविवर्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् ॥ २०३ ॥ क्लेदनः प्रकृतिस्थानबलदो मधुरो लघुः । आग्नेयो दाहकृद्रूक्षो नैर्ऋतो न विदाहकृत् ॥ २०४ ॥ वायव्यस्तु भवेत्तिक्त ऐशानः कटुकः स्मृतः । विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां बहुरोगकृत् ॥ २०५ ॥ अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्यान्न शर्मणे । व्यजनस्यानिलो दाहस्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥ २०६ ॥ तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तूष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ २०७ ॥ चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा । एते दोषजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ २०८ ॥ दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥ २०९ ॥ उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा ॥ २१० ॥ भोजनात्प्राग्दिवास्वापः पाषाणमपि जीर्यति । भोजनान्ते दिवास्वापाद्वातपित्तकफोद्भवः ॥ २११ ॥ व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान्क्षीणकफाञ्शिशून्मदहतान्वृद्धान्रसाजीर्णिनो रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २१२ ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्म्यीकृता तु यैः । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते ॥ २१३ ॥

भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिं सौख्यं तनोति हि ॥ २१४ ॥ शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् । वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् ॥ २१५ ॥ शब्दान्स्पर्शांश्च रूपाणि रसान् गन्धान्मनःप्रियान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥ २१६ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयतं चान्नमतिहास्यं च वामयेत् ॥ २१७ ॥ शयनं चाशनं चाति न भजेन्न द्रवाधिकम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ २१८ ॥ व्यायामं च व्यवायं च धावनं पानमेव च । युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं भुक्तवांस्त्यजेत् ॥ २१९ ॥ अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ २२० ॥ अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । प्राग्भुक्ते त्वनले मन्दे द्विरह्नो न समाहरेत् । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ॥ २२१ ॥ भवेद्यदि प्रातरजीर्णशंका तदाऽभयानागरसैन्धवानाम् । विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा मुक्तामशङ्को मितमन्नमद्यात् ॥ २२२ ॥

सुखाचारः–अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः । पादचङ्क्रमणं नाति देहपीडाकरं भवेत् ॥ २२३ ॥ तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् । आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यसुखप्रदा । उष्णीषं कान्तिकृत्केश्यं रजोवातकफापहम् ॥ २२४ ॥ पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ॥ २२५ ॥ छत्रस्य धारणं वर्षातपवातरजोपहम् । हिमघ्नं हितमक्ष्णोश्च माङ्गल्यमपि कीर्तितम् ॥ २२६ ॥ सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्धनम् । अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ २२७ ॥ ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्ता शिबिका सर्ववल्लभा । तस्यामारोहणं नृणां त्रिदोषशमकं मतम् ॥ २२८ ॥ वातश्लेष्मगदार्तानामहिता श्रमकृत्तरिः । पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्धनः ॥ २२९ ॥ घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम् । मेदोवर्णकफघ्नं च हितं तद्बलिनां परम् ॥ २३० ॥ आतपः स्वेदमूर्च्छास्रपित्ततृष्णाक्लमश्रमान् । दाहं विवर्णतां कुर्यादेतांश्छाया व्यपोहति ॥ २३१ ॥ वृष्टिर्वृष्या हिमा बल्या निद्रालस्यविवर्धनी । भयावहा मोहकरी कुहतिः कफवातला ॥ २३२ ॥ अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ २३३ ॥ सद्यः श्लेष्मकरो धूमो नेत्रयोरहितो भृशम् । शिरोगौरवकृच्चापि वातपित्तं च कोपयेत् ॥ २३४ ॥ मैत्रीं सद्भिरसद्भिश्च कुर्यात्सत्सु तु सर्वथा । संसर्गं साधुभिः कुर्यादसत्सङ्गं परित्यजेत् ॥ २३५ ॥ सेवेत देवभूदेववृद्धवैद्यनृपातिथीन् । विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ॥ २३६ ॥ गुरूणां संनिधौ तिष्ठेत्सदैव विनयान्वितः । पादप्रसारणादीनि तत्र नैव समाचरेत् ॥ २३७ ॥ अपकारपरेऽपि स्यादुपकारपरः पुमान् । आत्मवत्सकलान्पश्येद्वैरिणो दूरतो वसेत् ॥ २३८ ॥ न कंचिदात्मनः शत्रुं नाऽऽत्मानं कस्यचिद्रिपुम् । प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ २३९ ॥ नाऽऽत्मानमुदके पश्येन्न नग्नः

प्रविशेज्जलम् । तथा नाज्ञातगाम्भीर्यं न हिंस्रप्राणिसेवितम् ॥ २४० ॥ काले हितं मितं सत्यं संवादि मधुरं वदेत् । भुञ्जीत मधुरं प्रायः स्निग्धं काले हितं मितम् ॥ २४१ ॥ न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च निर्लवणं तथा । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं न चाप्यघृतशर्करम् ॥ २४२ ॥ जनस्याऽऽशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति । तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २४३ ॥ नैकः सुखी न सर्वत्र विश्वस्तो न च शङ्कितः । नोद्यमाद्विरमेत्क्वापि हेतावीर्ष्येत्फले न तु ॥ २४४ ॥ वेगान्न धारयेत्किंचिन्मनोवेगान्विधारयेत् । न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥ २४५ ॥ वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी राज्यटवीषु च । सोपानत्कस्तनुं रक्षन्विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ २४६ ॥ नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् । संदिग्धनावं वृक्षं च नाऽऽरोहेद्दुष्टयानवत् ॥ २४७ ॥ नासंवृतमुखः कुर्यात्सभायां सुविचक्षणः । कासं हासं तथोद्गारं जृम्भणं क्षवथुं तथा ॥ २४८ ॥ नासिकां न विकुष्णीयान्नासीतोत्कटकः क्वचित् । नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्न नखैर्विलिखेद्भुवम् ॥२४९॥ संमार्जनीरजो नैव देहे दध्यात्कदाचन । न नखेन तृणं छिन्द्यान्नोच्छिष्टो ब्राह्मणं स्पृशेत् ॥ २५० ॥ नोपरक्तं न चोद्यन्तं नास्तं यान्तं दिवाकरम् । सर्वथा तु समीक्षेत न जले प्रतिबिम्बितम् ॥ २५१ ॥ नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तामेध्याप्रियाणि च । पौरंदरं धनुर्नैव दर्शयेत्कमपि क्वचित् ॥ २५२ ॥ रिपोरन्नं न भुञ्जीत गणिकान्नमपि क्वचित् । प्रतिभूर्न भवेत्क्वापि न च साक्ष्यं वृथा वदेत् ॥ २५३ ॥ स्रग्गीं न धारयेज्जातु द्यूतं दूरात्परित्यजेत् । विश्वासं नाऽऽचरेत्स्त्रीणां ताः स्वतन्त्राश्च नाऽऽचरेत् ॥ २५४ ॥ रक्षणीया सदा पत्नी यौवने तु विशेषतः । न भिन्नशयने स्वप्यान्न चैको विवरे बिले । नैको देवालये नैव रात्रौ तरुतले न च ॥ २५५ ॥ एवं दिनानि गमयेत्सदाचारपरः सदा । ततो रात्रिप्रयुक्तानि कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥ २५६ ॥ इत्याचारं समासेन भाषितं यः समाचरेत् । स विन्दत्यायुरारोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः ॥ २५७ ॥ एतानि पञ्च कर्माणि संध्यायां वर्जयेद्बुधः । आहारं मैथुनं निद्रां संपाठं गतिमध्वनि ॥ २५८ ॥ भोजनाज्जायते व्याधिर्मैथुनाद्गर्भवैकृतम् । निद्रायां निःस्वता पाठादायुर्हानिर्गतेर्भयम् ॥ २५९ ॥

अथ रात्रिचर्या ।

ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृट्पित्तदाहहृत् । ततो हीनगुणः कुर्यादवश्यायोऽनिलं कफम् ॥ १ ॥ तमो भयावहं मोहदिङ्मोहजननं भवेत् । पित्तहृत्कफकृत्कामवर्धनं क्रमकृच्च तत् ॥ २ ॥ रात्रौ तु भोजनं कुर्यात्प्रथमप्रहरान्तरे । किंचिदूनं समश्नीयाद् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥३॥ शरीरे जायते नित्यं देहिनां सुरतस्पृहा । अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ ४ ॥ बलिनो मनसो रोधात्क्रोधाद्वा ब्रह्मचर्यतः । नारीणामरसज्ञत्वात्क्षीणं शुक्रं भवेन्नृणाम् ॥ ५ ॥ दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः । क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य

लक्षणम् ॥ ६ ॥ संबन्धिन्यरिवल्लभा नृपवधूर्मित्राङ्गना रोगिणी शिष्यब्राह्मणवल्लभातिपतितोन्मत्ता महापापिनी । पिङ्गा प्रव्रजिता सती गुरुवधूर्वृद्धा तथा गर्भिणी म्लेच्छा कृष्णतमा तथाऽपरिचिता त्याज्या इमा योषितः ॥ ७ ॥ सेवनं योषितां कुर्याद् बुधो बुद्ध्वा रतिक्रमम् । बालामुग्धाधिरूढानामनुरागविभावनात् ॥ ८ ॥ बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश । ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥ ९ ॥ तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पञ्चाशद्वत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ १० ॥ निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणे मता । तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥ ११ ॥ नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्धयते बलम् । तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढोत्पादयते जराम् ॥ १२ ॥ सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यःप्राणकराणि षट् ॥ १३ ॥ पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥ १४ ॥ वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् । वयोधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥ १५ ॥ आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः । स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ १६ ॥ सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे । प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥ त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः । शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा निशि ॥ १८ ॥ वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः । त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः ॥ १९ ॥ सर्वेष्वृतुषु घर्मेषु पक्षात्पक्षाद्व्रजेद्बुधः । आयुःक्षयभयाद्विद्वान्नाह्नि सेवेत कामिनीम् ॥ २० ॥ अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २१ ॥ नोपेयात्पुरुषो नारीं संध्ययोर्न च पर्वसु । गोसर्गे चार्धरात्रे च तथा संध्यादिनेऽपि च ॥ २२ ॥ कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः । सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ २३ ॥ घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा । विहारं भार्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंवृते ॥ २४ ॥ रम्ये श्राव्याङ्गनागाने सुगन्धिसुखमारुते । देशे गुरुजनासन्नेऽनिभृतेऽतित्रपाकरे ॥ २५ ॥ श्रूयमाणे व्यथाहेतुवचने च रमेत न । स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धसुमनोन्वितः ॥ २६ ॥ भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः ॥ २७ ॥ पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे । अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान्सव्यथाङ्गः पिपासितः ॥ २८ ॥ बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । भार्यां तुल्यगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ॥ २९ ॥ अभिकामोऽभिकामां च हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः ॥ ३० ॥ सीमन्ताक्ष्यधरे कपोलगलके कुक्षौ कुचोरस्थले नाभिश्रोणिवराङ्गजानुषु तथा गुल्फे पदाङ्गुष्ठके । वामाङ्गे हरिणीदृशां मनसिजो मासस्य पक्षद्वये शुक्लश्यामविभागतः सुविहरत्यूर्ध्वाध एवं क्रमात् ॥ ३१ ॥ सीमन्ते नखरं सुचुम्बनविधिं नेत्रे कपोलेऽधरे दन्ताग्रं विदधीत किंच नखरं कुक्षौ सुकण्ठेऽपि च । मन्दं वक्षसि ताडनं कुचयुगे श्रोणौ दृढं मर्दनं नाभौ किंच चपेटिकां स्मरगृहे मातङ्ग-

लीलायितम् ॥ ३२ ॥ गुल्फजानुपदाङ्गुष्ठसमये वातनानि च । इष्टचन्द्रकला-स्पर्शाद्द्रावयेदम्बुजेक्षणाम् ॥ ३३ ॥ रजस्वलामकामां च मलिनामप्रियां तथा । वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ३४ ॥ हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजितामपि ॥ ३५ ॥ नाभिगच्छेत्ततो नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया । रजस्वलां गतवतो नरस्यासंयतात्मनः ॥ ३६॥ दृष्ट्याऽऽयुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ ३७ ॥ वृद्धां च संध्ययोश्चापि गच्छतो जीवनक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः ॥ ३८ ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां वन्ध्यामसंवृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं म्लानं मनो भवेत् ॥ ३९ ॥ क्षुधितः क्रुद्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपं च विन्दति ॥ ४० ॥ व्याधितस्य रुजा प्लीहा मूर्च्छा मृत्युश्च जायते । प्रत्युषस्यर्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥ ४१ ॥ तिर्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः ॥ ४२ ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु संभवः ॥ ४३ ॥ सर्वमेतत्त्यजेत्तस्माद्यतो लोकद्वयेऽहितम् । शुक्रं तूपस्थितं मोहान्न संधार्यं कदाचन ॥ ४४ ॥ स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्यशीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः । सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्य तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ४५ ॥ स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् । ततो मांसरसः स्वप्नो व्यवायान्ते हिता अमी ॥ ४६ ॥ अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाऽऽक्षेपकादयः । शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ॥ ४७ ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित् । निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रितम् ॥ पुष्टिवर्णबलोत्साहवह्निदीप्तिं करोति च ॥ ४८ ॥ यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् । स व्रीडाकरवातप्रसरनिरोधः सुखं स्वपिति ॥ ४९ ॥ सवितुरुदयकाले प्रसृतीः सलिलस्य पिबेदष्टौ । रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वत्सरशतं साग्रम् ॥ ५० ॥ अनुदिनं त्वनुदिते रविमण्डले पिबति तोयमनुज्झितमूत्रविट् । अनिलपित्तकफानलदोषहृच्छतसमा रमते तरुणीशतम् ॥ ५१ ॥ [विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि । स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥] ५२ ॥ अर्शःशोथग्रहण्यो ज्वरजठरचराः कोष्ठमेदोविकारा मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः । ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ ५३ ॥ स्नेहपीते क्षतेऽशुद्धावाध्माने स्तिमितोदरे । हिक्कायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥ ५४ ॥ नरो दिनादिचर्याभिर्यो न वर्तेत नित्यशः । स एव लभते रोगं ततः पथ्यं समाचरेत् ॥ ५५ ॥

इति दिनरात्रिचर्या ।

अथ ऋतुचर्यामाह—

शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मे स्युर्ऋतवः षट् क्रमादमी ॥ १ ॥ उत्तरायणमत्राऽऽद्यैः परैः स्याद्दक्षिणायनम् । आद्यमुष्णं बलहरं ततोऽन्यद्बलदं हिमम् ॥ २ ॥ शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताग्निवर्धनः । वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः ॥ ३ ॥ ग्रीष्मो रूक्षोऽतिकटुकः पित्तकृत्कफनाशनः । वर्षाः शीतविदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदाः ॥ ४ ॥ शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा । हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुर्जठरवह्निकृत् ॥ ५ ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु । वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ ६ ॥ चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः । समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥ ७ ॥ स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्यात्स्तब्धकोष्ठता । पीतावभासता वह्निमन्दता चाङ्गगौरवम् ॥ ८ ॥ आलस्यं चयहेतौ तु द्वेषश्च चयलक्षणम् । संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः । ते तूत्तरासु गतिपु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ९ ॥

अथ वर्षासु हिताहितमाह—

वर्षासु प्रबलो वायुस्तस्मान्मिष्टादयस्त्रयः । रसाः सेव्या विशेषेण पवनस्योपशान्तये ॥ १ ॥ भवेद्वर्षासु वपुषि क्लिन्नत्वं यद्विशेषतः । तत्क्लेदशान्तये सेव्या अपि कट्वादयस्त्रयः ॥ २ ॥ स्वेदनं मर्दनं सेव्यं दध्युष्णं जाङ्गलामिषम् । गोधूमाः शालयो माषा जलं कौपं दिवश्च्युतम् ॥ ३ ॥ न भजेत्पूर्वपवनं वृष्टिं घर्मं हिमं श्रमम् । नदीनीरं दिवास्वापं रूक्षं नित्यं च मैथुनम् ॥ ४ ॥

अथ शरदि हिताहितमाह—

सर्पिः स्वादुकषायतिक्तकरसा यच्छीतलं यल्लघु क्षीरं स्वच्छसितैक्षवः पटुरसः स्वल्पः पलं जाङ्गलम् । गोधूमा यवमुद्गशालिसहिता नादेयमंशूदकं चन्द्रश्चन्दनमिन्दुरादिरजनी माल्यं पटो निर्मलः ॥ १ ॥ विश्रामः सुहृदां गणेषु मधुरा वाचः सरःक्रीडनं पित्तानां च विरेचनं बलवतो युक्तं शिरामोक्षणम् । एतान्यत्र वनावसानसमये पथ्यानि मुञ्चेद्दधि व्यायामाम्लकटूष्णतीक्ष्णदिवसस्वप्नं हिमं चाऽऽतपम् ॥ २ ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ३ ॥ इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः क्वथितं पयः । शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४ ॥

अथ हेमन्ते हिताहितमाह—

प्रातर्भोजनमम्लपिष्टलवणानभ्यङ्गघर्मश्रमान्गोधूमैक्षवशालिमाषपिषितं पिष्टं नवान्नं तिलान् । कस्तूरीं वरकुङ्कुमागरुयुतामुष्णाम्बु शौचेऽनलं स्निग्धं स्त्रीसुखं गुरूष्णवसनं सेवेत हेमन्तके ॥ १ ॥

अथ शिशिरे हिताहितमाह—

शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चाऽऽदानकालजम् । विशेषतस्तु तत्रैव हेमन्तस्य मतो विधिः ॥ १ ॥

अथ वसन्ते हिताहितमाह—

वान्तिं नस्यमथाभयां च मधुना व्यायाममुद्वर्तनं संसेवेत मधौ कफघ्नकवलं मांसं तथा जाङ्गलम् । गोधूमान्बहुभेदशालिसहितान्मुद्गान्यवान्षष्टिकाँल्लेपं चन्दनकुङ्कुमागुरुकृतं रूक्षं कटूष्णं लघु ॥ १ ॥ मिष्टमम्लं दधि स्निग्धं दिवास्वप्नं च दुर्जरम् । अवश्यायमपि प्राज्ञो वसन्ते परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

अथ ग्रीष्मे हिताहितमाह—

स्वादु स्निग्धहिमं लघु द्रवमयं द्रव्यं रसालां सितां सक्तुक्षीरसुजाङ्गलानि सितया शालिं रसं मांसजम् । शीतांशुं स्वपनं दिवा मलयजं शीतं पयः पानकं सेवेतोष्णदिने त्यजेत्तु कटुकक्षाराम्लघर्मश्रमान् ॥ १ ॥ ऋतुष्वेषु य एतैस्तु विधिभिर्वर्तते नरः । दोषानृतुकृतान्नैव लभते स कदाचन ॥ २ ॥ तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः । समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ॥ ३ ॥ शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् । नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ॥ ४ ॥

अथ शीतजलगुणाः ।

पानीयं शीतलं रूक्षं हन्ति पित्तविषश्रमान् । दाहाजीर्णश्रमच्छर्दिमोहमूर्च्छामदात्ययान् ॥ १ ॥ मूर्च्छापित्तोष्मदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये । श्रमक्लमातिसारेषु मार्गोत्थवमथौ तथा । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ २ ॥

अथोष्णवारिगुणाः ।

यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् । अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ १ ॥ कफमेदोनिलामघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् । कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ २ ॥ तप्तं पाथः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वातजातामयघ्नम् । अर्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥ ३ ॥ तप्तायःपिण्डसंसिक्तं लोष्टनिर्वापितं जलम् । सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥ ४ ॥ उष्णोदकं श्रेष्ठतमं वदन्ति विश्वायवानीसहितं क्रमेण । कफे च वाते न च पित्तरोगे सर्वेषु रोगेषु न शीतलाम्बु ॥ ५ ॥

अथ ऋतुविशेषे जलक्वाथनियमः । शारदं चार्धपादोनं पादहीनं तु हैमन्तम् । शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् । विपरीते ऋतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशेषितम् ॥ १ ॥

अथ रात्रिसेवितोष्णोदकगुणाः । भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति । अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ १ ॥

उष्णोदकनिषेधः । दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । रात्रौ शृतं दिवा तद्वद्गुरुत्वमधिगच्छति ॥ १ ॥

शीतोदकनिषेधः । पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ॥ हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १ ॥

उदकमंदचरणम् । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये । मन्दाग्नावुदरे कोष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥ व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १ ॥

अथ शृतशीतगुणाः । गुल्मार्शोग्रहणीक्षयेषु जठरे मन्दानलाध्मानके शोफे पाण्डुगलग्रहे व्रणगदे मेहे च नेत्रामये । वातारुच्यतिसारके कफयुते कोष्ठे प्रतिश्यायके उष्णं वारि सुशीतलं शृतहिमं स्वल्पं प्रदेयं जलम् ॥ १ ॥

उदकपाकः । तदाधिक्यपरिणामश्च । आमं जलं जीर्यति याममात्रात्तदर्धमात्रात् शृतशीतलं च । तदर्धमात्रात् तु शृतं कदुष्णं प्रायः प्रपाके त्रय एव कालाः ॥ १ ॥ जलाधिक्यान्मनुष्याणामामवृद्धिः प्रजायते । आमवृद्ध्या तु मन्दाग्निर्मन्दाग्नौ चाप्यजीर्णता ॥ २ ॥ अजीर्णेन ज्वरोत्पत्तिर्ज्वराद्धै धातुनाशनम् । धातुनाशात्सर्वरोगा जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ शर्करासहितं नीरं कफकृत्पवनापहम् । सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं दोषनाशनम् ॥ ४ ॥ सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं भवेत् ।

नारिकेलोदकगुणाः । स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनम् । वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं लघु ॥ १ ॥ इति वारिगुणाः ।

अथ दुग्धगुणाः ।

दीप्तानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे रतिप्रिये । मतं हिततमं यस्मात्सद्यः शुक्रकरं पयः ॥ १ ॥ जीर्णज्वरे मूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्ते मदात्यये । कासे श्वासे प्रशंसन्ति गव्यं क्षीरं भिषग्वराः ॥ २ ॥ गोक्षीरं मधुरं शीतं गुरु स्निग्धं रसायनम् । बृंहणं स्तन्यकृद्बल्यं जीवनं वातपित्तनुत् ॥ ३ ॥ गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम् । ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ॥ ४ ॥

अथ तत्र वर्णभेदाः ।

कृष्णगव्या वरं क्षीरं वातपित्तकफप्रणुत् । पीताया वातपित्तघ्नं रक्ताया वातहृत्परम् ॥ १ ॥ चित्रायास्तद्वदाख्यातं श्वेतायाः श्लेष्मलं गुरु । बालवत्साविवत्सानां गवां क्षीरं त्रिदोषकृत् ॥ २ ॥ बष्कयण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः । पिण्याकाद्यशनाज्जातं क्षीरं गुरु कफावहम् ॥ ३ ॥ निद्रारेतोबलस्थौल्यवह्निमान्द्यकरं हिमम् । कृष्णगव्याः पयःफेनो ह्यजानां चातिशस्यते ॥ ४ ॥ मन्दाग्नीनां कृशानां च विशेषादतिसारिणाम् । उत्साहदीपनं बल्यं मधुरं वातनाशनम् ॥५॥ सद्यो बलकरं दण्डतप्तक्षीरं विलोडितम् । क्षीणे ज्वरातिसारे च सामे च विषमे ज्वरे ॥ मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयःफेनः प्रशस्यते ॥ ६ ॥

अथ माहिषम् । माहिषं मधुरं क्षीरं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् । निद्राशुक्रकरं शीतमभिष्यन्द्यग्निमान्द्यकृत् ॥ १ ॥

अथाऽऽजम् । आजं गव्यगुणं ग्राहि विशेषाद्दीपनं लघु । हन्ति क्षयार्शोऽतिसारत्रिदोषास्रभ्रमज्वरान् ॥ १ ॥ अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्त्रिदोषघ्नमजापयः ॥ २ ॥

अथाऽऽविकम् । आविकं मधुरं केश्यं स्निग्धं वातकफापहम् । गुरु कालेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ॥ १ ॥

अथौष्ट्रम् । औष्ट्रं स्वादु पयो रूक्षं लवणं लघु दीपनम् । क्रिमिकुष्ठकफानाहशोफोदरहरं परम् ॥ १ ॥

अथैभम् । हस्तिन्या दुर्जरं दुग्धं वातश्लेष्मकरं गुरु । मधुरं पित्तनुद्बल्यं शीतं श्रमवतां हितम् ॥ १ ॥

अथाऽऽश्वम् । आश्वमुष्णं पयो रूक्षं बल्यं श्वासानिलापहम् । अम्लं पटु लघु स्वादु स्थैर्यमैकशफं तथा ॥ १ ॥

अथ गार्दभम् । शाखावातहरं साम्लं लवणं रुचिदीप्तिकृत् । कफकासहरं बालरोगघ्नं गर्दभीपयः ॥ १ ॥

अथ मानुषम् । नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् । चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोर्हितम् ॥ १ ॥ प्रलापमूर्च्छाश्रमदाहयुक्ते तृषान्विते दोषसमूहमूर्तौ । पयोऽङ्गनानां पिबतां नराणां प्रागेव जूर्तिः प्रशमं प्रयाति ॥२॥ स्तन्यं रुद्राक्षसंयुक्तमाहारार्थं प्रयोजयेत् । **योगसारे**—दोषज्वरेऽतिसारे च शूले च ग्रहणीगदे ॥ ३ ॥ पाण्डुरोगे क्षये चार्शःशोफे मन्दाग्निकेऽरुचौ । प्रसेके च प्रतिश्याये क्रिमिरोगे भगंदरे । उदावर्ते विषूच्यां च स्तन्यपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥ मानुष्यं मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् । नस्याश्चोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥ ५ ॥

अथ धारोष्णगुणाः ।

धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिषम् । शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ १ ॥ पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाऽऽविकं पयः । वातपित्तहरं गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥ २ ॥ धारोष्णं पवनप्रकोपशमनं दुग्धं गवां पुष्टिकृत्पाण्डुं कामलकां निहन्ति तरसा क्षीणोर्जकृच्छ्रीकरम् । दाहं देहगतं कराङ्घ्रिनयनज्वालां च पित्तोन्नतिं दुष्टास्रं कृशतां कृशानुजनितां कृच्छ्रांश्च रोगाञ्जयेत् ॥ ३ ॥

अथाऽऽपक्कदुग्धगुणाः ।

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् । तदपथ्यं भवेत्सर्वं गव्यमाहिषवर्जितम् ॥ १ ॥

अथ क्थितदुग्धगुणाः ।

शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत् । अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लघुतरं हितम् ॥ १ ॥ अक्कथितं दश घटिकाः क्थितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम् । उषसि रसाढ्यं यावत्तावद्रुचिकृत्पयः प्राश्यम् ॥ २ ॥ जीर्णज्वरे किंतु कफे विलीने स्याद्दुग्धपानं तु सुधासमानम् । तदेव पीतं तरुणज्वरे च निहन्ति हालाहलवन्मनुष्यम् ॥ ३ ॥ चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि ओजःप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ ४ ॥ बल्यं बृंहणमग्नि-

वृद्धिजननं पूर्वाह्णकाले पयो मध्याह्ने बलदायकं रुचिकरं कृच्छ्राश्मरीछेदनम् । बालेष्वग्निकरं क्षये बलकरं वृद्धस्य रेतःप्रदं रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं सदा प्राणिनाम् ॥ ५ ॥ नवज्वरे च मन्दाग्नौ ह्यामदोषेषु कुष्ठिनाम् । शूलिनां कफदोषेषु कासिनामतिसारिणाम् ॥ ६ ॥ पयःपानं न कुर्वीत विशेषात्क्रिमिदोषदम् । शर्करासहितं क्षीरं कफकृत्पवनापहम् ॥ ७ ॥ सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं दोषनाशनम् । सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं तथा ॥ ८ ॥ क्षीरं न भुञ्जीत कदाऽप्यतप्तं तप्तं च नैतल्लवणेन सार्धम् । पिष्टेन संधानकषायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ ९ ॥

अथ क्षीरमित्राणि ।

सहकारफलं चैव गोस्तनी माक्षिकं घृतम् । नवनीतं शृङ्गवेरं पिप्पलीं मरिचानि च ॥ १ ॥ सितापृथुकसिन्धूत्थं पटोलं नागराभयाः । क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥ २ ॥ तथा—अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च । पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् । कषायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥ ३ ॥

अथ क्षीरामित्राणि ।

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ १ ॥ तथा—नैकध्यं पयसाऽश्नीयात्सर्वं चोष्णं द्रवाद्रवम् । मूलकाद्या हरितकास्तैलपिण्याकसर्षपाः ॥ २ ॥ कपित्थं जम्बु जम्बीरं पनसं मातुलिङ्गकम् । वांशं करीरं बदरं कदलीं चाम्लदाडिमम् ॥ ३ ॥ फलमीदृग्विधं चान्यत्तद्वद्बिल्वफलान्यपि । क्षीरे विरुद्धान्यैकध्यं सह वै भुज्यते यदि । बाधिर्यमान्ध्यं वैवर्ण्यं मूकत्वं चाथ मारणम् ॥ ४ ॥

अथ संतानिकागुणाः ।

संतानिका स्वानुरूपा शृतदुग्धोपरि स्थिता । संतानिका गुरुः शीता वृष्या पित्तास्रवातनुत् ॥ १ ॥ इति दुग्धगुणाः ॥

अथ दधिगुणाः ।

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्पवनापहम् ॥ १ ॥ माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषणम् ॥ २ ॥ आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ ३ ॥

अथ निःसारदुग्धदधिगुणाः । असारं दधि संग्राहि कषायं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १ ॥

अथ मन्दादिदधिगुणाः । विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषजित् । ॥ १ ॥ मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किंचिद्घनं भवेत् । सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्ता-

स्रदाहजित् ॥ २ ॥ सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु । न रात्रौ दधि सेवेत न चाप्यघृतशर्करम् ॥ ३ ॥ नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नाऽऽमलकैर्विना । शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ॥ ४ ॥ रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु हितं न तत् । मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे ॥ ५ ॥ अतिसारेऽरुचौ कार्श्ये दिवा च दधि शस्यते । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ६ ॥ शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम् । दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥७॥ मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् । स्रोतोविशोधनाह्लादि कफतृष्णानिलापहम् । अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम् ॥ ८ ॥

अथ सरगुणाः । दध्नस्तूपरिभागो यो घनः स्नेहसमन्वितः । लोके सर इति ख्यातो दध्नो वारि तु मस्त्विति ॥ १ ॥ सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः । वस्तेर्विधमनश्चाम्लः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ २ ॥ इति दधिगुणाः ॥

अथ तक्रगुणाः ।

उदश्विन्मथितं घोलं तक्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् । ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्धवारिकम् ॥ १ ॥ दिवोदासप्रभृतयस्तक्रमर्धजलं जगुः । पादतोयं विनिगदन्त्युदश्विदपि तत्तथा ॥ २ ॥ वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् । तक्रं त्रिदोषशमनमुदश्वित्कफदं स्मृतम् ॥३॥ गव्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषनुत् । हितं गुल्मातिसारेषु प्लीहार्शोग्रहणीगदे ॥ ४॥ माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु । सुस्निग्धं छागलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥ ५ ॥ गुल्मार्शोग्रहणीशोफपाण्ड्वामयविनाशनम् । वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ॥ ६ ॥ पिबेत्तक्रं कफे रूक्षं व्योषक्षारसमन्वितम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥ ७ ॥ हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् । तद्भवेदतिवातघ्नमर्शोतीसारनाशनम् ॥ ८ ॥ सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनम् । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफवातामयेषु च ॥९॥ अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥ १० ॥ न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे । तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ॥ तक्रं लवणहीनं यद्ग्रहण्यर्शोविकारकृत् ॥ ११ ॥ क्षुद्वर्धनं नेत्ररुजापहं च प्राणप्रदं शोणितमांसदं च । आमाभिघातं कफवातहन्तृ त्वष्टौ गुणा वै कथिता हि तक्रे ॥ १२ ॥

अथ कथिततक्रगुणाः ।

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥ १ ॥ न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं प्रधानं तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ २ ॥ तक्राल्लघुतरो मन्थः कूर्चिका दधितक्रवत् । गोजाविमहिषीतक्रं तद्वद्दधिगुणाः पृथक् ॥ ३ ॥ कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवेद्वैकुण्ठे यदि कृष्णतामनुभवेदद्यापि किं केशवः । इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणः कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च किं विन्दति ॥ ४ ॥ इति तक्रगुणाः ॥

अथ नवनीतगुणाः ।

नवनीतं हिमं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् । संग्राहि वातपित्तार्शःक्षयेष्वर्दितकासजित् ॥ १ ॥ तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः । माहिषं नवनीतं तु वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ २ ॥ दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् । आजं त्रिदोषशमनं नवनीतं तयोर्वरम् ॥ ३ ॥ क्षीरोत्थं तदतिस्निग्धं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बलकरं ग्राहि मधुरं शीतलं परम् ॥ ४ ॥ नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं किंचित्कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥ ५ ॥

अथ चिरंतननवनीतगुणाः । सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकोपनम् । श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरंतनम् ॥ १ ॥ इति नवनीतगुणाः ॥

अथ घृतगुणाः ।

धीकान्तिस्मृतिकारकं बलकरं मेधाकरं शुद्धिकृद्वातघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं पित्तापहं पुष्टिदम् । वह्नेर्वृद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं सेव्यं गव्यघृतोत्तमं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥ १ ॥ सर्पिर्गवां चामृतकं विषघ्नं चक्षुष्यमारोग्यकरं च वृष्यम् । रसायनं मन्दमतीव मेध्यं स्नेहोत्तमं चेति बुधाः स्तुवन्ति ॥ २ ॥ इति गव्यम् ॥

अथ माहिषम् । सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिदं वातश्लेष्मनिबर्हणं बलकरं वर्णप्रसादक्षमम् । दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोद्दीपनं चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥ १ ॥

अथाऽऽजम् । आजं घृतं दीपनं च चक्षुष्यं बलवर्धनम् । कासे श्वासे क्षये वाऽपि पथ्यं पानेषु तल्लघु ॥ १ ॥

अथाऽऽविकम् । आविकं घृतमतीव गुरुत्वाद्वर्ज्यमेव सुकुमारनराणाम् । सद्य एव बलपुष्टिकरं स्यादौष्ट्रकं श्वयथुनाशकरं च ॥ १ ॥ इत्याविकमौष्ट्रं च ॥

अथ नूतनघृतगुणाः । योजयेन्नवमेवाऽऽज्यं भोजने तर्पणे श्रमे । बल क्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ॥ १ ॥

अथ पुराणघृतम् । सर्पिः पुराणं विज्ञेयं दशवर्षं स्थितं तु यत् । सर्पिः पुरातनं श्रेष्ठं त्रिदोषतिमिरापहम् ॥ १ ॥ मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् । दशसंवत्सरादूर्ध्वमाज्यमुक्तं रसायनम् ॥ २ ॥ शतवर्षस्थितं यत्तु कुम्भसर्पिस्तदुच्यते । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥ ३ ॥ पेयं महाघृतं भूपैः सर्वतोऽपि गुणाधिकम् । यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा ॥ ४ ॥ भक्षणात्कासरोगघ्नमञ्जनान्नेत्ररोगजित् । शिरोभ्यङ्गादूर्ध्वजत्रुरोगघ्नं तत्पुरातनम् ॥ ५ ॥

अथ रोगविशेषे घृतनिषेधः । राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्माश्रये गदे । रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ॥ ज्वरे मन्दानले मेहे न सर्पिर्बहु मन्यते ॥ १ ॥ इति घृतगुणाः ।

अथ तैलगुणाः ।

सर्वं वातहरं तैलं विशेषात्तिलसंभवम् । तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगहरं स्मृतम् ॥ १ ॥ तिलतैलमलंकरोति केशान्मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् । बलकृत्कफवातजन्तुखर्जूव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥ २ ॥ कण्डूदरं कान्तिविवर्धनं च वर्चोविवृद्धिं व्रणरोपणं च । तिलस्य जातं खलु यच्च तैलं बालेषु वृद्धेष्वपि पथ्यमेतत् ॥ ३ ॥ न पित्तरोगे न च शोणिते च पथ्यं महावातविकारसंघे । तिलोद्भवं तैलमुदाहरन्ति वाताश्रितान्हन्ति समस्तदोषान् ॥ ४ ॥ इति तिलतैलम् ।

अथैरण्डतैलम् । तैलमेरण्डजं बल्यं गुरूष्णं मधुरं सरम् । तिक्तोष्णं पित्तलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ १ ॥ एरण्डतैलं क्रिमिनाशनं च सर्वत्र शूलघ्नमरुत्प्रणाशम् । कुष्ठापहं चापि रसायनं च पित्तप्रकोपानिलशोधनं च ॥ २ ॥ वध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् । वातशूलगजेन्द्राणामेरण्डस्नेहकेसरी ॥ ३ ॥ इत्येरण्डतैलम् ।

अथ सार्षपतैलम् । सार्षपं क्रिमिनुत्तैलं कुष्ठकण्डूहरं लघु । पित्तास्रदूषणं हन्ति मेदःकर्णशिरोग्रहान् ॥ १ ॥

अथ कुसुम्भतैलम् । कुसुम्भतैलं विष्टम्भि पाके च कटुकं गुरु । विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १ ॥

अथ राजिकातैलम् । सार्षपेण समं तैलं राजिकायाश्च कृच्छ्रजित् । कण्डूपामाहरं दद्रुकृमिनुत्तीक्ष्णकं पुनः ॥ १ ॥

अथ क्षौमादितैलगुणाः । क्षौमं तैलमचक्षुष्यं पित्तकृद्वातनाशनम् । अक्षजं कफवातघ्नं केश्यं दृक्श्रोत्रतर्पणम् ॥ १ ॥ इत्यतसीबिभीतकतैलम् ।

ज्योतिष्मतीभवं तैलं पित्तलं स्मृतिबुद्धिदम् । निम्बतैलं जयेत्कुष्ठव्रणमेहमहाक्रिमीन् ॥ १ ॥

अथ धान्यतैलम् । सर्वधान्यसमावर्तजातानि फलजानि च । तैलवत्तानि तल्लेपः खर्जूकण्डूविनाशनः ॥ १ ॥ इति तैलानि ॥

अथ मधुगुणाः ।

त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तमन्यत्स्यात्संनिपातहम् । हिक्काश्वासक्रिमिच्छर्दिमोहतृष्णाविषापहम् ॥ १ ॥ माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च । आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ २ ॥ माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्वलम् । क्षौद्रं कपिशवर्णं च पौतिकं तैलसंनिभम् ॥ ३ ॥ छात्रं तत्पीतकपिलमार्घ्यं श्वेतपिशङ्गकम् । औद्दालं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ४ ॥ माक्षिकं च मधु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु । पौतिकं लघु संग्राहि कफघ्नं वातपित्तकृत् ॥ ५ ॥ क्षौद्रं माक्षिकवज्ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् । भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु ॥ ६ ॥ नवीनं मध्वभिष्यन्दि स्निग्धं श्लेष्महरं सरम् । पुराणं ग्राहि तद्रूक्षं

मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥ ७ ॥ त्रिदोषशोफज्वरनाशनं च श्वासं प्रमेहं व्रणशोधनं च । पित्तं च तृष्णां नयने जलं च रक्तं च गुल्मं क्रिमिशूलकुष्ठम् ॥ ८ ॥ शस्त्राभिघातं ह्युरसोऽभिघातं क्षयं प्रमेहं ह्युदरं च हिक्काम् । पित्तातिसारं ग्रहणीगदं च क्षौद्रं तु सर्वान्विनिहन्ति रोगान् ॥ ९ ॥

अथ विशिष्टगुणाः ।

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् । क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्व्रणे पौतिकमुत्तमम् ॥ १ ॥ छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादार्घ्यं चक्षुष्यमुत्तमम् । औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ २ ॥ एते विशिष्टाः कथिता मधुनो मुनिभिर्गुणाः । प्रस्थं च मधुनः क्षीरं गवां च कुडवद्वयम् ॥ ३ ॥ निशाभयारजो दद्यात्प्रत्येकं च पलं पलम् । मध्वाऽवसानं विपचेन्मधुपाके त्वयं विधिः ॥ ४ ॥ इति मधुगुणाः ॥

अथेक्षुगुणाः ।

इक्षुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः स्निग्धो बलप्रदः । जीवनो वातपित्तघ्नः कुर्यान्मूत्रकफक्रिमीन् ॥ १ ॥ स मूले मधुरोऽत्यर्थं मध्ये मधुर एव च । अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेयो लवणो रसतस्तथा ॥ २ ॥ इति सामान्येक्षुः ॥

अथ इक्षुभेदाः—लोहितेक्षुर्गुरुः शीतो दाहपित्तास्रकृच्छ्रजित् । पौण्ड्रकः शीतलः स्निग्धो बृंहणः कफकृत्सरः ॥ १ ॥ कृष्णेक्षुस्तद्गुणैर्ज्ञेयो विशेषाद्दाहनाशनः । वंशेक्षुरीषत्कफकृद्वृष्यः स्निग्धो विबन्धनुत् ॥ २ ॥ कृत्वा पौण्ड्रकगण्डकान्सुरुचिरांश्चन्द्रांशुभिर्भावितान्प्रत्यूषेऽथ यथाबलं भजति यो युक्त्या ज्वरार्तश्चिरम् । मुक्तः स्यादचिरेण शीतकमुखाज्जीर्णज्वराद्यक्षमतः पित्तं याति शमं प्रयाति वपुषः पुष्टिं बलं पावकः ॥ ३ ॥ वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपरः शीतलः श्लेष्मदोऽल्पः स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति स मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते । कान्तिं देहस्य धत्ते बलमपि कुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदु यदि रसतो भक्षितश्चेक्षुदण्डः ॥ ४ ॥ अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते पित्तप्रकोपनाः । भुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥ ५ ॥

अथ फाणितम् । (काकवी)—फाणितं गुर्वभिष्यन्दि दोषलं मूत्रशोधनम् ॥ १ ॥

अथ गुडः । गुडः समधुरक्षारो गुरूष्णः कफवातनुत् । अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥ १ ॥

अथ जीर्णगुडगुणाः । पित्तघ्नः पवनापहो रुचिकरो हृद्यस्त्रिदोषार्तिनुत्संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः संतापशान्तिप्रदः । विण्मूत्रामयनाशनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहापहः स्निग्धः स्वादुरसो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥ १ ॥

अथ शर्करागुणाः । सितोपला सरा गुर्वी वातपित्तहरा हिमा । वृष्या श्रमक्लमच्छर्दिदाहमूर्च्छामदापहा ॥ १ ॥ इति शर्करा ॥

अथ रायपुरी । रुच्या पुष्टिप्रदा स्निग्धा मोहदाहमदभ्रमान् । निहन्ति खण्डा शिशिरा गुरुः पित्तसमीरजित् ॥ १ ॥ अथातिश्वेतशर्करा—सितामत्स्यंडिकापल्ली इति मदनपालनिघंटौ चिनीशर्करा ॥ सिता हिमा सरा वृष्या बलतृप्तिकरी लघुः । तृड्रक्तभ्रमपित्तास्रदाहमोहानिलापहा ॥ २ ॥ माधवी शर्करा रूक्षा कफपित्तास्रजिद्गुरुः ॥ इति शर्करागुणाः ॥

अथ मूत्राष्टकम् ।

माहिषाजाविगोश्वानां खराणामुष्ट्रहस्तिनाम् । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु संमतम् ॥ १ ॥ **गोमूत्रं** कटु तिक्तोष्णं सक्षारं लेखनं सरम् । लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ २ ॥ शूलगुल्मोदरानाहविकारास्थापनादिषु । मूत्रप्रयोगसारेषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ **आजमूत्रं**—कासश्वासापहं शोफकामलापाण्डुरोगजित् । छागं रूक्षोष्णकटुकमीषन्मारुतकोपनम् ॥ ४ ॥ **अविमूत्रं**—प्लीहोदरश्वासकासशोफवर्चाग्रहे हितम् । सक्षारकटुकं तिक्तमुष्णवातघ्नमाविकम् ॥ ५ ॥ **माहिषमूत्रं**—दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहविपूच्विषु । आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥ ६ ॥ **गजमूत्रं**—सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारं किलासे च गजमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥ **अश्वमूत्रं**—दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातरोगविकारनुत् । आश्वं कफहरं रूक्षं क्रिमिदद्रुविनाशनम् ॥ ८ ॥ **उष्ट्रमूत्रं**—औष्ट्रं कुष्ठोदरोन्मादशोफार्शःक्रिमिवातनुत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं जठररोगजित् ॥ ९ ॥ **गर्दभमूत्रं**—दीपनं गार्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् । कषायतिक्तमेतेषु हिक्काश्वासहरं परम् ॥ १० ॥ **मानुषमूत्रं**—पित्तरक्तक्रिमिहरं रेचनं कफवातजित् । तिक्तं मोहहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमूत्राणि ॥

अथ त्रिफला ।

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ बिभीतकौ । चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ त्रिफला शोथमेहघ्नी नाशयेद्विषमज्वरम् । दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी । सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयाञ्जयेत् ॥ २ ॥

अथ त्रिकटु ।

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम् । त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रिकमथोच्यते । दीपनं रुचिदं वातश्लेष्ममन्दाग्निशूलनुत् ॥ १ ॥

अथ पञ्चकोलम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । एकत्र मिश्रितैरेभिः पञ्चकोलकमुच्यते ॥ १ ॥ पञ्चकोलं त्रिदोषघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् । स्वरभेदोहरं चैव शूलगुल्मार्तिनाशनम् ॥ २ ॥ इति पञ्चकोलम् ॥

अथ षड्रूषणम् ।

पञ्चकोलं समरिचं षड्रूषणमुदीर्यते । पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्वह्निवर्धनम् ॥ १ ॥ इति षड्रूषणम् ॥

अथ चतुरूषणम् ।

त्र्यूषणं ग्रन्थिकयुतं जायते चतुरूषणम् । चतुरूषणमाख्यातं गुणैस्त्र्यूषणवद्बुधैः । कफाग्निमान्द्यविष्टम्भारुचिपीनसकासनुत् ॥ १ ॥

अथ त्रिजातचातुर्जाते ।

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ १ ॥ स्वरभेदश्वासकासमुखदोषविनाशनम् । वृष्यं बल्यं च योगार्हं चातुर्जातं रसायनम् ॥ २ ॥

अथ दशमूलम् ।

बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी पाटला तथा । शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् । दशमूलमिदं श्वाससंनिपातज्वरापहम् ॥ १ ॥ शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । तथा गोक्षुरसंयुक्तं पञ्चमूलमिदं लघु ॥ २ ॥ बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी चाथ पाटला । ज्ञेयं महत्पञ्चमूलं दशमूलमुभे युते ॥ ३ ॥ पञ्चमूलं त्रिदोषघ्नं वातघ्नं दशमूलकम् । ज्वरकासश्वासशूलमन्दाग्न्यरुचिनाशनम् ॥ ४ ॥ इति दशमूलगुणाः ।

अथ मध्यमपञ्चमूलम् । बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन च । मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं परम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चवल्कलानि । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवल्कलमुच्यते ॥ १ ॥ रसे कषायं शीतं च वर्ण्यं दाहतृषापहम् । योनिदोषं कफं शोफं हन्तीदं पञ्चवल्कलम् ॥ २ ॥

अथ पञ्चभृङ्गगुणाः । देवदाली[1] शमी भृङ्गी निर्गुण्डी शमकं तथा । रोगार्ते स्नानपानार्हं पञ्चभृङ्गमिति स्मृतम् ॥ १ ॥

अथाऽम्लपञ्चकम् । बीजपूरं च जम्बीरं नारिङ्गं साम्लवेतसम् । फलपञ्चाम्लकं ख्यातं तिन्तिडीसहितं परम् । पञ्चाम्लकं समुद्दिष्टं तथोक्तं चाम्लपञ्चकम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चाङ्गानि । त्वक्पत्रफलमूलानि पुष्पाण्येकस्य शाखिनः । पञ्चाङ्गमिति बोद्धव्यं प्राज्ञैरेकत्र मिश्रितम् ॥ १ ॥

अथ संतर्पणगुणाः ।

द्राक्षादाडिमखर्जूरैर्मर्दिताम्बु सशर्करम । लाजचूर्णं सुमध्वाढ्यं संतर्पणमुदाहृतम् ॥ १ ॥ तर्पणं शीतलं पाने नेत्ररोगविनाशनम् । बल्यं रसायनं हृद्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥ २ ॥

---

१ देवदाली–देवडंगरी.

अथ यक्षकर्दमगुणाः ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनानि च । महासुगन्ध इत्युक्तो नामतो यक्षकर्दमः ॥ १ ॥ यक्षकर्दम एवं स्याच्छीतस्त्वग्दोषहृच्च सः । सुगन्धिः कान्तिदश्चैव शिरोर्तिविषनाशनः ॥ २ ॥

अथ राजनिघंटे केशरनामगुणाः ।

ज्ञेयं कुङ्कुममग्निशेखरमसृक्काश्मीरजं पीतकं काश्मीरं रुचिरं वरं च पिशुनं रक्तं शठं शोणितम् । बाह्लीकं घुसृणं वरेण्यमसृणं कालेयकं जागुडं कान्तं वह्निशिखं च केशरवरं गौरीवराक्षीरितम् ॥ १ ॥ कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् । मूर्धशूलविषदोषविहन्तृ रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥ २ ॥ वसन्तकाले घुसृणेन युक्तः कस्तूरिकाचन्दनचारुलेपः । आवासितश्चेन्नवमल्लिकाभिस्त्रिदोषजिन्मन्मथजन्मभूमिः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चसुगन्धिकगुणाः ।

कंकोलकं पूगफलं लवङ्गकुसुमानि च । जातीफलानि कर्पूरमेतत्पञ्चसुगन्धिकम् ॥ १ ॥ सुगन्धिपञ्चकं शीतं रक्तपित्तविनाशनम् । हन्त्याशु मुखवैगन्ध्यं पीनसं वा कफास्रजित् ॥ २ ॥

अथ षड्रसाः ।

कटुस्तिक्तः कषायश्च लवणोऽम्लस्तु पञ्चमः । मधुरेण समायुक्ताः कथिताः षड्रसा अमी ॥ १ ॥

अथ मधुरत्रिकम् । घृतं गुडोऽथ माक्षीकं विज्ञेयं मधुरत्रयम् । ज्ञेयं त्रिमधुरं चैव प्रोक्तं च मधुरत्रिकम् ॥ १ ॥

अथ समत्रिकम् । हरीतकी नागरं च गुडं चैकत्र मिश्रितम् । त्रिसमं भाष्यते प्राज्ञैस्तथा चापि समत्रिकम् ॥ १ ॥

अथ क्षारत्रयम् । स्वर्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयं समाख्यातं त्रिक्षारं च प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

अथ क्षारपञ्चकम् । पलाशतिलमुष्काणां क्षाराः स्वर्जियवाग्रजैः । समांशमिलिताः पञ्च क्षारपञ्चकमादिशेत् ॥ १ ॥

अथ क्षाराष्टकम् । अपामार्गपलाशार्कतिलमुष्कयवाग्रजम् । स्वर्जिटङ्कणसंयुक्तं क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥ १ ॥

अथ क्षारद्वयम् । स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् । ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ॥ १ ॥ क्षाराश्चान्येऽपि गुल्मार्शोग्रहणीरुक्छिदः सराः । पाचनाः क्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः ॥ २ ॥

अथ लवणत्रयम् । सैन्धवं रुचकं चैव बिडं च लवणत्रयम् । एतत्त्रिलवणं प्रोक्तं नामतः शास्त्रकोविदैः ॥ १ ॥

अथ लवणपञ्चकम्। सौवर्चलं सैन्धवं च विडमौद्भिदमेव च। सामुद्रेण समायुक्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम्॥ १॥ एकद्वित्रिचतुष्पञ्चलवणानि क्रमाद्विदुः। मधुरं सृष्टविण्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम्॥ वीर्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफहृत्पित्तवर्धनम्॥ २॥

अथ लवणषट्कम्। सामुद्रं सिन्धु रुचकं विडं रोमकपांशवम्। षडेते च समाख्याता लवणाः शास्त्रकोविदैः॥ १॥

अथ चन्दनम्।

स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते॥ १॥ इति चन्दनपरीक्षा॥ चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु। हृद्यं वर्ण्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित्॥ २॥ कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्रोगनाशनम्। कृष्णागुरूष्णं कर्णाक्षिरोगनुच्छीतलं लघु॥ ३॥

अथ गुडूचीसत्त्वगुणाः।

छिन्नासत्त्वं हरति सकलं दुस्तरं तीव्रतापं काले चोक्तं भवति च नृणां यौवनेषु ज्वरेषु। दाहं मेहं ज्वरमरुचितृट्श्वासपाण्ड्वर्शहिक्काः स्त्रीणां रक्तप्रदरजनिते रोगराजेऽपि युक्तम्॥ १॥

अथ स्वरसादयः।

अथात्र स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्॥ १॥

अथ स्वरसकल्पना।

अहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत्। वस्त्रनिष्पीडितो यः स्याद्रसः स्वरस उच्यते॥ १॥ कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले। अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः॥ २॥ आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे। जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टं च गृह्यते॥ ३॥ स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत्। निशोषितं चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत्॥ ४॥ मधुश्वेतागुडक्षाराजीरकं लवणं तथा। घृतं तैलं च चूर्णादीन्कोलमात्रान्रसे क्षिपेत्॥ ५॥ स यथा—अमृताया रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वप्रमेहजित्। हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः॥ ६॥

अथ पुटपाककल्पना।

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता। लेपं च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाऽङ्गुष्ठमात्रकम्॥ १॥ काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम्। पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत्॥ कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद्बुधैः॥ २॥ स यथा—तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा। पिष्टां चतुष्पलमितां जम्बूपल्लववेष्टिताम्॥ ३॥

सूत्रबद्धां च गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् । लिप्तां च घनपङ्केन गोमयवह्निना दहेत् ॥ ४ ॥ अङ्गारवर्णां च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत् । ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् । जयेत्सर्वानतीसारान्दुस्तरान्सुचिरोत्थितान् ॥ ५ ॥

अथ कल्कः ।

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् । प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥ १ ॥ कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ २ ॥ स यथा—त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याऽथवा कणाः । पिबेत्पिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥ एवं विंशदिनं सिद्धं पिप्पलीवर्धमानकम् । अनेन पाण्डुवातास्त्रकासश्वासारुचिज्वराः ॥ उदरार्शःक्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ॥ ४ ॥

अथ क्वाथः ।

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् । मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥ १ ॥ तज्जलं पाययेद्धीमान्कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् । शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ २ ॥ आहाररसपाके च संजाते द्विपलोन्मितम् । वृद्धवैद्योपदेशेन पिबेत्क्वाथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥ क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः । पित्तवातकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ ४ ॥ जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणानि शिलाजतु । हिङ्गु त्रिकटुकं चैव क्वाथे शाणमितं क्षिपेत् ॥ ५ ॥ क्षीरं घृतं तैलमूत्रं चान्यद्द्रव्यं तथा क्षिपेत् । कल्कचूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत्कर्षसंमितम् ॥ ६ ॥ स यथा—गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः । गुडूच्यादिरयं क्वाथः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥ ७ ॥

अथ हिमकल्पना ।

क्षुण्णद्रव्यपलं सम्यक्षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् । निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥ तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १ ॥ स यथा—आम्रं जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत् । हिमं तस्य पिबेत्प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ॥ २ ॥

अथ फाण्टकल्पना ।

क्षुण्णद्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिक्षिपेत् । मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पटात् ॥ १ ॥ स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् । मधुश्वेतागुडादींश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ स यथा—मधूकपुष्पं मधुकं चन्दनं सपरूपकम् । मृणालं कमलं लोध्रं गम्भारीं नागकेसरम् ॥ ३ ॥ त्रिफलासारिवाद्राक्षालाजान्कोष्णजले क्षिपेत् । सितामधुयुतः पेयः फाण्टो वाऽसौ हिमोऽथवा ॥४॥ वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारतिभ्रमान् । रक्तपित्तं मदं हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ ॥

अथ चूर्णकल्पना ।

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥ १ ॥ चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु जीरकं चेति केचन ॥ २ ॥

अथ वटककल्पना ।

वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्तिस्तथोच्यते ॥ १ ॥ लेहवत्साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराऽथवा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र तच्चूर्णं निर्मिता वटी ॥ २ ॥ कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीम् । द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ३ ॥ सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । सर्वचूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥ ४ ॥ द्रवं च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः । कर्षप्रमाणां तन्मात्रां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अथावलेहः ।

क्वाथादेर्यत्पुनः पाकाद्धनत्वं सा रसक्रिया । सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ॥ १ ॥ सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥ दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चमूलकषायकः । वासाक्काथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ३ ॥

अथ स्नेहपाकविधिः ।

आदौ संचारयेत्क्वाथं दुग्धं कल्कं ततः क्रमात् । ततोऽन्यत्सुरभि द्रव्यमेष स्नेहविधिः क्रमात् ॥ १ ॥ इति मालतीमुकुरात्—तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दानले तत्पक्कं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्यभावं समेत्य । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरनलदैः सामलैः साक्षपथ्यैः सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथ तैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २ ॥ तैलस्येन्दुकलांशकेन विकसा ग्राह्या तु मूर्च्छाविधौ ये चान्ये त्रिफलापयोदरजनीह्रीबेरलोध्रान्विताः । सूचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्याथ पादांशकाः पाच्यास्तैलजगन्धदोषहृतये कल्कीकृतास्तद्विदैः ॥ ३ ॥ आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः । शोधनं तिलतैलस्य पल्लवानां तु पञ्चकम् ॥४॥ कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्क्वाथश्चतुर्गुणः । क्वाथाच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥ ५ ॥ मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् । कठिनात्कठिने द्रव्ये वारि षोडशभागिकम् ॥ ६ ॥ कर्षादितः पलं यावद्वारि षोडशकं क्षिपेत् । तदूर्ध्वं कुडवं यावत्क्षिपेदष्टगुणं जलम् ॥ ७ ॥ प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् । शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥ ८ ॥ इति योगरत्नावलितः ॥ यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि । वर्णगन्धरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ॥ ९ ॥ अकल्कद्रव्ययोगानां कठिनानां विचारतः । क्वाथो विधीयतेऽन्येषां कल्क एव भिषग्ज्ञतः ॥ १० ॥ इति वैद्यालंकारात् । ईषत्पिष्टो

---

१ मालतीमुकुर=मोगरीचा कळा. २ सूचीपुष्पं=केवडा. ३ विकसा=मंजिष्ठा. ४ वटावरोह=वडाचे पारंबे.

भवेत्कल्कः क्वाथोऽग्निकथितो मतः । स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ॥ ११ ॥ ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् । मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले ॥ १२ ॥ ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः । तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजकः ॥ १३ ॥ आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः । नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥ १४ ॥ अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् । घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे । प्रकुर्वन्त्युषिताश्चैते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ १५ ॥ इति शार्ङ्गधरात् । तैलं संस्थाप्य पात्रे विधिवदथ पचेद्वासरादग्निमानात्क्वाथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनु सुरभिभिः शोधनीयैर्विशुद्धैः । कस्तूरीचन्दनग्लोजलजलदसटीरक्तपाटीरकुष्ठत्वङ्मञ्जिष्ठातुरुष्कागुरुनखरदलैः पीतकङ्कोलमुख्यैः ॥ १६ ॥ इति स्नेहपाकविधिः ।

अथ लाक्षारसविधिः ।

दशांशं लोध्रमादाय तद्दशांशां च सर्जिकाम् । किंचिच्च बदरीपत्रं वारि षोडशधा स्मृतम् । वस्त्रपूतो रसो ग्राह्यो लाक्षायाः पादशेषितः ॥ १ ॥

अथाऽऽसवारिष्टादयः ।

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संधितं भवेत् । आसवारिष्टभेदैस्तत्प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥ १ ॥ यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितम् ॥ २ ॥ अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे गुडात्तुलाम् । क्षौद्रं क्षिपेद्गुडादर्धं प्रक्षेपं दशकांशकम् ॥ ३ ॥ ज्ञेयः शीतरसः शीधुरपक्वमधुरद्रवैः । सिद्धः पक्वरसः सीधुः संपक्वमधुरद्रवैः ॥ ४ ॥ परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नां सुरां जगुः । सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घना ॥ ५ ॥ तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद्घनः । पक्वोऽसौ हृतसारः स्यात्सुराबीजं च किण्वकम् ॥ ६ ॥ यत्तालखर्जूररसैः संधितं सा हि वारुणी । कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ॥ ७ ॥ यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते । विनष्टमम्लतां यातं मधु वा मधुरद्रवः ॥ ८ ॥ विनष्टः संधितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते । गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा ॥ ९ ॥ साधितं चाम्लतां यातं गुडसूक्तं प्रचक्षते । एवमेवेक्षुसूक्तं स्यान्मृद्वीकासंभवं तथा ॥ १० ॥ तुषाम्बु संधितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः । यवैः सुनिस्तुषैः पक्वैः सौवीरं संधितं भवेत् ॥ ११ ॥ कुल्माषधान्यमण्डादिसंधितं काञ्जिकं विदुः । सण्डाकी संधिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः ॥ १२ ॥

अथ शिलाजतुकरणम् ।

मुख्यां शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डां प्रकल्पयेत् । निक्षिप्यात्युष्णपानीये यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥ १ ॥ मर्दयित्वा ततो नीरं गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे बुधः ॥ २ ॥ उपरिस्थं घनं यत्स्यान्निक्षिपेदन्यपात्रके । धारयेदातपे तस्मादुपरिस्थं घनं नयेत् ॥ ३ ॥ एवं पुनः पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां

शिलाजतु । भूयात्कार्यक्षमं वह्नौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ ४ ॥ निर्धूमं च ततः शुद्धं सर्वकार्येषु योजयेत् । अधःस्थितं च यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत् ॥ ५ ॥ इति शिलाजतुकरणम् ।

अधुना धात्वादीनां लक्षणशोधनमारणगुणानाह—

स्वर्णताराररताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् । धातवः सप्त विज्ञेया अष्टमः क्वापि पारदः ॥ १ ॥ एकीयमतं । स्वर्णं तारं च ताम्रं च वङ्गो नागस्तु पञ्चमः । रीतिका च तथा घोषो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥ तैले तक्रे गवां मूत्रे काञ्जिके च कुलत्थके । सप्तधा तप्तनिर्वापात्सर्वलोहं विशुध्यति ॥ ३ ॥

अथ सप्तधातुवर्णाः ।

स्वर्णं चम्पकवर्णाभं कृष्णत्वं तारताम्रयोः । कांस्यं धूसरवर्णं स्यान्नागः पारावतप्रभः ॥ १ ॥ वङ्गं शुभ्रत्वमायाति तीक्ष्णं जम्बूफलोपमम् । अभ्रकं चेष्टिकाभं स्याद्धातूनां वर्णनिर्णयः ॥ २ ॥

अथ सर्वधातुसामान्यमारणम् ।

शिलार्कदुग्धगन्धकैर्युताश्च सप्त धातवः । पुटैश्च द्वादशैः परं व्रजन्ति भस्मतां सदा ॥ १ ॥

अथ स्वर्णम् ।

दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्बोत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरूत्तमम् ॥ १ ॥ श्वेताङ्गं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ॥ २ ॥ इति लक्षणम् ।

अथ शोधनम् ।

सुवर्णमुत्तमं वह्नौ विद्रुतं निक्षिपेत्त्रिशः । काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते भृशम् ॥ १ ॥

अथ मारणम् ।

काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथाऽऽम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा च गोलकम् ॥ १ ॥ गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् । शरावसंपुटे धृत्वा पुटेद्विंशवनोत्पलैः ॥ २ ॥ एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते ॥ अन्यच्च—स्वर्णपत्रसमं नागभस्म निम्बूविलेपितम् ॥ ३ ॥ त्रिवारं वै गजपुटे सुवर्णं भस्मतां व्रजेत् । अन्यच्च—पारावतमलैर्लेप्यान्यथवा कुक्कुटोद्भवैः ॥ ४ ॥ हेमपत्राणि लेप्यानि प्रदद्यादुत्तरोत्तरम् । गन्धचूर्णं समं कृत्वा शरावयुतसंपुटे ॥ ५ ॥ प्रदद्यात्कुक्कुटपदं पञ्चभिर्गोमयोपलैः । एवं नवपुटं दद्याद्दशमं च महापुटम् । त्रिंशद्वनोपलैर्देयं जायते हेमभस्म तु ॥ ६ ॥

अथ गुणाः ।

स्वर्णं शीतं पवित्रं क्षयवमिकसनश्वासमेहास्रपित्तक्षैण्यक्ष्वेडक्षतास्रप्रदरगदहरं स्वादु तिक्तं कषायम् । वृष्यं मेधाग्निकान्तिप्रदमधुरसरं कार्श्यहारि त्रिदोषोन्मा-

दापस्मारशूलज्वरजयि वपुषो बृंहणं नेत्रपथ्यम् ॥ १ ॥ एतद्भस्म सुवर्णजं मधुघृतोपेतं द्विगुञ्जोन्मितं लीढं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासं च कासारुची । ओजोधातुविवर्धनं बलकरं पाण्ड्वामयध्वंसनं पथ्यं सर्वविषापहं गदहरं दुष्टग्रहण्यादिहृत् ॥ २ ॥ बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजान्पोषयतीह काये । असौख्यकार्येव सदैव हेमापक्कं सदोषं मरणं करोति ॥ ३ ॥

अथ शुद्धस्वर्णदलगुणाः ।

शुद्धं स्वर्णदलं समस्तविषहृच्छूलाम्लपित्तापहं हृद्यं पुष्टिकरं क्षयव्रणहरं कायाग्निमान्द्यं जयेत् । हिक्कानाहहरं परं कफहरं नृणां हितं सर्वदा तत्तद्रोगहरानुपानसहितं सर्वामयध्वंसनम् ॥ १ ॥ इति स्वर्णम् ।

अथ रौप्यम् ।

गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे च यत्क्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणान्वितम् ॥ १ ॥ कृत्रिमं कठिनं रूक्षं रक्तपीतदलं लघु । दाहे छेदे च यन्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ॥ २ ॥

अथ शोधनम् ।

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातवेदसि । निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ॥ १ ॥

अथ मारणम् ।

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् । सूतगन्धकयोस्तुल्यतालयोः खल्वसंस्थयोः ॥ १ ॥ कल्कं कृत्वा कुमार्यद्भिस्तेन तानि प्रलेपयेत् । शरावसंपुटे रुद्धं त्रिंशद्वन्योपलैः पुटेत् । एवं रजतमाप्नोति मृतिं वारद्वयेन वै ॥ २ ॥ अन्यच्च—विधाय पिष्टं सूतेन रजतस्याथ मेलयेत् । तालगन्धं समं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ द्वित्रैः पुटैर्भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ॥ ३॥ अन्यच्च—माक्षिकं दरदनिम्बुजप्लुतं सूक्ष्मरौप्यदलसंचयं पुटेत् । द्वित्रिवारमथ भस्मतां व्रजेत्पातकौघ इव शंकरस्मृतेः ॥ ४ ॥ इति रौप्यमारणम् ।

अथ रौप्यगुणाः ।

तारं शीतकषायमम्लमधुरं दोषत्रयच्छेदनं स्निग्धं दीपनमक्षिकुक्षिगदजिद्दाहं विषादिं हरेत् । मेदोन्नेदि मदात्ययात्ययकरं कांत्यायुरारोग्यकृद्यक्ष्मापस्मृतिशूलपाण्डुपलितप्लीहज्वरघ्नं सरम् ॥ १ ॥ अशुद्धं रजतं कुर्यात्पाण्डुकण्डूगलग्रहान् । विबन्धं वीर्यनाशं च बलहानिं शिरोरुजम् ॥ २ ॥ इति रजतम् ।

अथ ताम्रम् ।

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते । एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च स्वेदक्लेदनवान्तयः । अरुचिश्चित्तसंताप एते दोषा विषोपमाः । तस्मात्संशोधयेत्ताम्रं तद्दोषविनिवृत्तये ॥ २ ॥

अथ शोधनम् ।

वज्रीदुग्धैः सलवणैस्ताम्रपत्रं विलेपयेत् । अग्नौ संताप्य निर्गुण्डीरसैः संसेचयेत्रिशः । स्नुह्यर्कक्षीरसेचैर्वा शुल्बशुद्धिः प्रजायते ॥ १ ॥ अन्यच्च—गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना । साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रं प्राप्नोति सर्वथा ॥ २ ॥ इति शोधनम् ।

अथ मारणम् ।

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् । खल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् । दिनं गजपुटे पाच्यं ताम्रभस्म प्रजायते ॥ १ ॥ अन्यच्च—तिलपर्णीरसैस्ताम्रपत्राणि परिलेपयेत् । शुभ्रवर्णं भवेत्क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

अथान्यच्च त्रपु ताम्रम् ।

शुद्धताम्रस्य पत्राणि शुक्तिद्वयमितानि च । त्रपु शुक्तिमितं तेन वेष्टयित्वाऽथ तानि तु ॥ १ ॥ यामं पचेद्घटीयन्त्रे यदा त्रपुमयं तदा । तत्स्वाङ्गशीतं निष्कास्य भक्षयेद्वल्लसंमितम् ॥ २ ॥ शृङ्गवेरयवक्षारशोषणैस्तन्निहन्ति च । कफामयारुचिप्लीहत्रपुताम्रमिदं क्षणात् ॥ ३ ॥

अथ सोमनाथताम्रम् ।

शुल्बतुल्येन सूतेन बलिना तत्समेन च । तदर्धांशेन तालेन शिलया च तदर्धया ॥ १ ॥ विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां सूक्ष्मकज्जलसंनिभाम् । कज्जल्या ताम्रपत्राणि पर्यायेण विलेपयेत् ॥ २ ॥ यन्त्राध्यायविनिर्दिष्टवालुकायन्त्रगं पचेत् । प्रपचेद्युगयामं तु स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ तत्तद्रोगहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोन्मितं तल्लीढं परिणामशूलमुदरं शूलं च पाण्डुज्वरम् । गुल्मप्लीहक्षयाग्निसादसदनं श्वासं च कासं तथा दुष्टां च ग्रहणीं हरेद्ध्रुवमिदं तत्सोमनाथाभिधम् ॥ ४ ॥ इति सोमनाथताम्रम् । अन्यच्च योगरत्नसमुच्चये पाठान्तरम्—नेपालं समरुद्रबीजमसुरस्तुल्यस्तयोस्तालकस्तस्यार्धार्धशिलां विधाय विधिना श्लक्ष्णां परां कज्जलीम् । लिप्त्वा ताम्रदलान्यधोर्ध्वमनया भाण्डे पचेद्यामकं यन्त्राध्यायसमुक्तशास्त्रविधिना तत्स्वाङ्गशीतं हरेत् ॥ १ ॥

अथ सामान्यताम्रगुणाः ।

ताम्रं शीतं निहन्याद्व्रणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डुश्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् । कुष्ठान्यष्टादशापि स्वरबलरुचिकृद्रक्तमेदोऽम्लपित्तच्छेदि प्रोक्तं त्वशुद्धं क्रिमिमुदरगदाध्मानकुष्ठादि कुर्यात् ॥ १ ॥ इति ताम्रम् ।

अथ रीतिकांस्ये ।

रीतिका द्विविधा ज्ञेया तत्राऽऽद्या राजरीतिका । काकतुण्डी द्वितीया सा तयोराद्या गुणाधिका ॥ १ ॥ संतप्ता काञ्जिके क्षिप्ता ताम्रा स्याद्राजरीतिका ।

काकतुण्डी तु कृष्णा स्यान्नासौ सेव्या विजानता ॥ २ ॥ कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं पुष्पतैलिकभेदतः । पुष्पं श्वेततमं तत्र तैलिकं कपिशप्रभम् ॥३॥ एतयोः प्रथमं श्रेष्ठं संसेव्यं रोगशान्तये । राजरीतिस्तथा घोषं ताम्रवच्छोधयेद्भिषक् ॥ ४ ॥ ताम्रवन्मारणं चापि तयोरुक्तं भिषग्वरैः । रीतिकायुगुलं रूक्षं सतिक्तं लवणं सरम् । शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्रिमिघ्नं लेखनं हिमम् ॥ ५ ॥ कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् । रूक्षं गुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ६ ॥ इति रीतिकांस्यमारणगुणाः ।

अथ लोहम् ।

मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लोहं त्रिधा स्मृतम् । मुण्डाच्छताधिकं तीक्ष्णं तीक्ष्णात्कान्तं शताधिकम् ॥ १ ॥ मुण्डं तु वर्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते । गजबल्यादि तीक्ष्णं स्यात्कान्तं चुम्बकसंभवम् ॥ २ ॥ यत्राङ्गं दृश्यते लोहे तीक्ष्णं लोहं तदुत्तमम् । कासीसामलकल्काक्ते लोहेऽङ्गं दृश्यते मुखम् ॥ ३ ॥

अथ कान्तलक्षणम् । यत्पात्रस्थे प्रसरति जले तैलबिन्दुर्न दत्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । पाच्यं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं दग्धाङ्गाः स्युः सजलचणकाः कान्तलोहं तदुक्तम् ॥ १ ॥

लोहशोधनम् ।

शशरक्तेन संलिप्तं किंचार्कपयसाऽयसः । दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ १ ॥ अन्यच्च— क्काथ्यमष्टगुणे तोये त्रिफला षोडशं पलम् । तत्क्काथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ॥ २ ॥ कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् । एवं प्रलीयते धातुर्गिरिजो लोहसंभवः ॥ ३ ॥ इति शोधनम् ।

लोहमारणम् ।

लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभस्मना । मध्यमं मूलिकाभिश्च कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥ १ ॥ शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः । द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ॥ २ ॥ यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलैः । ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ॥ ३ ॥ मुद्रयेद्वदनं तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः । त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ ४ ॥ रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् । सोमामृताभिधमिदं लोहभस्म प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥ अन्यच्च—द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् । कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ॥ ६ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्गजपुटेन वै । सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ॥ ७ ॥ अन्यच्च—लोहचूर्णं पलं खल्वे सोरकस्य पलं तथा । अश्वगन्धापलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ८ ॥ कुमार्यद्भिर्दिनं पश्चाद्गोलकं रुबुपत्रकैः। संवेष्ट्य च मृदा लिप्त्वा पुटेद्गजपुटे पचेत् ॥ ९ ॥ स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सिन्दूराभमयोरजः । मृतं वारितरं ग्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥ १० ॥ अन्यच्च—

दाडिमीपत्रजरसैर्लोहचूर्णं च भावितम् । आतपे सप्तधा तेन पुनर्गजपुटद्वयम् ॥ ११ ॥ इत्थं कृतं च तद्भस्म शुद्धं वारितरं भवेत् । योजयेत्सर्वरोगेषु सत्यं गुरुवचो यथा ॥ १२ ॥ अन्यच्च—गृहीत्वा तीक्ष्णजं चूर्णं तथैव च गवां दधि । एकत्र कारयेद्भाण्डे यावच्छोषत्वमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ उद्धृत्य गालयेदग्नौ त्रिफलायाः पुटत्रयम् । देयं वारितरं सद्यो जायते नात्र संशयः ॥ १४ ॥ अन्यच्च—एकभागं लोहचूर्णं तत्समो नवसागरः । किंचित्तप्तोदकं ग्राह्यं सर्वं वस्त्रे निबध्य च ॥ १५ ॥ यामान्ते घर्षयेत्पाणौ सद्यो वारितरं भवेत् । योजयेत्सर्वरोगेषु सर्वरोगापनुत्तये ॥ १६ ॥

अथ निरुत्थानम् ।

सर्वमेतन्मृतं लोहं ध्मातव्यं मित्रपञ्चकैः । इत्येवं स्यान्निरुत्थानं सेव्यं वारितरं भवेत् ॥ १ ॥ पंचमित्रं यथा—मधुगुडघृतगुंजाटंकणं पंचमित्रं इति । अन्यच्च—रक्तिकाघृतं लाक्षया युतं क्षौद्रमिश्रितं टङ्कणान्वितम् । ऊर्णया तथा ध्माततां गताः सप्त धातवो यान्ति जीवताम् ॥ २ ॥ गन्धकं चोत्थितं लोहं तुल्यं खल्वे विमर्दयेत् । दिनैकं कन्यकाद्रावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्यं तन्निरुत्थितम् ॥ ३ ॥

अथ लोहगुणाः ।

कान्तं तु शीतं मधुरं कषायमायुष्करं धातुविवर्धनं च । हन्यात्त्रिदोषव्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च ॥ १ ॥ पाण्डुं पीडयति क्षयं क्षपयति क्षैण्यं क्षिणोति क्षणात्कासं नाशयति भ्रमं शमयति श्लेष्मामयान्खादति । अस्रं गुल्मसशूलपीनसवमिश्वासप्रमेहारुचीराशून्मूलयति प्रकम्पनहरं लोहं हिमं चाक्षुषम् ॥ २ ॥ शुद्धं पित्तकफानिलमोहं हन्ति हितं शिवशक्त्या लोहम् । पाण्डुगदामयशूलविनाशि प्रोक्तमशुद्धं रोगविकासि ॥ ३ ॥ ये गुणा मृतरूप्यस्य ते गुणाः कान्तभस्मनः । कान्ताभावे प्रदातव्यं रूपमित्याह भैरवः ॥ ४ ॥ कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसं चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥५॥ मत्स्यं जीवकवार्ताकमाषं च कारवेल्लकम् । व्यायामं तीक्ष्णकं मद्यं तैलाम्लं दूरतस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

अथ लोहानुपानानि ।

वल्लं वल्लार्धमानं च यथायोगेन योजयेत् । त्रिफला लोहचूर्णं च वलीपलितनाशनम् ॥ १ ॥ व्योषं भार्गी च मधुना लोहं धातुरुजापहम् । कज्जलीमधुकृष्णाभ्यां श्लेष्मरोगनिवारणम् ॥ २ ॥ शर्करा च चतुर्जातं रक्तपित्तरुजापहम् । पुनर्नवा च गोक्षीरैर्बलवृद्धिकरं परम् ॥ ३ ॥ पुनर्नवारसेनैव पाण्डुरोगनिपूदनम् । हरिद्रा लोहचूर्णं च पिप्पली मधुना सह ॥ विंशतिं च प्रमेहाणां नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ शिलाजतुसमायुक्तं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् । वासकः पिप्पली द्राक्षा लोहं च मधुना सह ॥ ५ ॥ गुटिकां भक्षयेत्प्रातः पञ्चकासनिवारणम् ।

ताम्बूलेन समायुक्तं भक्षयेल्लोहमुत्तमम् ॥ ६ ॥ अग्निदीप्तिकरं वृष्यं देहकान्तिविवर्धनम् । किमत्र बहुनोक्तेन देहलोहकरं मतम् ॥ ७ ॥ अल्पौषधैस्तोकपुटैर्हीनं गन्धकपारदैः । अपक्कं लोहजं चूर्णमायुःक्षयकरं नृणाम् ॥ ८ ॥ इति लोहम् ।

अथ मण्डूरकरणम् ।

शताब्दमुत्तमं किट्टं मध्यं चाशीतिवार्षिकम् । अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥ १ ॥ अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लोहजं तद्गवां जलैः । सेचयेदक्षपात्रान्तः सप्तवारं पुनः पुनः ॥ २ ॥ चूर्णयित्वा ततः क्काथैर्द्विगुणैस्त्रिफलोद्भवैः । आलोड्य भर्जयेद्वह्नौ मण्डूरं जायते वरम् ॥ ३ ॥ मण्डूरं शिशिरं रुच्यं पाण्डुश्वयथुशोथजित् । हलीमकं कामलां च प्लीहानं कुम्भकामलाम् ॥ ४ ॥ इति मण्डूरम् ।

अथ वङ्गम् ।

खुरकं मिश्रकं चेति द्विविधं वङ्गमुच्यते । खुरं तत्र गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न हितं मतम् ॥ १ ॥ धवलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् । निःशब्दं खुरवङ्गं स्यान्मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥ २ ॥

अथ वङ्गशोधनम् । द्रावयित्वा निशायुक्ते क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे । विशुध्यति त्रिवारेण खुरवङ्गं न संशयः ॥ १ ॥

अथ वङ्गमारणम् ।

शाणमात्रं भवेद्वङ्गं भुजंगो रक्तिकामितः । खर्परे गलितं सर्वं लोहदर्व्या विघर्षयेत् ॥ १ ॥ प्रहराज्जायते भस्म भिन्नकज्जलसंनिभम् । शुक्लतां याति तद्भस्म तीव्रखर्परवह्निना ॥ २ ॥ अन्यच्च—पलाशद्रवयुक्तेन वङ्गपत्राणि लेपयेत् । तालेन पुटितं भस्म त्रिवारं जायते ध्रुवम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—भल्लाततैलसंलिप्तं वङ्गं वस्त्रेण वेष्टितम् । चिञ्चापिप्पलपालाशकाष्ठाग्नौ याति पञ्चताम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः । क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा चतुर्थांशं लोहदर्व्या विचालयेत् । ततो द्वियाममात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते ॥ १ ॥ अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाऽम्लेन प्रमर्दयेत् । ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत् ॥ २ ॥ तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् । एवं दशपुटैः पक्कं वङ्गं तु म्रियते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

अथ वङ्गगुणाः ।

वङ्गं तिक्तोष्णकं रूक्षमीषद्वातप्रकोपणम् । मेहश्लेष्मामयघ्नं च मेदोघ्नं क्रिमिनाशनम् ॥ १ ॥ अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगदप्रदम् । गुल्महृद्रोगशूलार्शःकासश्वासवमिप्रदम् ॥ २ ॥ इति वङ्गम् ।

अथ नागम् ।

द्रुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णं समुज्ज्वलम् । पूतिगन्धं बहिःकृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा ॥ १ ॥

अथ नागशोधनम्। नागो द्रुतोऽग्निसंयोगाद्दविदुग्धे निपातितः। सच्छिद्र-हण्डिकासंस्थस्त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात्॥ १॥

अथ नागमारणम्।

अश्वत्थचिञ्चात्वग्भस्म नागस्य चतुरंशतः। क्षिपेन्नागं पचेत्पात्रे चालयेल्लोह-चाटुना॥ १॥ यावद्भस्म तदुद्धृत्य भस्मतुल्यां मनःशिलाम्। जम्बीरैरारनालैर्वा पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत्॥ २॥ स्वाङ्गशैत्यं पुनः पिष्ट्वा विंशत्यंशशिलायुतम्। अम्लेनैव तु यामैकं पूर्ववत्पाचयेत्पुटे। एवं षष्टिपुटैः पक्वो नागः स्यात्सुनिरु-त्थितः॥ ३॥ अन्यच्च—मनःशिलागन्धयुताटरूषपरिप्लुतं नागदलं विमृष्टम्। पुटैस्त्रिभिः कुम्भमितैः प्रयाति भस्मत्वमेतत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥ ४॥ अन्यच्च—ताम्बूलीरससंपिष्टशिलालेपात्पुनः पुनः। द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थो जायते ध्रुवम्॥ ५॥

अथ नागगुणाः।

अत्युष्णं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम्। प्रमेहतोयदोषघ्नं दीपनं चाऽऽमवातनुत्॥ १॥ अशुद्धः कुरुते नागः प्रमेहक्षयकामलाः। तस्मात्संशुद्ध एवायं मारणीयो भिषग्वरैः॥ २॥ इति नागः।

अथोपधातवः।

अभ्रकं माक्षिकं तालं शिला नीलाञ्जनं तथा। तुत्थकं रसकं चैव प्रोक्ताः सप्तोपधातवः॥ १॥

अथाभ्रकम्।

शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चैव यथाक्रमम्। पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम्॥ १॥ दलानि मुञ्चत्यनले पिनाकं भेकं स्वरावं कुरुतेऽनलस्थम्। फूत्काररावं भुजगः करोति ह्यविक्रियं वह्निगतं सुवज्रम्॥ २॥ पिनाकं कुरुते कुष्ठं दर्दुरं मृत्युदायकम्। नागं भगन्दरं कुर्याद्वज्राभ्रं गदवृन्दजित्॥ ३॥

अथाभ्रकशोधनम्।

प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्जिकेऽभ्रकम्। निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वाऽपि गोजले। त्रिफलाक्वथिते वाऽपि गवां दुग्धे विशेषतः॥ १॥ अन्यच्च—कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत्। भिन्नपत्रं ततः कृत्वा तण्डुलीयाम्ल-योर्द्रवैः॥ २॥ भावयेदष्टयामं तु ह्येवं शुध्यति चाभ्रकम्॥ ३॥

अथ धान्याभ्रकम्। पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वाऽथ कम्बले। त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः॥ १॥ कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकासदृशं च यत्। तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमथ मारणसिद्धये॥ २॥

अथाभ्रमारणम् ।

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषयित्वाऽथ मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ॥ १ ॥ वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् । पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम् । म्रियते नात्र संदेहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ३ ॥ तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् । घृते जीर्णे तदभ्रं तु सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ४ ॥ धान्याभ्रकं रविक्षीरै रविमूलद्रवेण वा । पिष्ट्वा पिष्ट्वा पुटेत्पाकात्सप्तधा म्रियतेऽभ्रकः ॥ ५ ॥ अन्यच्च—धान्याभ्रं मेघनादैः कदलिघनजलैष्टङ्कणाङ्कोलतोयैः खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटान्द्वादशैवं प्रदद्यात् । मीनाक्षीभृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतैर्मर्दयेत्सप्तवारं गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतां याति मेघः ॥ ६ ॥ अन्यच्च—दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् । वटभृङ्गमजारक्तमेभिरभ्रं सुमर्दितम् । शतधा पुटितं भस्म जायते पद्मरागवत् ॥ ७ ॥ अन्यच्च—धान्याभ्रकं समादाय मुस्ताक्वाथैः पुटत्रयम् । तद्वत्पुनर्नवानीरैः कासमर्दरसैस्तथा ॥ ८ ॥ नागवल्लीदलैः सर्पिःक्षीरैर्देयं पृथक् पृथक् । दिने दिने मर्दयित्वा क्वाथैर्वटजटोद्भवैः ॥ ९ ॥ दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात्त्रिपुटं मुसलीद्रवैः । त्रिर्गोक्षुरकषायेण त्रिः पुटेद्वानरीरसैः ॥ १० ॥ मोचाकन्दरसैः पाच्यं त्रिवारं कोकिलाक्षजैः । रसैः पुटेत्ततो धेनुक्षीरादेकं पुटं मृदु ॥ ११ ॥ दध्ना घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा । एकमेकं पुटं दद्यादभ्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥ अन्यच्च—धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥ स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १३ ॥ इति मारणम् ।

अथाभ्रकगुणाः ।

निश्चन्द्रकं भजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् । सचन्द्रं विषवज्ज्ञेयं मृत्युकृद्व्याघ्ररोमवत् ॥ १ ॥ वराम्बु गोघृतं चाभ्रं कलापङ्दिक्समांशकम् । मृद्वग्निना पचेल्लोहे ह्यमृतीकरणं त्विदम् ॥ २ ॥ वेल्लव्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरुग्ग्रहणिकाशूलामकोष्ठामयान् । आर्तिश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते खं हन्ति सर्वामयान् ॥ ३ ॥ गौरीतेजः परममृतं वातपित्तक्षयघ्नं प्रज्ञाबोधि प्रशमितजरं वृष्यमायुष्यमग्र्यम् । बल्यं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीर्यं तत्तद्योगैः सकलगदहृद्व्योम सूतेन्द्रबंधि ॥ ४ ॥ क्षाराम्लं द्विदलं कोलं कर्कटीं कारवेल्लकम् । वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाभ्रे विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

अथाभ्रकानुपानानि ।

अभ्रकं च निशायुक्तं पिप्पली मधुना सह । विंशतिं च प्रमेहाणां नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १ ॥ अभ्रकं हेमसंयुक्तं क्षयरोगविनाशनम् । रौप्यहेमाभ्रकं चैव

धातुवृद्धिकरं परम् ॥ २ ॥ अभ्रकं च हरीतक्या गुडेन सह योजितम्। एला-शर्करया युक्तं रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ३ ॥ त्रिकटु त्रिफलां चैव चातुर्जातं सशर्करम्। मधुना लेहयेत्प्रातः क्षयार्शःपाण्डुनाशनम् ॥ ४ ॥ गुडूचीसत्त्वखण्डाभ्यां मिश्रितं मेहनाशनम्। एलागोक्षुरभूधात्रीसितागव्येन मिश्रितम् ॥ ५ ॥ प्रातः संसेवनान्नित्यं मेहकृच्छ्रनिवारणम्। पिप्पलीमधुसंयुक्तं भ्रमजीर्णज्वरापहम् ॥ ६ ॥ मधुत्रिफलया युक्तं दृष्टिपुष्टिकरं मतम्। मूर्वासत्त्वयुतं व्योम व्रणानां च विनाशनम् ॥ ७ ॥ गोक्षीरक्षीरकन्दाभ्यां बलवृद्धिकरं परम्। भल्लातकयुतं व्योम त्वर्शोदोषनिवारणम् ॥ ८ ॥ नागरं पौष्करं भार्गी गगनं मधुना सह। अश्वगन्धायुतं खादेद्वातव्याधिनिवारणम् ॥ ९ ॥ चातुर्जातं सिता चाभ्रं पित्त-रोगनिवारणम्। कट्फलं पिप्पली क्षौद्रं श्लेष्मरोगनिवारणम् ॥ १० ॥ सर्वक्षार-युतं चाभ्रमग्निवृद्धिकरं परम्। मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रमश्मरीमपि नाशयेत् ॥ ११ ॥ विजयारससंयुक्तं शुक्रस्तम्भकरं परम्। लवङ्गमधुसंयुक्तं धातुवृद्धिकरं परम् ॥ १२ ॥ गोक्षीरं शर्करायुक्तं पित्तरोगविनाशनम्। अभ्रकं विधिसंयुक्तं पथ्य-योगेन योजितम् ॥ १३ ॥ वलीपलितनाशं स्याज्जीवेच्च शरदांशतम्। वेल्लव्योष-समन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुसंग्रहणिकाशूलं च कुष्ठा-मयम्। सर्वश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मन्दाग्निं जठरव्यथां परिहरे-च्छ्लेष्मामयान्निश्चितम् ॥ १४ ॥ नातः परतरं किंचिज्जरामृत्युविनाशनम् ॥ १५ ॥ इति सहस्रपुटाभ्रकानुपानानि।

अथ स्वर्णमाक्षिकम्।

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धमीषन्नीलच्छविच्छटम्। कषे कनकवद्धृष्टं तद्वरं हेममाक्षि-कम् ॥ १ ॥ अशुद्धं माक्षिकं कुर्यादान्ध्यं कुष्ठं क्षयं क्रिमीन्। शोधनीयं प्रयत्नेन तस्मात्कनकमाक्षिकम् ॥ २ ॥

अथ शोधनम्। त्रिभागं माक्षिकं ग्राह्यं चतुर्थांशेन सैन्धवम्। जम्बीरज-रसैर्वाऽपि वीजपूरद्रवैः पचेत् ॥ १ ॥ घर्षितं लोहपात्रे च याति पात्रं च रक्तताम्। ततः शुद्धत्वमायाति स्वर्णमाक्षिकमीदृशम् ॥ २ ॥

अथान्यः प्रकारः। एरण्डतैललुङ्गाम्बुसिद्धं शुध्यति माक्षिकम्। शुद्धं वा कदलीकन्दतोयेन घटिकाद्वयम्। तप्तं क्षिप्तं वराक्वाथे शुद्धिमायाति माक्षिकम् ॥१॥ अन्यच्च—अगस्तिपत्रनिर्यासैः शिग्रुमूलं सुपेषितम्। तन्मध्ये पुटितं शुद्धं निम्बू-जाम्लेन पाचितम् ॥ २ ॥ इति शोधनम्।

अथ स्वर्णमाक्षिकमारणम्।

माक्षिकस्य चतुर्थांशं दत्त्वा गन्धं विमर्दयेत्। उरुबूकस्य तैलेन ततः कार्या सुचक्रिका ॥ १ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्गजपुटेन च। धान्यस्य तुषमूर्ध्वाधो दत्त्वा शीतं समुद्धरेत्। सिन्दूराभं भवेद्भस्म माक्षिकस्य न संशयः ॥ २ ॥ अन्यच्च—अजामूत्रेऽथवा तैले कषाये वा कुलत्थजे। तक्रे वा घर्षितं पक्वं म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ३ ॥ इति मारणम्।

अथ स्वर्णमाक्षिकगुणाः ।

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्शःक्षयकुष्ठनुत् । कफपित्तहरं शीतं योगवाहि रसायनम् ॥ १ ॥ माक्षिको रजतहाटकप्रभः शोधितोऽतिगुणदः सुसेवितः । मेहकुष्ठकृमिशोफपाण्डुतापस्मृतीर्हरति सोऽश्मरीं जयेत् ॥ २ ॥ मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भतामन्यगदांश्च दुष्टान् । करोति मालां व्रणपूर्विकां च माक्षीकधातुर्गुरुरप्यपक्वः ॥ ३ ॥ माक्षीकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृष्यः । दुर्मेललोहद्वयमेलकश्च गुणोत्तरः सर्वरसायनाग्र्यः ॥ ४ ॥ इति स्वर्णमाक्षिकम् ।

अथ तारमाक्षिकम् ।

कांस्यवत्तारमाक्षीकं कषे घृष्टं तु रूप्यवत् । गुरु स्निग्धं सितं यत्तच्छ्रेष्ठं स्यात्तारमाक्षिकम् ॥ १ ॥ स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके । अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनं कथ्यते यथा ॥ २ ॥

अथ शोधनम् । कर्कोटीमेषशृङ्गीजै[1] रसैर्जम्बीरजैर्दिनम् । आतपे भावना देया शुद्धं स्यात्तारमाक्षिकम् ॥ १ ॥ इति शुद्धिः ।

अथ तन्मारणम् । स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेयं तारमाक्षिकमारणम् । विमलाया गुणाः किंचिन्न्यूनाः कनकमाक्षिकात् ॥ १ ॥

अथ तालकविधिः ।

अशुद्धं तालमायुर्हृत्कफमारुतमेहकृत् । तापस्फोटाङ्गसंकोचान्कुरुते तेन शोधयेत् ॥ १ ॥

अथ शोधनम् । तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् । दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः ॥ १ ॥ तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजले । चूर्णोदके च यामैकं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥ २ ॥

अथ तालकमारणम् ।

सदलं तालकं शुद्धं पुनर्नव्या रसेन तु । खल्वे विमर्दयेदेकदिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥ १ ॥ संशोष्य गोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशोषयेत् । ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यर्धं तु प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् । आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥ ३ ॥ स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् । दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदीपयेत् ॥ ४ ॥ एवं तु म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका । अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अथ तालकगुणाः ।

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रवातपित्तकफव्रणान् ॥ १ ॥ तालकं हरते रोगान्कुष्ठं मृत्युजरापहम् । शोधितं कुरुते वीर्यं कांतिं वृद्धिं तथाऽऽयुषः ॥ २ ॥

---

१ मेषशृंगी–मेढाशिंगी.

अथ मनःशिला ।

मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण । मलस्य बन्धं किल मूत्ररोगं सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥ १ ॥

अथ मनःशिलाशोधनम् ।

पचेत्त्र्यहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम् । भावयेत्सप्तधा मूत्रैरजायाः शुद्धिमृच्छति ॥ १ ॥ अन्यच्च—अगस्तिपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् । शृङ्गवेररसे वाऽपि विशुद्ध्यति मनःशिला ॥ २ ॥

अथ मनःशिलागुणाः ।

मनःशिला गुरुर्वर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटुः । तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतविषास्रनुत् ॥ १ ॥ इति मनःशिला ।

अथ स्रोतोञ्जनम् ।

स्रोतोञ्जनं द्विधा प्रोक्तं श्वेतकृष्णप्रभेदतः । त्रिफलावारिणा स्वेद्यं तद्द्वयं शुद्धिमृच्छति ॥ १ ॥

अथ गुणाः । सौवीरं ग्राहि मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तजित् । हिध्माक्षयास्रनुच्छीतं स्रोतोञ्जनमपीदृशम् ॥ १ ॥

अथ तुत्थम् ।

विष्ठया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थं विशुध्यति ॥ १ ॥ अन्यच्च—ओतोर्विशा समं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणाङ्घ्रियुक् । त्रिधैवं पुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥ २ ॥

अथ गुणाः ।

तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम् ॥ कफास्रपित्तकुष्ठघ्नं मेहमेदोविनाशनम् ॥ १ ॥ इति तुत्थम् ॥

अथ खर्परम् ।

नृमूत्रे वाथ गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत् । दोलायन्त्रेण शुद्धं स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ॥ १ ॥ खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥ विषास्रकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥ २ ॥ इति धातूपधातुशोधनमारणगुणाः ॥

अथ पारदः ।

रसो विप्रः सितो रक्तः क्षत्रियः पीत ऊरुजः । शूद्रः कृष्ण इति प्रोक्तो वर्णभेदाच्चतुर्विधः ॥ १ ॥ ब्राह्मणः कल्प्यते कल्पे गुटिकायां च बाहुजः । धातुवादे तथा वैश्यः शूद्रश्चेतरकर्मणि ॥ २ ॥ अन्तः सुनीलो बहिरुज्वलाङ्गो मध्याह्नचन्द्रप्रतिमप्रकाशः । शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्मसिद्ध्यै

॥३॥ पूर्वैर्दोषा रसेन्द्रस्य ये च प्रोक्ता मनीषिभिः । अतस्तेषां प्रशान्त्यर्थं प्रोच्यते कर्म सांप्रतम् ॥ ४ ॥ यथा—मलशिखिविषनामानो रसस्य नैसर्गिकास्त्रयो दोषाः । मूर्च्छां मलेन कुरुते शिखिना दाहं विषेण मृत्युं च ॥५॥ अन्यच्च—मलेन मूर्च्छां दहनेन दाहं विषेण मृत्युं वितनोति सूतः । मलादिदोषत्रयमेतदत्र नैसर्गिकं शुद्धिमतोऽभिधास्ये ॥ १ ॥ नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यं च गिरिर्विषम् । पारदे कञ्चुकाः सप्त गुणा नैसर्गिका इमे ॥ २ ॥ रक्तेष्टिकानिशाधूमसारोर्णाभस्मचूर्णकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये ॥ ३ ॥ विशालाङ्कोलमूलानां रजसा काञ्जिकेन च । शनैःशनैः स्वहस्तेन वङ्गदोषविमुक्तये ॥ ४ ॥ राजवृक्षस्य मूलोत्थचूर्णेन सह कन्यका । मलदोषापनुत्त्यर्थं चित्रको वह्निदूषणम् ॥ ५ ॥ चाञ्चल्यं कृष्णधत्तूरो गिरिं हन्ति कटुत्रयम् । त्रिफला विषनाशाय कन्यका सप्त कञ्चुकान् ॥ ६ ॥

अथान्यः प्रकारः । आरग्वधो हन्ति मलं प्रयत्नात्कुमारिका सप्त हि कञ्चुकांश्च । अङ्कोलमूलं च विषं निहन्याद्रसस्य वह्निः किल पावकं च ॥ १ ॥ प्रत्येकं सप्तवारं च मर्दितः पारदो भवेत् । तदा विशुद्धतां याति सर्वयोगार्हितो भवेत् ॥ २ ॥ अन्यच्च—कुमारित्रिफलाव्योषचित्रकं निम्बुकं रसम् । दिनैकं मर्दितं कृत्वा शुद्धो भवति पारदः ॥ १ ॥ अथ च—आरनालेन चोष्णेन क्षालयेत्प्रतिमर्दनम् । रसं तत्र प्रयातं तु शोषयित्वाऽथ पातयेत् ॥ १ ॥ गृहीत्वा प्रक्षिपेत्सूतं स्यादेवं पारदः शुचिः । पारदात्षोडशांशं तु मिलित्वा सकलं भिषक् ॥ २ ॥ चूर्णं प्रदेयं च पलं मर्दने तप्तखल्वके । अजाशकृत्तुषाग्निं च खनित्वा भूमिमावपेत् ॥ ३ ॥ तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वं जगुर्बुधाः । एतन्मर्दनमाख्यातं रससंशुद्धये बुधैः ॥ ४ ॥ इति मर्दनम् । त्र्यूषणं त्रिफला वन्ध्याकन्दक्षुद्राद्वयान्वितम् । चित्रकेण निशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥ १ ॥ सूतं कृतेन क्वाथेन वारान्सप्त विमर्दयेत् । इत्थं स मूर्च्छितः सूतो जह्यात्सप्तापि कञ्चुकान् ॥ २ ॥ इति मूर्च्छनम् ।

अथोत्थापनम् ।

तत उत्थापयेत्सूतमातपे निम्बुकार्दितम् । उत्थापनं विशिष्टं तु चूर्णपातनयन्त्रके । धृत्वाऽग्नावूर्ध्वभाण्डान्तं संग्रहेत्पारदः शुचिः ॥ १ ॥ इत्युत्थापनम् ।

अथ स्वेदनम् ।

रसं चतुर्गुणे वस्त्रे रसोनकशरावके । नियम्य दोलायन्त्रे तु प्रकल्प्य दिवसं पचेत् ॥ १ ॥ सव्योषत्रिफलावह्निकन्याकल्के तुषाम्बुनि । शेषदोषापनुत्त्यर्थमिदं स्वेदनमीरितम् ॥ २ ॥ इति स्वेदनम् । पलादूनस्य सूतस्य ह्यधिकस्य पलैः शतैः । न संस्कारः प्रकर्तव्यः संस्कारः स्यात्ततोऽपरः ॥ १ ॥ शुभेऽहनि प्रकर्तव्य आरम्भो रसशोधने । एकान्ते धामनि शुभे पुराऽभ्यर्च्यो हि भैरवः ॥ २ ॥ इति रसशोधनप्रकारः ।

अथ गुणागुणाः ।

सूतोऽशुद्धतया गुणं न कुरुते कुष्ठाग्निमान्द्यक्रिमीञ्छर्द्यारोचकजाड्यदाहमरणं धत्ते नृणां सेवनात् । शुद्धः स्यात्सकलामयौघशमनो यो योगवाहो मृतो युक्त्या षड्गुणगन्धयुग्गदहरो योगेन धात्वादिभुक् ॥ १ ॥ मूर्च्छार्तो गदहृत्तथैव खगतिं दत्ते निबद्धोऽर्थदस्तद्वत्सामयवार्धकादिहरणं दृक्पुष्टिकान्तिप्रदम् । वृष्यं मृत्युविनाशनं बलकरं कान्ताजनानन्ददं शार्दूलातुलसत्त्वकृत्क्रमभुजां योगानुसारि स्फुटम् ॥ २ ॥ अन्यच्च—मूर्च्छां गतो यो हरते च रोगान्बद्धो यदा खेचरतामुपैति । लीनो भवेत्सर्वसमृद्धिदायी विराजतेऽसौ नितरां रसेन्द्रः ॥ १ ॥ मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति । अमरीकरोति हि मृतं कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ २ ॥ अर्थाः सहाया निखिलं च शास्त्रं हस्तक्रिया कर्मणि कौशलं च । नित्योद्यमस्तत्परता च वह्निरेभिर्गुणैः सिध्यति सूतकेन्द्रः ॥ ३ ॥ अथवा दरदाकृष्टं स्विन्नं लवणाम्बुभाजि दोलायाम् । रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तेन भैषजो योगः ॥ ४ ॥ निम्बूरसेन संपिष्टं प्रहरं दरदं दृढम् । ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ ५ ॥ इति दरदाकृष्टिः ।

अथ रसस्य मुखकरणम् ।

अथवा बिन्दुलीकीटै रसो मर्द्यस्त्रिवासरम् । लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—सास्यो रसः स्यात्पटुशिग्रुतुत्थैः सराजिकैः शोषणकैस्त्रिरात्रम् । पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुख्यानयं खादति सर्वधातून् ॥ १ ॥ इति मुखकरणम् ।

अथ षड्गुणगन्धकजारणम् ।

तप्तखल्वे रसं क्षिप्त्वा अधश्चुल्ह्यास्तुषाग्निभिः । स्तोकं स्तोकं क्षिपेद्गन्धमेवं वै षड्गुणं चरेत् ॥१॥ अथवा कच्छपयन्त्रेण गन्धकजारणम्—मृत्कुण्डे निक्षिपेन्नीरं तन्मध्ये च शरावकम् । महत्कुण्डपिधानाभं मध्ये मेखलया युतम् ॥ १ ॥ क्षिप्त्वा च मेखलामध्ये संशुद्धं रसमुत्तमम् । रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात्समांशकम् ॥ २ ॥ दत्त्वोपरि शरावं च भस्ममुद्रां प्रदापयेत् । तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमयोत्पलैः ॥ ३ ॥ एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जीर्यते बुधैः । गन्धे जीर्णे भवेत्सूतस्तीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मसु ॥ ४ ॥ इति गन्धकजारणम् ।

अथ तद्गुणाः ।

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् । जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ॥ १ ॥ चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः । भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ २ ॥ इति षड्गुणगन्धकजारणम् । दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् । द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३ ॥ इति शिवागमोक्तम् ।

अथ रसबन्धनम् ।

रम्भा वीरा स्नुही चैव क्षीरकञ्चुकिरेव च । दिनारिश्चैव गोरम्भा मीनाक्षी काकमाचिका । एभिस्तु मर्दितः सूतः पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १ ॥ अन्यच्च—पुष्पितमनोजमन्दिरमध्ये सूतो नियोजितो युक्त्या । बद्धो भवति कियद्भिर्दिवसैः पुष्पप्रभावेण ॥ २ ॥ अन्यच्च—भूलताशीवरीमूलं वारिणा मर्दयेद्दृढम् । तन्मूषां लेपयेन्मध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद्रसम् ॥ ३ ॥ पञ्चटङ्कप्रमाणां तां मूषामङ्गारके क्षिपेत् । एवं बद्धो भवेत्सूतो मूषान्तःस्थो दृढो भवेत् ॥ ४ ॥ मुखमध्यगतस्तिष्ठेन्मुखरोगविनाशनः । शरीरे क्रमिते सूते जरापलितजिन्नरः ॥ ५ ॥ स्तम्भयेच्छस्त्रसंघातं कामोत्पादनकारकः । पुनर्नवं वयः कुर्यात्साधकानां न संशयः ॥ ६ ॥ इति रसबन्धनम् ।

अथ रसमारणम् ।

अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्संपुटे न्यसेत्सूतं मलयूदुग्धमिश्रितम् ॥ १ ॥ द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमरिमेदकः । एतच्चूर्णमधश्चोर्ध्वं दत्वा मुद्रां प्रदापयेत् ॥ २ ॥ तं गोलं मुद्रयेत्सम्यङ्मून्मूषासंपुटे सुधीः । मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव जायते सूतभस्मकम् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—शुद्धसूतं समं गन्धं वटक्षीरैर्विमर्दयेत् । पाचयेन्मृत्तिकापात्रे वटकाष्ठैर्विमर्दयेत् ॥ १ ॥ लध्वग्निना दिनं पाच्यं भस्मसूतं भवेद्ध्रुवम् । द्विगुञ्जं पर्णखण्डेन पुष्टिमग्निं च वर्धयेत् ॥ २ ॥ इति रसमारणम् ।

अथ रससिन्दूरः ।

पलद्वयं शुद्धरसं पलार्धं शुद्धगन्धकम् । कर्षार्धं नवसारं च जम्बीरेण विमर्दयेत् ॥ १ ॥ काचकूप्यां क्षिपेच्चैव सप्तधा मृदकर्पटैः । विलेप्य काचकूपीं तामातपे शोषयेद्दृढम् ॥ २ ॥ छिद्रभाण्डे ततः कूपीं न्यसेत्सिकतयन्त्रके । कूपिका कण्ठमानेन पूरयेदिष्टवालुकाः ॥ ३ ॥ पञ्च पूज्याः कुमार्यश्च ततश्चुल्ल्यां विनिक्षिपेत् । पचेद्यामाष्टकं चैव कूपिकां च क्षणे क्षणे ॥ ४ ॥ संशोध्य पाचयेद्यन्त्रे स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । ग्राह्यं च दरदाकारं देवदानवदुर्लभम् ॥ ५ ॥ सेवयेद्रोगनाशाय तत्तद्रोगानुपानतः । वल्लं वा वल्लयुग्मं वा कणया मधुना सह ॥ ६ ॥ सेवितं कामिनीकामं दर्शयेद्रतिकौतुकम् । वीर्यबन्धकरं शीघ्रं योषामदविनाशनम् ॥ ७ ॥ सिन्दूरं हरवीर्यसंभवमिदं रूक्षाग्निमान्द्यापहं यक्ष्मादिक्षयपाण्डुशोफमुदरं गुल्मप्रमेहापहम् । शूलप्लीहविनाशनं ज्वरहरं दुष्टव्रणान्नाशयेदर्शांसि ग्रहणीभगंदरहरं छर्दित्रिदोषापहम् ॥ ८ ॥ इति रससिन्दूरः ॥ अन्यच्च-सूतः पञ्चपलः स्वदोषरहितस्तत्तुल्यभागो बलिद्वौ चैतौ नवसारपादकलितौ संमर्द्य कूप्यां न्यसेत् । तां यन्त्रे सिकताख्यके तलबिले पक्त्वाऽर्कयामं हिमं भित्वा

टीका—केलिकंद, श्वेतकणेर, निवडुंगचीक, दुग्धानि, रक्तपुनर्वसा, शिवलिंगी, होनगुंदा कांगोणी इत्यादि·

कुङ्कुमपिञ्जरं रसवरं भस्माऽऽददेद्वैद्यराट् ॥ १ ॥ वाते सक्षौद्रपिप्पल्यपि च कफरुजि त्र्यूषणं साग्निचूर्णं पित्ते सैला सिता स्याद् व्रणवति बृहतीनागरार्द्राम्रृताम्बु । पुष्टौ साज्यत्रियामा हरनयनफला शाल्मलीपुष्पवृन्तं किंवा कान्तालत्राभरणरसपतेः स्यादनूपानमेतत् ॥ २ ॥ अन्यच्च–भागो रसस्य त्रय एव भागा गन्धस्य माषः पवनाशनस्य । संमर्द्य गाढं सकलं सुभाण्डे तां कज्जलीं काचकृते निदध्यात् ॥ १ ॥ संरुध्य मृत्कर्पटकैर्वटीनां मुखे सचूर्णां गुटिकां च दत्त्वा । क्रमाग्निना त्रीणि दिनानि पक्त्वा तां वालुकायन्त्रगतां ततः स्यात् ॥२॥ बन्धूकपुष्पारुणमीशजस्य भस्म प्रयोज्यं च किलाऽऽमयेषु । निजानुपानैर्मरणं जरां च हन्त्यस्य वल्लः क्रमसेवनेन ॥ ३ ॥ अपहरति रोगवृन्दं द्रढयति कायं महद्बलं कुरुते । शुक्रशतानि च सूते सिन्दूराख्यो रसः पुंसाम् ॥ ४ ॥ निखिलक्षयभक्षणदक्षतरं व्रणकुष्ठभगंदरमेहहरम् । बलदीधितिशुक्रसमृद्धिकरं रसभस्म समस्तगदापहरम् ॥ ५ ॥ अन्यच्च–पलमात्रं रसं शुद्धं तावन्मात्रं तु गन्धकम् । विधिवत्कज्जलीं कृत्वा न्यग्रोधाङ्कुरवारिणा ॥ १ ॥ भावनात्रितयं दत्त्वा स्थालीमध्ये निधापयेत् । विधाय काच्छपं यन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ दद्यात्तदनु मन्दाग्निं भिषग्यामचतुष्टयम् । जायते रससिन्दूरं तरुणारुणसंनिभम् ॥ ३ ॥ अनुपानविशेषेण करोति विविधान्गुणान् । क्षयकुष्ठमरुत्प्लीहमेहघ्नं पाण्डुनाशनम् ॥ ४ ॥

अथ विशिष्टानुपानानि ।

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति । एवमौषधमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १ ॥ पिप्पली मधुना सार्धं वातमेहं हिनस्ति च । त्रिफला शर्करासार्धं पित्तमेहहरा स्मृता ॥ २ ॥ पिप्पली मरिचं शुण्ठी भार्गी च मधुना सह । कासश्वासप्रशमनः शूलस्य च विनाशनः ॥ ३ ॥ हरिद्रा शर्करासार्धं रुधिरस्य विकारनुत् । त्र्यूषणं त्रिफला वासा कामलापाण्डुमान्द्यहृत् ॥ ४ ॥ पिप्पली चित्रकं पथ्या तथा सौवर्चलं क्षिपेत् । अग्निमान्द्यबद्धकोष्ठहृद्व्यथानाशनं परम् ॥ ५ ॥ शिलाजतु तथैला च सितोपलसमन्वितम् । मूत्रकृच्छ्रे प्रशस्तोऽयं सत्यं नागार्जुनोदितम् ॥ ६ ॥ लवंगं कुङ्कुमं पत्री हिङ्गुलं करहाटिका । पिप्पली विजया चैव समानीमानि कारयेत् ॥ ७ ॥ कर्पूरादहिफेनाच्च नागाद्भागार्धकं क्षिपेत् । सर्वमेकत्र संमर्द्य धातुवृद्धौ प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ सौवर्चलं लवङ्गं च भूनिम्बश्च हरीतकी । अस्यानुपानयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ॥ ९ ॥ तथा रेचकरः प्रोक्तः सौवर्चलफलत्रिकात् । लवङ्गं कुङ्कुमं चैव दरदेन च संयुतः ॥ १० ॥ ताम्बूलेन समं भक्ष्यो धातुवृद्धिकरः परः । विदारीचूर्णयोगेन धातुवृद्धिकरो मतः ॥ विजयादीप्यसंयुक्तो वमनस्य विकारनुत् ॥ ११ ॥ सौवर्चलं हरिद्रा च विजया दीप्यकस्तथा । अनेनोदरपीडां च सद्योजातां विनाशयेत् ॥ १२ ॥ चतुर्वल्लं पलाशस्य बीजाच्च द्विगुणं गुडात् । अस्यानुपानयोगेन कृमिदोषविनाशनः ॥ १३ ॥

अहिफेनं लवङ्गं च दरदं विजया तथा । अस्यानुपानतः सद्यः सर्वातीसारनाशनः ॥ १४ ॥ सौवर्चलेन दीप्येन चाग्निमान्द्यहरः परः । क्षुद्बोधजनकश्चैव सिद्धनागेश्वरोदितम् ॥ १५ ॥ गुडूचीसत्त्वयोगेन सर्वपुष्टिकरः स्मृतः । युक्तानुपानसहितः सर्वान्रोगान्विनाशयेत् ॥ १६ ॥

अथ रसेन्द्रस्य पथ्यापथ्यानि ।

सैन्धवामृतधान्याकजीरकार्द्रकसंयुतम् । तण्डुलीयकवार्ताकपटोलं लाजसाधितम् ॥ १ ॥ गोधूमजीर्णशाल्यन्नं गव्यं क्षीरं घृतं दधि । हंसोदकं मुद्गरसं रसेन्द्रे च हितं विदुः ॥ २ ॥ ग्रन्थान्तरे—अभ्यङ्गं मलिने योज्यं तैलैर्नारायणादिभिः । अबलां शीततोयेन मस्तके परिषेचयेत् ॥ १ ॥ तृष्णायां नारिकेलाम्बु मुद्गयूषं सशर्करम् । द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीनां फलं भजेत् ॥ २ ॥ बृहतीबिल्वकूष्माण्डं वंशाग्रं कारवेल्लकम् । माषान्मसूरनिष्पावं कुलत्थाँल्लवणं तिलान् ॥ ३ ॥ लङ्घनोद्वर्तनं स्नानं ताम्रभाण्डं सुरासवम् । अनूपमांसं धान्याम्लं भोजनं कदलीदले ॥ ४ ॥ कांस्यके गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णं चोष्णं भृशं तथा । अपथ्यं सूतराजस्य पुरा प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ५ ॥ कूष्माण्डं कर्कटी कोलं कलिङ्गं करमर्दकम् । करीरं चेति षट्कादीन्रसभुग्वर्जयेज्जनः ॥ ६ ॥

अथ गन्धकः ।

चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ॥ व्रणादिलेपने श्वेतः श्रेष्ठः कृष्णः सुदुर्लभः ॥ १ ॥ सदुग्धभाण्डस्य पटस्थितोऽयं शुद्धो भवेत्कूर्मपुटेन गन्धः । आभ्यां कृता कज्जलिकाऽनुपानैः सर्वामयघ्नी रसगन्धकाभ्याम् ॥ २ ॥ इति गन्धकशोधनम् । गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूविसर्पजन्तुजित् ॥ १ ॥ हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान्रसायनम् । अशोधितो गन्ध एष कुष्ठसंतापकारकः । शुक्रौजःक्षयमाबल्यं करोति च रुचिप्रणुत् ॥ २ ॥ इति गन्धकः ।

अथ हिङ्गुलः ।

दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयस्तु गुणवानुत्तरोत्तरम् ॥ १ ॥ चर्मारस्त्वतिरक्तः स्यात्किंचित्पीतः शुकास्यकः । श्वेतरेखः प्रवालाभो हंसपादः स उच्यते ॥ २ ॥ अशुद्धो दरदः कुर्यादान्ध्यं क्षैण्यं क्लमं भ्रमम् । मोहं मेहं च संशोध्यः क्रमाद्वैद्यैस्तु हिङ्गुलः ॥ ३ ॥ मेषाक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ ४ ॥ इति शोधनम् ।

अथ मारणम् ।

वल्लमात्रं तालपिष्टं शरावे स्थापयेत्ततः । तस्मिन्कर्षसमं देयं शकलं दरदस्य च ॥ १ ॥ पूरयेदार्द्रकरसं द्विगुणं तत्र बुद्धिमान् । पुष्पाणि माषमात्राणि परितः स्थापयेत्ततः ॥ २ ॥ शरावसंपुटं दत्त्वा चुल्ह्यां मध्याग्निना पचेत् । घटिकात्रयपर्यन्तं तत उत्तार्य पेषयेत् ॥ ३ ॥ ताम्बूले गुञ्जमात्रं तु देयं पुष्टिकरं मतम् । पाण्डौ क्षये च शूले च सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ४ ॥ इति दरदमारणम् ।

अथ रत्नानां शोधनमारणे ।

तत्र वज्रम् ।

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रेण पाचयेत् । सप्ताहं कोद्रवक्काथैः कुलिशं विमलं भवेत् ॥ १ ॥ इति शोधनम् ।

अथ मारणम् ।

त्रिवर्षारूढकार्पासीमूलमादाय पेषयेत् । त्रिवर्षनागवल्ल्या वा निजद्रावैः प्रपेषयेत् ॥ १ ॥ तद्गोलके क्षिपेद्वज्रं रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् । एवं सप्तपुटैर्नूनं कुलिशं मृतिमृच्छति ॥ २ ॥ अन्यच्च—त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं खरमूत्रेण सेचितम् । मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा तद्गोले कुलिशं क्षिपेत् ॥ १ ॥ प्रध्मातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण वै । भस्मीभवति तद्वज्रं शङ्खशीतांशुसुन्दरम् ॥ २ ॥ अन्यच्च—हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तक्काथे कौलत्थजे क्षिपेत् । तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भूयाच्चूर्णं त्रिसप्तधा ॥१॥ मण्डूकं कांस्यजे पात्रे निगृह्य स्थापयेत्सुधीः । स भीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत् ॥ तप्तं तप्तं च बहुधा वज्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ २ ॥ इति मारणम् । वज्रं समीरकफपित्तगदान्निहन्ति वज्रोपमं च कुरुते वपुरुत्तमश्रि । शोषक्षयभ्रमभगंदरमेहमेदःपाण्डूदरश्वयथुहारि च षण्ढषाण्ढ्यम् ॥ १ ॥ इति गुणाः ।

अथ वैक्रान्तम् ।

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं नीलं वा लोहितं तथा । हयमूत्रेण सिञ्चेत तप्तं तप्तं द्विसप्तधा ॥ १ ॥ ततस्तु मेषदुग्ध्यास्तु पञ्चाङ्गे गोलके क्षिपेत् । पुटेन्मूषापुटे रुद्ध्वा कुर्यादेवं च सप्तधा । वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ २ ॥ इति मारणम् ॥ वातपित्तानिलध्वंसि षड्रसं देहदार्ढ्यकृत् । पाण्डूदरज्वरश्वासकासयक्ष्मप्रमेहनुत् ॥ १ ॥ इति वैक्रान्तम् ।

अथ शेषरत्नशोधनमारणानि ।

शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचिं । विद्रुमं क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतः शुचि ॥ १ ॥ पुष्परागं च कौलत्थक्काथयोगेन शुध्यति । रोचनाभिश्च गोमेदं वैडूर्यं त्रिफलाजलैः । नीलं नीलीरसैर्वज्रं विना शुध्यति दोलया ॥ २ ॥ इति रसरत्नाकरात् । अन्यच्च—स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च । मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥ १ ॥ इति शार्ङ्गधरात् ।

अथ मारणम् ।

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः । वज्रं विनाऽन्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ १ ॥ अन्यच्च—कुमार्या तण्डुलीयेन स्तन्येन च निषेचयेत् । प्रत्येकं सप्तवेलं च तप्ततप्तानि कृत्स्नशः ॥ १ ॥ मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषतः । क्षणाद्विविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र संशयः ॥ २ ॥ उक्तमाक्षिकवन्मुक्ताप्रवालानि च मारयेत् । वज्रवत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा ॥ ३ ॥ इति शार्ङ्गधरात् । इति मारणम् ।

अथ गुणाः ।

रत्नानि चोपरत्नानि चक्षुष्याणि सराणि च । शीतलानि कषायाणि मधुराणि शुभानि च ॥ १ ॥ वृष्याणि मङ्गलान्यायुस्तुष्टिपुष्टिकराणि च । ग्रहालक्ष्मीविषक्षैण्यपापसंतापनानि च ॥ २ ॥ यक्ष्मपाण्डुप्रमेहार्शःकासश्वासभगंदरान् । ज्वरविसर्पकुष्ठानि शूलकृच्छ्रव्रणामयान् । घ्नन्ति पुष्टिं यशः कान्तिं पुण्यानि च नृणां भृशम् ॥ ३ ॥ इति गुणाः ।

अथ शिलाजतु ।

निदाघे घर्मसंतप्ता धातुसारं धराधराः । निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्यते ॥ १ ॥

अथ शोधनम् ।

अथोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यभ्रे निवाते समभूमिभागे । चत्वारि पात्राण्यसितायसानि न्यस्याऽऽतपे दत्तमनोवधानः ॥ १ ॥ शिलाजतु श्रेष्ठमवाप्य पात्रे प्रक्षिप्य तोयं द्विगुणं ततोऽस्मात् । उष्णं तदर्धं शृतमत्र दत्त्वा विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत् ॥ २ ॥ ततस्तु यत्कृष्णमुपैति चोर्ध्वं संतानिकावद्रविरश्मियोगात् । पात्रात्तदन्यत्र ततो निदध्यात्तस्यान्तरे चोष्णजलं निधाय ॥ ३ ॥ ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र भूयः । पुनस्ततोऽन्यत्र निधाय कृष्णं यत्संहृतं तत्पुनराहरेच्च ॥ ४ ॥ यदा विशुद्धं जलमच्छमूर्ध्वं प्रसन्नभावान्मलमेत्यधस्तात् । तदा त्यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतु स्याज्जलशुद्धमेवम् ॥ ५ ॥ इति शोधनम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

वह्नौ क्षिप्तं तु निर्धूमं यत्तु लिंगोपमं भवेत् । तृणाग्रेणाम्भसि क्षिप्तमधो गलति तन्तुवत् । गोमूत्रगन्धि मलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ॥ १ ॥ शिलाजतु रसायनं कटुकतिक्तमुष्णं कृमिक्षयोदरभिदश्मरीश्वयथुपाण्डुकण्डूहरम् । प्रमेहवमिकुष्ठजित्कफसमीरदुर्नामहृद्वलीपलितमानसानपि सकासकृच्छ्रप्रणुत् ॥ २ ॥ अशुद्धं दाहमूर्च्छायभ्रमपित्तास्रशोषताः । शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विड्ग्रहम् ॥ ३ ॥ इति शिलाजतु ।

अथ सिन्दूरम् ।

सिन्दूरं निम्बुकद्रावैः पिष्ट्वा वह्नौ विशोषयेत् । ततस्तण्डुलतोयेन तथाभूतं विशुध्यति ॥ १ ॥ सिन्दूरमुक्तं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् । भग्नसंधानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ २ ॥

अथ समुद्रफेनः ।

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः । कर्णस्रावरुजागूथहरः पाचनदीपनः ॥ १ ॥ अशुद्धः स करोत्यङ्गभङ्गं तस्माद्विशोधयेत् । समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बुतोयेन शुध्यति ॥ २ ॥

अथ गैरिकम् ।

गैरिकं किंचिदाज्येन भृष्टं शुद्धं प्रजायते । कायकान्तिवयःस्थैर्यबलौजोवृद्धिकारकम् ॥ १ ॥ प्रमेहकुष्ठपिटिकासर्वव्रणविषापहम् । स्वर्णगैरिकमन्यत्तु श्रेष्ठं सामान्यगैरिकात् ॥ २ ॥

अथैरण्डबीजशुद्धिः ।

गन्धर्वहस्तबीजानां नारिकेलोदकेन च । याममात्राद्भवेच्छुद्धिर्दन्तीबीजं पचेद्यथा ॥ १ ॥

अथ मरीचशुद्धिः ।

मरीचं चाम्लतक्रेण भावितं घटिकात्रयम् । मरीचं निस्तुषं कृत्वा शुद्धं भवति निश्चितम् ॥ १ ॥

अथ पिप्पलीशुद्धिः ।

वैदेही चित्रकरसैरातपे भावयेत्पुटे । सम्यक् शुद्धा भवत्यत्र रसयोगेषु योजयेत् ॥ १ ॥ इति पिप्पलीशुद्धिः ।

अथ हिङ्गुशुद्धिः ।

पद्मपत्ररसे याममातपे भावितं विदुः । रामठं शुद्धिमाप्नोति रसयोगेषु योजयेत् ॥ १ ॥

अथ शङ्खः ।

शङ्खः क्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरेकनाशनः । नेत्रपुष्पहरो वर्ण्यस्तारुण्यपिटिकाप्रणुत् । अशुद्धो गुणदो नैष शुद्धोऽम्लैः स गुणप्रदः ॥ १ ॥ दक्षिणावर्तशङ्खस्तु त्रिदोषघ्नः शुचिर्निधिः । ग्रहालक्ष्मीक्षयक्ष्वेडक्षामतिक्तक्षयाक्षमी ॥ २ ॥

अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

ताम्रभूभवनागांश्च त्रिंशत्पिष्यान्समेन तान् । पुरलाक्षोर्णनाभिः स्यान्मत्स्यपिण्याकटङ्कणैः ॥ १ ॥ द्रवमेतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धमेत्सुखम् । मुञ्चन्ति ताम्रवत्सत्त्वं तत्पक्षा अपि बर्हिणाम् ॥ २ ॥ भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठव्रणप्रणुत् । तत्सृष्टजलपानेन स्थावरं चापि जङ्गमम् ॥ ३ ॥ विषं नश्यति तत्पात्रगतः सूतोऽग्नितो दृढः । एवं मयूरपक्षोत्थसत्त्वस्यापि गुणो मतः ॥ ४ ॥

अथ कर्पूरशुद्धिः ।

गोदुग्धे त्रिफलाक्वाथे भृङ्गद्रावे समांशके । मर्दयेद्याममात्रं तु कर्पूरं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १ ॥

अथ टङ्कणशोधनम् ।

अशुद्धष्टङ्कणो वान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः । अतस्तं शोधयेदेवं गोमयेनाऽऽप्लुतः शुचिः ॥ १ ॥ टङ्कणो वह्निकृत्स्वर्णरूप्ययोः शोधनः सरः । विषदोषहरो हृद्यो वातश्लेष्मविकारनुत् ॥ २ ॥

अथ विषम् ।

कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपनः । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हरिद्रः सक्तुकस्तथा । सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव ॥ १ ॥ ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो रक्तवर्णकः । वैश्यः पीतप्रभः शूद्रः कृष्णाभः स तु निन्दितः ॥ २ ॥ रसायने विषं विप्रं देहपुष्टौ तु बाहुजम् । कुष्ठनाशे प्रयुञ्जीत वैश्यं शूद्रं तु धातुषु ॥ ३ ॥ विषं प्राणहरं युक्त्या प्राणकृच्च रसायनम् । योगवाहि परं श्लेष्मवातहृत्संनिपातजित् ॥ ४ ॥

अथ विषशोधनम् ।

विषं तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् । गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम् ॥१॥ गोमूत्रं तु प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः । त्र्यहेऽतीते तदुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत् । शुध्यत्येवं विषं सेव्यं योग्यं भवति चार्तिजित् ॥ २ ॥ अन्यच्च—खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिबद्धं तु दोलया । अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् । अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च—विषग्रन्थिं सले न्यस्य माहिषे दृढमुद्रितम् । करिषाग्नौ पचेद्यामं वस्त्रपूतं विषं शुचि ॥ १ ॥ अन्यच्च—कणशो वत्सनागं च कृत्वा बद्ध्वा च कर्पटे । दोलायन्त्रे जलक्षीरे प्रहराच्छुद्धिमृच्छति ॥ १ ॥

अथ विषमारणम् ।

तुल्येन टङ्कणेनैव द्विगुणेनोषणेन च । विषं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति सर्वथा ॥ १ ॥

अथ गुणाः ।

विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् । कटुतिक्तकषायं च मदकारि सुखप्रदम् ॥ १ ॥ व्यवायि शीतनुद्दाहि कुष्ठवातास्रनाशनम् । अग्निमान्द्यश्वासकासप्लीहोदरभगंदरान् । गुल्मपाण्डुव्रणार्शांसि नाशयेत्क्रमशो नृणाम् ॥२॥ इति विषम् ।

अथ गौरीपाषाणभेदः ।

गौरीपाषाणकः प्रोक्तो द्विविधः श्वेतरक्तकः । श्वेतः शङ्खसदृक्प्रोक्तो दाडिमाभः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ श्वेतः कृत्रिमकः प्रोक्तो रक्तः पर्वतसंभवः । विषरूपधरौ तौ हि रसकर्मणि पूजितौ ॥ २ ॥ नामान्याह—गौरिपाषाणकश्चान्यो विकटो रक्तचूर्णकः ॥ १ ॥ गुणानाह—रसबन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥ १ ॥ शुद्धिमाह—घननादारसान्विते च मल्लः परिपाच्यः किल दोषकाह्वयन्त्रे । शुभवह्निरथो दिनं च मन्दः परिदेयः परिजायते स शुद्धः ॥ १ ॥ अन्यच्च—उल्लीपाषाणसंशुद्धिर्वक्ष्यते शास्त्रसंमतम् । चूर्णीकृतं पटे बद्ध्वा शिलाक्षारोदकेन च ॥ १ ॥ दोलायन्त्रे दिनैकं तु पाचितः शुद्धिमाप्नुयात् । विकटं पोटलीं बद्ध्वा दोलायन्त्रेण काञ्जिके ॥ २ ॥ टङ्कणे वा गवां दुग्धे पाचयेद्घटिकाद्वयम् । आज-

मांसरसे वाऽपि शुद्धो भवति निश्चयात् ॥ ३ ॥ उल्लीपाषाणमल्लं च केचिन्नामा-न्तरं विदुः । वाते कफे तथा शीते योजयन्ति चिकित्सकाः ॥ ४ ॥

अथोपविषाण्याह—

अर्कक्षीरस्नुहीक्षीरलाङ्गलीकरवीरकाः । गुञ्जाहिफेनधत्तूराः सप्तोपविषजातयः ॥ १ ॥

अथ मतान्तरम् ।

अर्कस्नुग्लाङ्गलीगुञ्जाहयारिविषमुष्टयः । धूर्तोऽहिफेनजैपालौ नवोपविषजातयः ॥ १ ॥ अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषापहम् । निहन्ति प्लीहगुल्मार्शोयकृच्छ्लेष्मोदरक्रिमीन् ॥ २ ॥ इत्यर्कगुणाः ॥

अथ स्नुक् ।

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः । शूलमष्ठीलिकाध्मानगुल्मशोफोदरानिलान् ॥ १ ॥ हन्ति दोषान्यकृत्प्लीहकुष्ठोन्मादाश्मपाण्डुताः । अर्कसेहुण्डयोर्दुग्धं तत्स्वयं शुद्धमुच्यते ॥ २ ॥

अथ लाङ्गलीमाह—

लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंस्थिता । कलिकारी सरा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् । तीक्ष्णोष्णा कृमिनुल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी ॥ १ ॥

अथ गुञ्जामाह—

गुञ्जा काञ्जिकसंस्विन्ना शुद्धिमायाति यामतः । गुञ्जा लघुर्हिमा रूक्षा भेदनी श्वासकासजित् । कोष्णा वृष्या कुष्ठकण्डूश्लेष्मपित्तव्रणापहा ॥ १ ॥

अथ हयारिमाह—

हयारिर्विषवच्छोध्यो गोदुग्धे दोलकेन तु । करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् । लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥ १ ॥

अथ विषतिन्दुकमाह—

किंचिदाज्येन संभृष्टो विषमुष्टिर्विशुध्यति । विषमुष्टिस्तिक्तकटुस्तीक्ष्णोष्णः श्लेष्मवातहा । सारमेयविषोन्मादहरो मदकरः स्मृतः ॥ १ ॥

अथ जैपालमाह—

जैपालोऽस्ति गुरुस्तिक्तो वान्तिकृज्ज्वरकुष्ठनुत् । उष्णः सरो व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ १ ॥

अथ शुद्धिमाह—

जैपालं रहितं त्वगङ्कुररसज्ञाभिर्मले माहिषे निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमले खल्वे सवासोर्दितम् । लिप्तं नूतनखर्परेषु विगतस्नेहं रजःसंनिभं निम्बूकाम्बुविभावितं च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च—जैपालं निस्तुषं

कृत्वा दुग्धे दोलायुतं पचेत् । अन्तर्जिह्वां परित्यज्य युञ्ज्याच्च रसकर्मणि ॥ १ ॥ अन्यच्च—वस्त्रे बद्ध्वा तु जैपालं गोमयस्योदके न्यसेत् । पाचयेद्याममात्रं तु जैपालः शुद्धतां व्रजेत् ॥ २ ॥

अथोन्मत्तमाह—

धत्तूरबीजं गोमूत्रे चतुर्यामोषितं पुनः । कंडितं निस्तुषं कृत्वा शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥ १ ॥ धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् । उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ २ ॥

अथाहिफेनमाह—

अहिफेनं शृङ्गवेररसैर्भाव्यं त्रिसप्तधा । शुध्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ १ ॥ अफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् । मदतृड्दाहकृच्छ्रकृस्तम्भनायासमोहकृत् ॥ २ ॥ अतिसारे ग्रहण्यां च हितं दीपनपाचनम् । सेवितं दिवसैः कैश्चिद्क्रमयत्यन्यथाऽऽर्तिकृत् ॥ ३ ॥ नवभिर्मर्दितः सूतश्छिन्नपक्षः प्रजायते । मुखं च जायते तस्य धातूंश्च ग्रसतेतराम् ॥ ४ ॥ भङ्गिका पित्तला तिक्ता तीक्ष्णोष्णा ग्राहिणी लघुः । कर्षणी दीपनी रुच्या मदकृत्कफवातहृत् ॥ ५ ॥ बव्वूलत्वक्कषायेण भङ्गां संस्वेद्य शोषयेत् । गोदुग्धभावनां दत्त्वा शुष्कां सर्वत्र योजयेत् ॥ ६ ॥

अथ सविषे गरुडमन्त्रमाह—

ॐ नमः प्रचण्डगरुडाय पक्षिराजाय विष्णुवाहनाय विनतासुताय हे गरुड कश्यपसुत वैनतेय तार्क्ष्य स्वर्णवज्र चञ्चुवज्र तुण्डनखप्रहरणायानन्तवासुकितक्षककर्कोटपद्ममहापद्मशङ्खपालकुलिकजयविजयाष्टमहानागकाल उच्चाटनीमूषकविषप्रहरणावहननधूनन शीघ्रकम्प २ आवेश २ ढण्ढरहे हे श्रीगरुडाय नमः । मन्त्रेणानेन मन्त्रज्ञो जलं चुलकमात्रकम् । सप्तवाराभिजप्तं तु पाययेद्ग्रस्तचेतनम् ॥ १ ॥ सर्पादिविषवेगेन सद्यो निर्विषमाप्नुयात् । त्रिवारमेवं पानीयं पातव्यं न पिबेदपि ॥ २ ॥ मुखमध्ये तदाक्षेपः कर्तव्यस्तज्जलेन हि । अथवा मस्तके तस्य तर्जन्या ताडयेद्बुधः । त्रिवारं मन्त्रपूर्वं तु निर्विषो भवति क्षणात् ॥ ३ ॥ इति विषोपविषविधिः ॥

अथाभ्रकसत्त्वपातनविधिः ।

भावयेच्चूर्णितं त्वभ्रं दिनैकं काञ्जिकेन च । रम्भासूरणजैर्नीरैर्मूलकैश्च सुमेलयेत् ॥ १ ॥ तुर्यांशटङ्कणेनैव क्षुद्रमत्स्यैः समं पुनः । महिषीमलसंमिश्रान्विधायास्याथ गोलकान् ॥ २ ॥ खराग्निना धमेद्गाढं सत्त्वं मुञ्चति कांस्यवत् । मारितं ताम्रवत्त्वभ्रपारदाभ्यां निषेवयेत् ॥ ३ ॥ सत्त्वमभ्रस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसायनम् । विशेषात्पुंस्त्वजननं वयसः स्तम्भनं परम् ॥ ४ ॥ इत्यभ्रसत्त्वम् । अगस्त्यपत्रनिर्यासमर्दितं सूरणस्थितम् । अभ्रं गोष्ठगतं मासं जायते पारदोपमम् ॥ ५ ॥ इत्यभ्रकद्रुतिः ॥

अथ तालकसत्त्वम् ।

लाक्षाराजितिलाञ्शिग्रु टङ्कणं लवणं गुडम् । तालकार्धेन संमिश्रं मूषायां स्थिर- भाजने ॥ रुद्ध्वा पुटेदधोयन्त्रे सत्त्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ १ ॥ इति तालकसत्त्वम् ।

अथ क्षारकल्पना ।

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यग्नौ प्रदीपयेत् । नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरे चतुर्गुणे ॥ १ ॥ विमर्द्य धारयेद्रात्रौ प्रातरच्छं जलं नयेत् । तन्नीरं क्राथये- द्वह्नौ यावत्सर्वं विशुष्यति ॥ २ ॥ ततः पात्रात्समुद्धृत्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः । चूर्णाभः प्रतिसार्यः स्यात्तैजसः क्राथवत्स्थितः ॥ इति क्षारद्वयं धीमान् युक्तकार्येषु योजयेत् ॥ ३ ॥ इति क्षारकल्पना ।

इति रसोपरसविषोपविषाभ्रतालकसत्त्वक्षारकल्पनाकथनम् ॥

अथाभाववर्गः ।

सत्त्वाभावे गुडूच्यास्तु अमृताया रसः स्मृतः । चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा ॥ १ ॥ अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्याऽथ दुरालभा । तगरस्याप्य- भावे तु कुष्ठं देयं भिषग्वरैः ॥२॥ मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिनीप्रभवा बुधैः । अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रशस्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्मणाया अभावे तु नील- कण्ठशिखा[1] मता । बकुलाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम् ॥ ४ ॥ नीलोत्पल- स्याभावे तु कुमुदं तत्र दीयते । कमलस्याप्यभावे तु कमलाक्ष इति स्मृतः ॥५॥ बकुलस्याप्यभावे तु आभात्वक्तत्र दीयते । जातीपत्रं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्फलं स्मृतम् ॥ ६ ॥ अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः । पौष्कराभावतः कुष्ठं तथैरण्डजटा मता ॥ ७ ॥ स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते गदः । चविका- गजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत्स्मृते ॥ ८ ॥ अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं[2] मतम् । यत्र न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः ॥ ९ ॥ रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते । सौराष्ट्र्यभावतो ज्ञेया स्फटिका[3] तद्गुणा जनैः ॥ १० ॥ तालीसपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते । भार्ग्यभावे तु तालीसं कण्टकारी जटा- ऽथवा ॥ ११ ॥ रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांसुपूर्वकम् । लवणानामभावे च सैन्धवं तत्र दीयते ॥ १२ ॥ अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीं च प्रयोजयेत् । अम्ल- वेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते ॥ १३ ॥ तदभावे तु सर्वत्र जम्बीरादिरसः स्मृतः । द्राक्षा यदि न लभ्यन्ते प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १४ ॥ तयोरभावे कुसुमं मधुकस्य मतं बुधैः । लवंगकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ १५ ॥ वरी विदारी मुसली जीरकं च निशाद्वयम् । दीप्यकं देवदारुश्चाभावे त्वेकं प्रयोजयेत् ॥१६॥ कण्टकारीयुगं चैव धावनीयुगमेव च । शतपुष्पाद्वयं चैव उशीरयुगलं तथा ॥१७॥ मुद्गपर्णीमाषपर्णीयुग्मं चैव ततो भवेत् । तर्कारीयुगलं चैव सर्वत्रेति विनिश्चयः ॥ १८ ॥ पृथक्पृथग्द्वंद्वमध्येऽभावे तत्र प्रयोजयेत् । परस्परस्याभावे तु एकं तत्र

---

१ नीलकंठशिखा मयूरशिखा । २ प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्दफलं । ३ स्फटिका फटकी.

प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ कस्तूर्यभावे कंकोलं देयं तत्र भिषग्वरैः । कंकोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते ॥ २० ॥ अथवा मालतीपुष्पं पत्रं वा दीयते बुधैः । कर्पूराभावतो देयं सुगन्धि मुस्तकं तथा ॥ २१ ॥ कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात्कुसुम्भकुसुमं नवम् ॥ २२ ॥ श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते । अभावे च ततो वैद्यः प्रक्षिपेद्रक्तचन्दनम् ॥२३॥ रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः । निर्गन्धं च सगन्धं च द्विविधं रक्तचन्दनम् ॥२४॥ अन्योन्यस्याप्यभावे तु योजयेन्मतिमान्भिषक् । परस्परस्याभावे तु योजयेच्चन्दनत्रयम् ॥ २५ ॥ मुस्ता चातिविषाभावे देया तत्र शिवा मता । अभावे च हरीतक्या मता कर्कटश्टङ्गिका ॥ २६ ॥ अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेसरमिष्यते । भल्लातकस्याभावे तु नदीभल्लातको मतः ॥ २७ ॥ मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वंद्वेपि वाऽसति । वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात्क्षिपेत् ॥ २८ ॥ वाराह्याश्च तथाऽभावे चर्मकारालुको मतः । वाराहीकन्दकः प्रोक्तः पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः ॥ २९ ॥ क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा । बिभर्ति या पल्लवमब्दमब्दात्सा कञ्चुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ ३० ॥ श्यावककर्कशवाराहवृषणामानकन्दकाः । ताम्बूलवल्ली छदनावल्ली वाराहकुट्टिका ॥ ३१ ॥ भल्लाताभावतश्चित्रं नलश्चेक्षोरभावतः । कुशस्य चाप्यभावे तु काशो ग्राह्यः प्रयत्नतः ॥ ३२ ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुण्टुकैर्महत् । ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैर्भवेत् ॥ ३३ ॥ एतेषां दशमूलानामेकमूलं प्रयोजयेत् । अभावे तद्गुणं मूलं योज्यं वैद्यविशारदैः ॥ ३४ ॥ मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः । मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥ ३५ ॥ मत्स्यण्ड्यभावतो देयं खण्डं च परिकीर्तितम् । तदभावे सिता योज्या बुधैः सर्वत्र निश्चयः ॥ ३६ ॥ निर्गुण्ड्याश्चाप्यभावे तु सुरसा दीयते बुधैः । तुलस्या अप्यभावे तु निर्गुण्डीं योजयेत्ततः ॥ ३७ ॥ कुठेरिकायाश्चाभावे तुलसीं तत्र योजयेत् । पुनर्नवायाश्चाभावे रक्ता सा च प्रकीर्तिता ॥३८॥ रास्ना यदि न लभ्येत कोलाञ्जनमिति स्मृतम् । सुवर्णस्याप्यभावे तु स्वर्णमाक्षिकमुच्यते ॥ ३९ ॥ तारमाक्षिकमायोज्यं तदभावे तु यत्नतः । माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगैरिकम् ॥ ४० ॥ शुद्धो रसो हाटकादि मृतं यत्र न लभ्यते । तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४१ ॥ कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः । अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥ वैदूर्यादीनि रत्नानि लभ्यन्ते यत्र न क्वचित् । तत्र मुक्तादिभूतिं च योजयेच्च भिषग्वरः ॥४३॥ अभावे रसभूत्याश्च सिन्दूरं रसपूर्वकम् । तदभावे तु दरदं योजयेत्तत्र बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ अलाभे सति तद्द्रव्यं प्रत्याम्नायेन योजयेत् । गोक्षीराभावतश्छागं पयः सर्वत्र दीयते ॥ ४५ ॥ गोघृतस्याप्यभावे तु चाऽऽजं सर्वत्र दीयते । अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि तानि तेषु च योजयेत् ॥ ४६ ॥ क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रयुज्यते । अथ वाग्भटोक्तिः । उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् । त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥ ४७ ॥ आदौ षड्रससम्पन्नं मधुरीभूत-

मीरयेत् । फेनीभूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ अग्निना शोषितं पक्कं पिण्डितं कटु मारुतात् ॥ १ ॥ चरकाचार्यस्तु—तीक्ष्णं रूक्षं लघु स्निग्धं मृदूष्णं गुरु शीतलम् । वीर्यमष्टविधं केचिद्द्विविधं प्राहुरत्रयः ॥ १ ॥ रसवीर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च । युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्याणां च रसादिकम् ॥ २ ॥ कुठेरिकायाः स्वरसेन सम्यक् स्वर्णादिकानां च भवेच्च भस्म । वान्त्यादिदोषं न करोति तत्तु वन्योपलाभिर्गजसंज्ञकं पुटम् ॥ ३ ॥ वमनं रेचनं नस्यं कर्णपूरणमेव च । रक्तस्रुतिः समासेन कथ्यते नातिविस्तरम् ॥ ४ ॥

अथ वमनम् ।

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् । वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ १ ॥ बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् । तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ २ ॥ विषदोषे स्तन्यरोगे मन्दाग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे । हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ३ ॥ विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु । अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ४ ॥ नासाताल्वोष्ठपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके । गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ५ ॥ मेदोदोषेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् । न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ६ ॥ नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः । सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं न वामयेत् ॥ ७ ॥ वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्त उत्तमाः । षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ ८ ॥ कृष्णाराठफलं सिन्धुं कफे कोष्णजलैः पिबेत् । पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ ९ ॥ सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् । अजीर्णे कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ १० ॥

अथ ग्रन्थान्तरे ।

पटोलनिम्बसलिलं चाम्लपित्ते च वान्तिकृत् । लवणं घृतयुक्तं च वमनार्थं सुखावहम् ॥ १ ॥ हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नेश्च लाघवम् । कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥ ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गषष्टिकशालिभिः । हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषं च भोजयेत् ॥ ३ ॥ अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा । स्नेहाभ्यङ्गं प्रकोपं च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥४॥ इति वमनविधिः ॥

अथ विरेचनम् ।

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम् । अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥ मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् । अथवा पाचनेनैव बलासं चापि पाचयेत् ॥२॥ स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्यं स्वेदैः स्विन्नस्य रेचनम् । शरदृतौ वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत् ॥ ३ ॥ अन्यदात्ययिके कार्ये स्वेदनं शीलयेद्बुधः । पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा ॥ ४ ॥ उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः । दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः

॥ ५ ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः । बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ॥ ६ ॥ श्रान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी । नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ॥ ७ ॥ शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न निरेच्या विजानता । जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगंदरी ॥ ८ ॥ अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडितः । योनिरोगप्रमेहार्तो गुल्मप्लीहव्रणार्दितः ॥ ९ ॥ विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः । कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः ॥ १० ॥ प्लीहशोफाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानलार्दिताः । शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥ ११ ॥

अथ रेचनम् ।

एरण्डतैलं त्रिफलाक्काथेन द्विगुणेन च । युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ १ ॥ त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् । समृद्वीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २ ॥ त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् । द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥ ३ ॥ पिप्पली नागरं सिन्धु श्यामां च त्रिवृता सह । लिहेत्क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् । त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ ४ ॥ अथ ग्रन्थान्तरे—एरण्डतैलं पवने विरेचनं द्राक्षा पयश्चाम्बु घृतं च पित्ते । क्काथः कफे त्रैफलको गुडेन दुग्धाभया सर्वमलं तथैव ॥ १ ॥ अन्यच्च—पिप्पली पिप्पलीमूलमभया द्विगुणोत्तरम् । चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं स्वस्थे सुखविरेचनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—पादमदकर्णहस्तैः पथ्या त्रिवृतं च नागरं लवणम् । निष्कथितपीतसारं नरपतियोग्यं विरेचनं भवति ॥ १ ॥ अन्यच्च—प्रपथ्यासैन्धवकणाचूर्णमुष्णाम्बुना सह । एतन्नाराचकं ख्यातं रेचनं च हितावहम् ॥ १ ॥ अन्यच्च—वराम्बुना देशसमाख्यबीजं सुवर्णमित्रं कुसुमाभिधानम् । विचित्रविद्याधरनामकोऽयं मलं विना मुञ्चति चाऽऽममेव ॥ १ ॥

अथ मेघनादरेचनरसः ।

दरदं टङ्कणं चैव सैन्धवं च कटुत्रयम् । त्रिफला हारहूरा च कृमिघ्नं रामठं तथा ॥ १ ॥ दस्युदीप्यं समानं च दन्ती सर्वार्धभागिका । जम्बीरवारा संमर्द्य चणकस्य प्रमाणतः ॥ २ ॥ उष्णोदकानुपानेन कृस्यामान्तं विरेचनम् । तस्योपरि हितं देयं पथ्यं दध्योदनं परम् ॥ ३ ॥ उदरे पाण्डुशोफे च शोफोदरजलोदरे । सर्वज्वरे च विषमे मेघनादः प्रशस्यते ॥ ४ ॥ इति मेघनादरेचनम् । पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी । सुगन्धि किंचिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्वरम् ॥ १ ॥ न वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा । शीताम्बु न स्पृशेत्क्वापि कोष्णं नीरं पिबेन्नरः ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तिता । धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ ३ ॥ प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् । व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥ ४ ॥ शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् । जाङ्गलैर्विष्कराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ५ ॥ विरेकस्यातिवेगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च । शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥ ६ ॥ मेदोनिभं जलाभासं रक्तं वाऽपि विरिच्यते । तस्य शीताम्बुभिः

सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ॥ ७ ॥ सहकारत्वचाकल्को दध्ना सौवीरकेण वा। पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥ ८ ॥ इति विरेचनविधिः ॥

अथ नस्यम् ।

नस्यं विधेयं गुडनागरेण जलेन वा सैन्धवपिप्पलीभ्याम् । घ्राणास्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिकण्ठश्रवणामयेषु ॥ १ ॥ भुक्तवत्यथवा स्नाते नस्यं योज्यं न कर्हिचित् । कृते नस्ये शिरःस्नानं क्रोधादींश्च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति नस्यम् ।

अथ कर्णपूरणम् ।

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ १ ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशं तु परिवर्तनशायिनः । मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ २ ॥ स्वस्थस्य पूरणे स्नेहैर्मात्राशतमवेदने । शतत्रयं श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥ ३ ॥ कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक् स्नेहाद्यैर्मात्रयोक्तया । नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ४ ॥

अथ मात्रा ।

दक्षजानुकरावर्तच्छोटिका वाऽङ्गुलिद्वयात् । निमिषोन्मेषकालो वा वस्तौ मात्रा कृता बुधैः ॥ १ ॥ इति प्रयोगपारिजातात्कर्णपूरणमात्राविधिः ।

अथ रक्तस्रुतिः ।

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः । त्वग्दोषग्रन्थिशोथाद्या न स्यू रक्तसृजो यतः ॥ १ ॥ इन्द्रगोपनिभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् । शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः स्रुतौ ॥ २ ॥ वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयानिले । पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥३॥ ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमन्थिषु । विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥ ४ ॥ रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदाहके । यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिटकोद्गमे ॥ ५ ॥ कर्णौष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि । उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥ ६ ॥ गोशृङ्गेण जलौकाभिरलाबुभिरपि त्रिधा । वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद्बुधः ॥ ७ ॥ द्विदोषाभ्यां च संदुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् । शोणितं स्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ॥ ८ ॥ गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं बलात् । जलौका हस्तमात्रं तु तुम्बी च द्वादशाङ्गुलम् ॥ ९ ॥ पदमङ्गुलमात्रं स्याच्छिरा सर्वाङ्गशोधिनी । शीतोपचारैः कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते ॥ १० ॥ कोष्णेन सर्पिषा शोथं शनकैः परीषेचयेत् । क्षीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ॥ ११ ॥ रसः समुचितः पाने क्षीरं वा षष्टिका हिताः । व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ॥ १२ ॥ एकासनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् । शोकं वादमजीर्णं च त्यजेद्यावद्बलं भवेत् ॥ १३ ॥ इति रक्तस्रुतिः । इति वमनरेचनादिकथनम् ।

अथ शब्दपरिभाषाकथनम् ।

तत्र सहेतुकान्सलक्षणान्कतिचिद्विकारानाह—

सुश्रुते तन्द्रालक्षणम्—इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्तस्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ जृम्भालक्षणम् ।

पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वमेद्विवृताननः । यं मुञ्चति सनेत्राश्रु स जृम्भ इति संज्ञितः ॥ १ ॥

अथ क्लमः ।

योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धश्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ १ ॥

अथ क्षवथुः ।

प्राणोदानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतःपथे स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षवथुं तं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथाऽऽलस्यम् ।

सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषेऽप्यलोलता । शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥ १ ॥

अथोत्क्लेशः ।

उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितम् । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ ग्लानेर्लक्षणम् ।

वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः । न चान्यदभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ गौरवम् ।

आर्द्रचर्मावनद्धं च यो गात्रं मन्यते नरः । तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ हृल्लासलक्षणम् ।

हृल्लासो हृदयादीषद्व्यथः पद्वम्बुनिर्गमः ॥ १ ॥

अथ हेमाद्रौ ज्वरादिरोगोद्देशः ।

ज्वरातिसारौ ग्रहणी ह्यर्शोऽजीर्णं विषूचिका । सालसा च विलम्बी च क्रिमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥ १ ॥ हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् । कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥ छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छा च तथा पानात्य-

यादयः। दाहाख्यश्च तथोन्मादो ह्यपस्मारोऽनिलामयः ॥ ३ ॥ वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक्। पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥ हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी। प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥५॥ मेदोदोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः। गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरर्बुदं श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥ विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ। भगंदरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥ शीतपित्तमुदर्दश्च उत्कोठश्चाम्लपित्तकम्। विसर्पश्च सविस्फोटस्तथैव च मसूरिकाः ॥ ८ ॥ क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः। विषं चेत्येवमुद्देशः संग्रहेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

अथ क्रमप्राप्तं प्रथमं ज्वरलक्षणम्।

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः। ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वंद्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥ ज्वरस्य संप्राप्तिमाह—मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥ पूर्वरूपमाह—श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः। इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ३ ॥ जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः। अप्रहर्षश्च शीतं च भवन्त्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ४ ॥ सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात्। पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ॥ ५ ॥ सर्वलिङ्गसमुच्छ्रायः सर्वदोषप्रकोपजे। रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वंद्वजं विदुः ॥ ६ ॥ सामान्यज्वरलक्षणम्—स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा। युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ७ ॥

अथ वातज्वरलक्षणम्।

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणम्। निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ १ ॥ शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता। शूलाध्माने जृम्भणं च भवन्त्यनिलजे ज्वरे ॥ २ ॥

अथ पित्तज्वरलक्षणम्।

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कण्ठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १ ॥ प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक् पैत्तिके भ्रम एव च ॥ २ ॥

अथ श्लेष्मज्वरलक्षणम्।

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता। शुक्लमूत्रपुरीषत्वक् स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ १ ॥ गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता। स्रोतोरोधो विडल्प-

---

१ अकाले चातिमात्रं च ह्यसात्म्यं दुष्टभोजनम्। विषमान्नं च यद्भुक्तं मिथ्याहारः स उच्यते ॥ १ ॥ अशक्तः कुरुते कर्म शक्तो नैतत्करोति हि। मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा चैनं विवर्जयेत् ॥ २ ॥ आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ॥ ३ ॥

त्वं प्रसेको बहुमूत्रता ॥ २ ॥ नात्युष्णगात्रता छर्दिरग्निसादोऽविपाकता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ ३ ॥

अथ वातपित्तज्वरलक्षणम् ।

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १ ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम् ।

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १ ॥

अथ संनिपातज्वरलक्षणम् ।

विरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाभ्यसनेन च । व्यामिश्रसेवनाच्चापि संनिपातः प्रकुप्यति ॥ १ ॥ क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा । सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ २ ॥ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः । तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ३ ॥ तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ॥ ४ ॥ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् । परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ॥ ५ ॥ ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ ६ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः । कृशत्वं नाति गात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ॥ ७ ॥ कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् । मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ चिरात्पाकश्च दोषाणां संनिपातज्वराकृतिः ॥ ८ ॥ इति संनिपातज्वरलक्षणम् ।

अथ ग्रंथांतरात्संनिपातभेदाः ।

अम्लस्निग्धोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरसुरातापसेवाकषायैः कामक्रोधातिरूक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसौहित्यशीतैः । शोकव्यायामचिन्ताग्रहगणवनितात्यन्तसङ्गप्रसङ्गैः प्रायः कुप्यन्ति पुंसां मधुसमयशरद्वर्षणे संनिपाताः ॥ १ ॥ तेषां तन्त्रान्तरे नामानि—संधिकश्चान्तकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः । शीताङ्गस्तन्द्रिकश्चैव कण्ठकुब्जश्च कर्णकः ॥ २ ॥ विख्यातो भुग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः । जिह्वकश्चेत्यभिन्यासः संनिपातास्त्रयोदश ॥ ३ ॥ तेषां दिनमर्यादामाह—संधिके वासराः सप्त चान्तके दश वासराः । रुग्दाहे विंशतिर्ज्ञेया वह्न्यष्टौ चित्तविभ्रमे ॥ ४ ॥ पक्षमेकं तु शीताङ्गे तन्द्रिके पञ्चविंशतिः । विज्ञेया वासराश्चैव कण्ठकुब्जे त्रयोदश ॥ ५ ॥ कर्णके च त्रयो मासा भुग्ननेत्रे दिनाष्टकम् । रक्तष्ठीविनि दिग्घस्राः

प्रलापे स्युश्चतुर्दश ॥ ६ ॥ जिह्वके षोडशाहानि पक्षोऽभिन्यासलक्षणे । परमायुरिदं प्रोक्तं म्रियते तत्क्षणादपि ॥ ७ ॥ साध्यासाध्यानाह–संधिकस्तंद्रिकश्चैव कर्णकः कण्ठकुब्जकः । जिह्वकश्चित्तविभ्रंशः षट् साध्याः सप्त मारकाः ॥ ८ ॥

तेषां पृथग्लक्षणान्याह–पूर्वरूपकृतशूलसंभवं शोषवातबहुवेदनान्वितम् ॥ श्लेष्मतापबलहानिजागरं संनिपातमिति संधिकं वदेत् ॥ ९ ॥ दाहं करोति परितापनमातनोति मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पम् । हिक्कां तनोति कसनं च समाजुहोति जानीहि तं विबुधवर्जितमन्तकाख्यम् ॥ १० ॥ इत्यन्तकस्यासाध्यत्वादौषधं नास्ति ॥ प्रलापपरितापनप्रबलमोहमान्द्यश्रमः परिभ्रमणवेदनाव्यथितकण्ठमन्याहनुः । निरन्तरतृषाकरः श्वसनकासहिक्काकुलः स कष्टतरसाधनो भवति हन्ति रुग्दाहकः ॥११॥ यदि कथमपि पुंसां जायते कायपीडा भ्रममदपरितापो मोहवैकल्यभावः । विकलनयनहासो गीतनृत्यप्रलापोऽभिदधति तमसाध्यं केऽपि चित्तभ्रमाख्यम् ॥ १२ ॥ हिमसदृशशरीरो वेपथुश्वासहिक्काशिथिलितसकलाङ्गः खिन्ननादोग्रतापः । क्लमथुदवथुकासच्छर्द्यतीसारयुक्तस्त्वरितमरणहेतुः शीतगात्रः प्रभावात् ॥ १३ ॥ शीताङ्गसंनिपातोऽसाध्यः ॥ प्रभूता तन्द्रार्तिज्वरकफपिपासाकुलतरो भवेच्छयामा जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता । अतीसारश्वासक्लमथुपरितापश्रुतिरुजो भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥ १४ ॥ शिरोर्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्पज्वरा रक्तसमीरणार्तिः । हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छाः स्यात्कण्ठकुब्जः खलु कष्टसाध्यः ॥ १५ ॥ प्रलापश्रुतिह्रासकण्ठग्रहाङ्गव्यथाश्वासकासप्रसेकप्रभावम् । ज्वरं तापकर्णान्तयोर्गल्लपीडा बुधाः कर्णकं कष्टसाध्यं वदन्ति ॥ १६ ॥ संनिपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरांततो वा श्रुतिमूलशोथः । क्रमादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १८ ॥ ज्वरबलापचयः स्मृतिशून्यता श्वसनभुग्नविलोचनमोहितः । प्रलपनभ्रमकम्पनशोफवांस्त्यजति जीवितमाशु स भुग्नदृक् ॥ १९ ॥ रक्तष्ठीवी ज्वरवमितृषामोहशूलातिसारा हिक्काध्मानभ्रमणदवथुश्वाससंज्ञाप्रणाशाः । श्यामा रक्ताधिकतररसना मण्डलोत्थानरूपा रक्तष्ठीवी निगदित इह प्राणहन्ता प्रसिद्धः ॥ २० ॥ कम्पप्रलापपरितापनशीर्षपीडाप्रौढप्रभावपवमानपरोऽन्यचिन्ता । प्रज्ञाप्रणाशविकलः प्रचुरप्रवादः क्षिप्रं प्रयाति पितृपालपदं प्रलापी ॥ २१ ॥ श्वसनकासपरितापविह्वलः कठिनकण्टकवृतातिजिह्वकः । बधिरमूकबलहानिलक्षणो भवति कष्टतरसाध्यजिह्वकः ॥ २२ ॥ दोषत्रयस्निग्धमुखत्वनिद्रावैकल्यनिश्चेतनकष्टवाग्मी । बलप्रणाशः श्वसनादिनिग्रहोऽभिन्यास उक्तो ननु मृत्युकल्पः ॥ २३ ॥

इति त्रयोदश संनिपाताः ।

अथ वातोल्बणादि लक्षणानि ।

श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू । पार्श्वयोर्वेदना जृम्भा कषायत्वं

मुखस्य च ॥ १ ॥ वातोल्बणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । एष विस्फारको नाम्ना संनिपातः सुदारुणः ॥ २ ॥ अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ॥ ३ ॥ पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । भिषग्भिः संनिपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥५॥ कफोल्बणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः संनिपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ ६ ॥ दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः । संनिपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥७॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ८ ॥ सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ९ ॥ पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ १० ॥ मलपाकधातुपाकलक्षणे—दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥११॥ नाभेरूर्ध्वं हृदोऽधस्तात्पीडिते चेद्व्यथा भवेत् । धातोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च ॥१२॥ अन्यत् दोषपाकधातुपाकलक्षणम्—शश्वद्धीन्द्रियपञ्चकस्य पटुता वह्नेश्च यत्र क्रमात्तृष्णादिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता तं दोषपाकं वदेत् । हृन्नाभ्योरतिवेदनातिसरणं तीव्रो ज्वरस्तृट् क्लमः श्वासाधिक्यमरोचकोऽरतिरिति स्याद्धातुपाकाकृतिः ॥ १३ ॥ इति दोषपाकलक्षणे ॥ आगंतुज्वरः—अभिचाराभिघाताभ्यामभिषङ्गाभिशापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ १४ ॥ भूतादौषधिगन्धाच्च भयाच्छोकाद्विषेण च । कामात्क्रोधाच्च जातो यः सोऽभिषङ्गज्वरः स्मृतः ॥ १५ ॥ शावास्यता विषकृते तथाऽतीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥१६॥ ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तमः । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमरोचकम् ॥ १७ ॥ हृदये वेदना चाऽऽस्य गात्रं च परिशुष्यति । भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ १८ ॥ अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ १९ ॥ कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ २० ॥ प्रशायाच्चाभिघातोत्थश्चेतनाप्रभवस्तु यः । राज्यह्नोः षट्सु कालेसु प्रेरितेषु यथा पुरा ॥ २१ ॥ प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः । स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ॥ २२ ॥ यस्माद्गौरववैवर्ण्यकार्श्येभ्यो न विमुञ्चति । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ॥ २३ ॥ शिरसो गौरवं ग्लानिर्नातिश्रद्धा च भोजने । माधुर्यमतिवैरस्यं तिक्तत्वमथवा पुनः ॥२४॥ वक्त्रस्य जायते यस्मात्प्रवेशे विगते सति । तस्मात्तु नियतो जुष्टः शरीरे विषमज्वरः ॥ २५ ॥ धात्वन्तरस्थो लीनत्वात्सूक्ष्मत्वादुपलभ्यते । अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ॥ २६ ॥

विषमज्वरलक्षणं—दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्य-

तमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ २७ ॥ क्वचिदुष्णेन शीतेन क्वचिद्रात्रौ क्वचिद्दिवा । प्रशमं याति कोपं च ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥ २८ ॥ यः स्यादनियतात्कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ २९ ॥ संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकाः । पञ्चैते विषमाः ख्याताः संनिपातोद्भवा ज्वराः ॥ ३० ॥ संततो रसधातुस्थो रक्तस्थः सततो मतः । ज्वरः समभवन्नृणां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ३१ ॥ मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जागतः पुनः । कुर्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३२ ॥ सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । संतत्या योऽविसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ॥ ३३ ॥ अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते । अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः । इत्यादयस्तु विज्ञेया ज्वरा नानाविधा बुधैः ॥ ३५ ॥ यथादोषप्रकोपस्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् । यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः ॥ ३६ ॥ वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्विलीयते । दोषवेगोदये तद्वदुदीयेत ज्वरोऽस्य तु ॥ ३७ ॥ वेगहानौ प्रशाम्येत तथाऽम्भः सागरे यथा । श्लेष्मप्रायस्तु पूर्वाह्णे प्रदोषे च प्रवर्तते ॥ ३८ ॥ पित्तप्रायस्तु मध्याह्ने त्वर्धरात्रे प्रवर्तते । अपराह्णेऽनिलप्रायः प्रत्यूषे च प्रवर्तते ॥ ३९ ॥ नर्ते वातात्तु विषमो ज्वरः समुपजायते । कफपित्ते च निश्चेष्टे चेष्टयत्यनिलो यतः ॥ ४० ॥ तस्मान्नर्तेऽनिलाद्रोगाः संभवन्ति ज्वरादयः । श्लेष्मप्रायस्तु विषमः शीतपूर्वः प्रजायते ॥ ४१ ॥ पित्तप्रायस्तु विषमो दाहपूर्वः प्रजायते । वातप्रायस्त्वनियते काले समुपजायते ॥ ४२ ॥ कृत्वा चिराद्धि देहस्य क्षिप्रवेपथुमुत्तमम् । श्लेष्मपित्ते विदह्येत रसस्थाने यदाऽनिलः ॥ ४३ ॥ तस्मिन्काले मनुष्याणां विषमो जायते ज्वरः । श्वासो मूर्च्छारुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः ॥ ४४ ॥ हिक्का कासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश । तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ४५ ॥ क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ४६ ॥ भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् । शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ४७ ॥ ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ४८ ॥ क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥४९॥ प्रकाङ्क्षा लाघवं ग्लानिः स्वस्थता सुप्रसन्नता । उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ॥ ५० ॥ निद्रा तन्द्रा क्लमो भ्रान्तिस्तृष्णा शोषो बलक्षयः । उपद्रवाश्च श्वासाद्याः संभवन्त्यतिलङ्घिते ॥ ५१ ॥ स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च । क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५२ ॥ विगतक्लममोहं च त्वत्यर्थं विमलेन्द्रियम् । युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च तं विद्याद्विगतज्वरम् ॥ ५३ ॥ ज्वरात्प्रमुक्तस्य यस्यापि शिरोरुड्नैव मुञ्चति । अविमुक्तः स विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैति तम् ॥ ५४ ॥ इति संक्षेपतो ज्वरनिदानम् ॥

---

१ उपद्रवनिवृत्तिश्च ।

अथ क्रमप्राप्तस्य ज्वरस्य चिकित्सा ।

ज्वरादौ लङ्घनं शस्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते रेचनं प्रोक्तमेतज्ज्वरचिकित्सितम् ॥ १ ॥ ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदावुपदिष्टमृते ज्वरात् । क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ २ ॥ आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ३ ॥ प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् । बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ ४ ॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारणम् ॥ ५ ॥ न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ । न गुर्विणीदुर्बलबालवृद्धान्भीतांस्तृषार्तानपि सोर्ध्ववातान् ॥ ६ ॥ दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । नहि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ ७ ॥ वातजः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पित्तजः । श्लेष्मजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रपद्यते ॥ ८ ॥ वाते द्वे पित्तजे चैकं कफे दिनचतुष्टयम् । सप्ताहं वातपित्ते च कफपित्ते दश स्मृताः ॥ कफवाते द्वादशाहं त्रिदोषे चैकविंशतिः ॥ ९ ॥ आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम् ॥ १० ॥ सप्ताहेन तु पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽन्हि ॥ ११ ॥ इति खरनादेनोक्तं । तथोक्तं वृद्धवाग्भटे—सर्वज्वरेषु दातव्यः कषायः सप्तमेऽहनि । अथवा लङ्घयेत्तावद्यावद्रारोग्यदर्शनम् ॥ १२ ॥ न कषायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणे ज्वरे । कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ १३ ॥ अत्र विदेहः—सर्वज्वरेषु सप्ताहे मात्रया लघु भोजयेत् । वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगं विवर्धयेत् ॥ १ ॥ क्षुत्संभवति पक्केषु दोषधातुमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ २ ॥ अथ च वाग्भटः—ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु । श्लेष्मक्षयप्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ १ ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः । प्रागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ २ ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दाह इति लङ्घिते । ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ ३ ॥ तस्मात्पित्तविरोधीनि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् । स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लंघनम् ॥ ४ ॥ अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे । न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाऽऽममावहेत् ॥ ५ ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे । पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ६ ॥ नवज्वरे मलस्तम्भात्कषायो विषमज्वरम् । कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ७ ॥ सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः । केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य देयमामोल्बणे न तु ॥ ८ ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः । दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ९ ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो जनयति ज्वरम् । मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा । अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ॥ १० ॥

अथ वृद्धवाग्भटः—षड्दशद्वादशाहेषु व्यतीतेषु क्रमेण वै । वातपित्तकफातङ्के त्वन्नकाला इमे त्रयः ॥ १ ॥ द्वंद्वजे संनिपाते च व्याधावारोग्यदर्शने । सति यवागूयूषादि कल्पयेदतिनैपुणात् ॥ २ ॥ मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थान्मकुष्ठका न्पाचनयूषहेतून् । हितान्हितानां विहितांश्च पेयान्दद्याद्यवागूमपि पाचनैः स्वैः ॥ ३ ॥ अथ चक्रदत्तात्—नवज्वरे दिवास्वापस्नानभोजनमैथुनम् । क्रोधप्रवात व्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ १ ॥ निवातभवने वासमुष्णवारिनिषेवणम् । अभूरिजल्पं निष्क्रोधकामशोकं च रोगिणम् ॥ २ ॥ कुर्यादारोग्यसंपन्नं शीघ्रं वैद्यो विचक्षणः । कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ ३ ॥ कासश्वासज्व रहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ॥ ४ ॥ अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते । तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ॥ ५ ॥ त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं दीपनं लघु । द्वंद्वजे सन्निपाते च ज्वरे पथ्यं तदार्तिजित् ॥ ६ ॥ शरदि त्वर्धपादोनं पादहीनं तु हैमने । शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ॥ ७ ॥ विपरीते ऋतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशेषितम् । भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ८ ॥ अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि । धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ९ ॥ शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वै बाह्यान्तर्भावशीतलम् । दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ॥ १० ॥ अ रात्रौ शृतं तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति । तप्तायःपिण्डसंसिक्तं लोष्टनिर्वापितं जलम् ॥ ११ ॥ सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् । उष्णीकृतं जलं पथ्यं दोषतृट्कासजिल्लघु ॥ १२ ॥ शृतशीतं जलं पथ्यं त्रिदोषशमनं लघु । नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ॥ १३ ॥ सद्यःशुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वात फोद्भवे । अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ॥ १४ ॥ हिक्कायां स्नेहपाने पिबेदुष्णं जलं नरः । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ १५ ॥ मन्दा ग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १६ ॥ मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषमे च मदात्यये । भ्रमक्लमपरीतेषु मार्गोत्सृष्टे वमथौ तथा ॥ ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ १७ ॥ पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् । नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयं ॥ १८ ॥ उक्तं हि तन्त्रान्तरे—असर्मोपहते देशे शिरासंध्यस्थिवर्जिते । वर्षा न्तसमये कौपं वारि प्रशस्यते । अम्भः शरदि ताडागं नादेयमृतुषु त्रिषु ॥ १ उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहक्वाथौषधे च ॥ २ ॥ कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः । द्रवः शुक्त्याऽवलेढव्य पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ३ ॥ मात्रा मधुघृतादीनां क्वाथे स्नेहेषु चूर्णवत् । द्विचत

१ अस्यार्थः—पानीयं जलं शरदि पानार्हं भवति निर्मलत्वात्त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषतः पित्तशान्तिहेतुत्वाच्च । वसन्ते च पुनस्तदेव पानीयं पानीयं रक्षणीयमल्पं पेयमिति भावः । पा र इत्यस्य धातो रूपमेतत् । नदीभवं जलं नादेयं शरदि अदेयं न, अपि तु देयं दातव्यमित्यर्थः वसन्ते च नादेयं जलं नाऽऽदेयं न ग्राह्यमिति ॥

रिंशता माषैरष्टादशकबद्धकैः ॥ ४ ॥ पलं द्वादशबद्धं स्याद्गुञ्जाषङ्कसमन्वितम् । क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ॥ ५ ॥ चतुर्भागावशेषं तु पेयं पलचतुष्टयम् । दीप्तानलं महाकायं पाययेदञ्जलिं जलम् ॥ ६ ॥ अन्ये त्वर्धं परित्यज्य प्रसृतं तु चिकित्सकाः । क्वाथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ॥ ७ ॥ पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् । पाययन्त्यातुरं सामे पाचनं सप्तमेऽहनि ॥ ८ ॥

अथौषधाद्यजीर्णेऽन्नस्य ग्राह्याग्राह्यविचारः ।

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथाऽऽमयमसंशयमाशु चैव । तद्बालवृद्धयुवतीमृदवो निपीय ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ १ ॥ जीर्णौषधलक्षणम्—अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता । लघुत्वमथ चोद्गारः शुद्धो जीर्णौषधाकृतिः ॥ २ ॥

अजीर्णौषधलक्षणम् ।

क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजः । अरतिर्वमनं मोहो ह्यजीर्णौषधविकृतिः ॥ १ ॥ औषधशेषे भुक्तं शेषेऽप्यन्ने तथौषधं पीतम् । न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ २ ॥ शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हन्यादन्नावृतं न च पुनर्वदनान्निरेति । प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव दद्याच्च भीरुशिशुवृद्धवराङ्गनाभ्यः ॥ ३ ॥ इति सर्वज्वरोपक्रमः ॥

अथ ज्वरे पथ्यानि ।

तण्डुलीयकवास्तूकबालमूलकपर्पटान् । पटोलं तिक्तशाकं च गुडूचीपल्लवानपि ॥ १ ॥ कालशाकं निम्बपुष्पं मारीषं दार्विकादलम् । जीवन्ती चापि चाङ्गेरी सुनिषण्णकमाविकैः ॥ २ ॥ पत्रशाकप्रियाणां तु ज्वरितानां प्रदापयेत् । मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलित्थांश्च मकुष्ठकान् ॥ ३ ॥ यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् । लावान्कपिञ्जलानेणान्पृषतान्शरभान्शशान् ॥ ४ ॥ कालपुच्छान्कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् । मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ ५ ॥ सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटाः । ज्वरितानां न शस्यन्ते इति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ वृन्ताकपीलुकर्कोटपटोलककठिल्लकम् । फलशाककृते देयं सर्वं निःस्नेहमेव च ॥ ७ ॥ वत्सरोषितधान्यस्य तण्डुलान्धो ज्वरे हितम् । रोटिकार्थं प्रदातव्यं द्विवर्षोषितमल्पशः ॥ गोधूमादि यदा सात्म्यमन्यदप्यल्पमर्पयेत् ॥ ८ ॥ इति सुश्रुतात् ॥

अथौषधग्रहणविचारः ।

तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिष्ठितम् ॥ १ ॥ पिबेत्प्रसन्नवदनः पीत्वा पात्रमधोमुखम् । निक्षिप्य पात्रे सलिलं ताम्बू-

लाद्युपकल्पयेत् ॥ २ ॥ यमदूतपिशाचाद्या यक्षगन्धर्वराक्षसाः । ते घ्नन्त्यौषधवीर्याणि ततो गण्डूषवर्जनम् ॥ ३ ॥ क्वाथस्य कल्कस्य रसस्य यामं मासत्रयं चाञ्जनचूर्णवीर्यम् । षण्मासवीर्यं गुडलेहयोश्च संवत्सरं तैलघृतस्य वीर्यम् ॥ ४ ॥

अथ ज्वरे पाचनम् ।

यत्पचत्याममाहारं पचेदामं रसं च यत् । यदपक्वान्पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥ १ ॥ न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति विषमांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ २ ॥ तयोः संप्रदानकालं चाऽऽह—पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने । शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥

अथ वातज्वरे ।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम् । दद्याद्वातज्वरे पूर्णलिङ्गे सप्तमवासरे ॥ १ ॥ इति गुडूच्यादिपाचनम् । किराताऽब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः । सस्थिराकलशीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ २ ॥ इति किरातादिः । शालिपर्णी बला रास्ना गुडूची सारिवा तथा । आसां क्वाथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ॥ ३ ॥ इति शालिपर्ण्यादिः । काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणामृतोद्भवः । कषायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ॥ ४ ॥ इति काश्मर्यादिः ॥ मरीचं रुचकं शुण्ठी किरातं च हरीतकी । पिप्पली कटुका चैव वातज्वरविनाशनम् ॥ ५ ॥ इति मरीचादिचूर्णं । त्रिफलाव्योषगुडयुक्शर्करात्रिवृतार्धकम् । मोदकं भक्षयित्वा तु पिबेच्चोष्णं जलं पुनः ॥ पार्श्वशूलेऽरुचौ कासे ज्वरे चानिलसंभवे ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यो मोदकः ॥

अथ पित्तज्वरे ।

कट्फलेन्द्रयवाम्बष्ठातिक्तामुस्तैः शृतं जलम् । पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम् ॥ १ ॥ इति कट्फलादिपाचनम् । दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् । क्वाथं पिबेच्छर्करयाऽवगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ २ ॥ इति दुरालभादिः । द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताक्वाथं सशम्याकफलं विदध्यात् । प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोषतृषान्विते पित्तभवे ज्वरे च ॥ ३ ॥ इति द्राक्षादिः । एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः । किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरधान्यकैः ॥ ४ ॥ इति पर्पटादिः वृन्दात् । औदुम्बरस्य निर्यासः सितया दाहनाशनः । छिन्नासारः सितायुक्तः पित्तज्वरनिषूदनः ॥ ५ ॥ द्राक्षा चैव गुडूची च मुस्ता पर्पटकं तथा । कटुका च समैः क्वाथः पित्तज्वरविनाशनः ॥ ६ ॥ चन्दनं च सगन्धं च वालकोशीरपर्पटाः । मुस्ताशुण्ठीसमायुक्तः पित्तज्वरनिषूदनः ॥ ७ ॥ अहो किमर्थं बहवः कषायाः पराशराद्यैर्मुनिभिः प्रदिष्टाः । पित्तज्वरध्वं-

---

१ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ।

सक्कते न किं स्यात्क्वाथो गुडूच्यामलपर्पटानाम् ॥ ८ ॥ जलजलजलवाहरेणुविश्वौषधशिशिरैः शिशिरीकृतः कषायः । ननु खलु हरति ज्वरं प्रकृष्टं सविमिनिदाघतृषं निपीयमानः ॥ ९ ॥ अशीतवारिणा सिता सितायुता तु रोहिणी । विदाहतृड्भ्रमान्वितं निहन्ति पित्तजं ज्वरम् ॥ १० ॥ निम्बपल्लवसंभूतरसफेनप्रलेपनात् । तृड्दाहमोहाः प्रशमं यान्ति पित्तसमुद्भवाः ॥ ११ ॥ केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् । जिह्वातालुगलक्लोमशोषमूर्धनि दापयेत् ॥ १२ ॥

अथ कफज्वरे ।

बीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः शृतम् । सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ॥ १ ॥ इति बीजपूरादिपाचनम् । भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी । गुडूची बृहती चेति क्वाथो हन्यात्कफज्वरम् ॥ २ ॥ पटोलत्रिफलातिक्ताशठीवासामृतोद्भवः । क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्यात्कफकृतं ज्वरम् ॥ ३ ॥ निदिग्धिकाछिन्नरुहोपकुल्याविश्वौषधैः साधितमम्बु पीतम् । हन्ति ज्वरश्वासबलासकासशूलाग्निमान्द्यं जठरानिलं च ॥ ४ ॥ शृङ्गीकणाकट्फलपौष्कराणां क्षौद्रान्वितानां विहितोऽवलेहः । श्वासेन कासेन युतं बलासज्वरं जयेदत्र न काऽपि शङ्का ॥ ५ ॥ इति चातुर्भद्रावलेहिका । शार्ङ्गीगुडूचीघनदारुसिंहीशुण्ठीकणापुष्करजः कषायः । ज्वरं निहन्ति श्वसनं क्षिणोति क्षुधं करोति प्ररुचिं तनोति ॥ ६ ॥

अथ सर्वज्वरे ।

आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः । सर्वज्वरभयातङ्को भेदी दीपनपाचनः ॥ १ ॥ अमृतारिष्टकचन्दनपद्मकधान्योद्भवः क्वाथः । ज्वरहृल्लासच्छर्दितृष्णादाहारुचीर्हन्यात् ॥ २ ॥ छिन्नोद्भवाम्बुधरधन्वयवासविश्वैर्दुःस्पर्शपर्पटकमेघकिराततिक्तैः । मुस्ताटरूषकमहौषधधन्वयासैः क्वाथं पिबेदनिलपित्तकफज्वरेषु ॥ ३ ॥ इति पृथक्चरणत्रयक्वाथाः ॥ धान्यत्रिकटुसिन्धूत्थमुद्गसैंधवयोजितः । भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः ॥ ४ ॥ दीपनः प्राणदो बस्तिशोधनो रक्तवर्धनः । ज्वरजित्सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते ॥ ५ ॥ इत्यष्टगुणमण्डः ।

अथ वातपित्तज्वरे ।

छिन्नोद्भवापर्पटवारिवाहभूनिम्बशुण्ठीजनितः कषायः । समीरपित्तज्वरजर्जराणां करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रः ॥१॥ पञ्चमूल्यमृतामुस्ताविश्वाभूनिम्बसाधितः । कषायः शमयत्याशु वायुमायुभवं ज्वरम् ॥ २ ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥ त्रिफलाकाश्मरीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः । शृतमम्बु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् ।

अथ वातश्लेष्मज्वरे ।

सिंहीयवानीच्छिन्नानां क्वाथश्चपलया युतः । कफवातज्वरश्वासशूलपीनसकास-

जित् ॥ १ ॥ क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे । सश्वासकासारुचिपार्श्वशूले ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ २ ॥ आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः । क्वाथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥ ३ ॥ मुस्ता पर्पटकं शुण्ठी गुडूची च दुरालभा । कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहाः ॥४॥ भूनिम्बमुस्ताकटुकीगुडूचीदुरालभापर्पटनागराख्यैः । क्वाथं मरुच्छ्लेष्महरं वदन्ति सूर्यो यथा नाशयतेऽन्धकारम् ॥ ५ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरे ।

अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयवनागरैः । पटोलचन्दनाभ्यां च पिप्पलीचूर्णयुक् शृतः ॥ १ ॥ अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । छर्द्यरोचकहृल्लासदाहतृष्णानिवारणम् ॥ २ ॥ इत्यमृताष्टकम् । पटोलं चन्दनं मूर्वा पाठा तिक्ताऽमृता कणा । पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहाः ॥ ३ ॥ इति पटोलादिः । पटोलं पिचुमन्दं च त्रिफला मधुकं बला । साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ ४ ॥ तिक्तोशीरबलाधान्यपर्पटाम्भोधरैः कृतः । क्वाथः पुनः समायातं ज्वरं शीघ्रं निवारयेत् ॥ ५ ॥ इति तिक्तादिः । कण्टकार्यमृताभार्ङ्गी नागरेन्द्रयवासकम् । भूनिम्बं चन्दनं मुस्ता पटोलं कटुरोहिणी ॥ ६ ॥ कषायं पाययेदेतं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णारुचीहिक्काकासहृत्पार्श्वशूलहृत् ॥ ७ ॥ लोहितचन्दनपद्मकधान्यच्छिन्नरुहापिचुमन्दकषायः । पित्तकफज्वरदाहपिपासावान्तिविनाशहुताशकरः स्यात् ॥ ८ ॥ लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाजमण्डः प्रकीर्तितः । श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिन्मतः ॥ ९ ॥ इति लाजमण्डः । जीरकं कारवेल्लाम्बु शीतपूर्वज्वरे हितम् ॥ १० ॥

अथ संनिपाते ।

संनिपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत्पित्तमारुतौ ॥ १ ॥ लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा । अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २ ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा । लङ्घनं संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ३ ॥ दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न कश्चिद्दोषरहितो लङ्घनं सहते नरः ॥ ४ ॥ रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे रक्तमोक्षणम् । मांसस्थे रेचनं शस्तं मेदोघ्नं मेदसि स्थिते ॥ ५ ॥ रेचनं वमनं स्वेदश्चास्थिस्थे स्वेदमर्दनम् । मज्जशुक्राशयं दृष्ट्वा तमसाध्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६ ॥ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥ ७ ॥ तप्तायोलाञ्छनं पञ्चताल्वादिषु त्रिदोषजे । रुद्राभिषेकभूदेवभोजनग्रहजाप्यतः । मन्त्ररक्षादिभिः कार्या संनिपाते प्रतिक्रिया ॥ ८ ॥

अथ पाचनम् ।

कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च । एभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्वज्वरनिवारणम् ॥ १ ॥

अथ वालुकास्वेदः ।

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभेदादीन् ॥ १ ॥

अथ नस्यम् ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् । अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नस्तु प्रसिच्यते । शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक्चोपशाम्यति ॥ २ ॥ मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः । श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३ ॥ सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठपिप्पली । बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ ४ ॥

अथ निष्ठीवनम् ।

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् । आकण्ठं धारयेच्चाऽऽस्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ १ ॥ तेनास्य हृदयाच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् । लीनो व्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ २ ॥

अवलेहः—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह । श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकः ॥ १ ॥ अष्टांगावलेहिका—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी । श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २ ॥ एषाऽवलेह्यका हन्ति संनिपातं सुदारुणम् । हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च घुर्घुरम् । एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ३ ॥ इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

अथाञ्जनं नस्यं च ।

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः । अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १ ॥ कस्तूरी मरिचं वाजिलाला च मधुनाऽञ्जनम् । तन्द्रां निवारयत्याशु व्योषप्रधमनं तथा ॥ २ ॥

अथाञ्जनोद्धूलने ।

तुरङ्गलालासहिता मनःशिला निहन्ति तन्द्रां सकृदञ्जनेन । बब्बूलपत्राणि हरीतकी च संस्वेदिता स्वेदविकारहन्त्री ॥ १ ॥ भूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्रयवः शठी । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ प्रस्वेदे कण्ठरोधे च संधिमर्दनमिष्यते । एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं संनिपातहरं परम् ॥ ३ ॥ स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णैरुद्धूलनं शस्तमिति ब्रुवन्ति । जीर्णं शकृद्वोर्लवणस्य भाण्डं स्वेदापहं गुण्डनमुत्तमं हि ॥ ४ ॥ अथ वृद्धवाग्भटः—यवानिका वचा शुण्ठी पिप्पली कारवी तथा । एतैरुद्धूलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥५॥ किरातं कटुका पथ्या कणा कायफलं वचा । उद्धूलनं त्रिदोषे च सदा शैत्ये च शस्यते ॥ ६ ॥ विषभागो भवेदेको मरीचास्त्रिगुणो मतः । आरण्योपलजं भस्म षोडशांशसमन्वितम् ॥ ७ ॥ एकत्र मिलितं चूर्णं धूर्तस्वरसभावितम् । आतपे शोषितं तच्च

शीतं स्वेदहरं परम् ॥ ८ ॥ अथवा चणका भृष्टा यवानीचूर्णमिश्रिताः । वचोषणरजोयुक्ताः स्वेदसंशोषणा मताः ॥ ९ ॥

अथ संनिपाते जिह्वायां लेपः ।

उच्छुष्कां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया । प्रलेपयेत्सघृतया संनिपातात्मके ज्वरे ॥ १ ॥ सुवर्णमुक्तारजतप्रवालैः कस्तूरिकाकुङ्कुमरोचनं च । वराटरुद्राक्षमधूकबिल्वं कुष्ठं च खर्जूरपुनर्नवा च ॥ २ ॥ द्राक्षा कणा नागरपुत्रजीवि सारङ्गशृङ्गं कतकस्य बीजम् । एरण्डमूलं शरसर्षपं च मयूरिका श्वेतपुनर्नवा च । स्तन्येन पिष्ट्वा कुरु संनिपाते लेपं सदा सर्वगदं निहन्ति ॥ ३ ॥ अथ पंचमुष्टिकयूषः—यवकोलकुलित्थानां मुद्गमूलकयोरपि । एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ ४ ॥ पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः । शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ ५ ॥

अथ सप्तमुष्टिकयूषः ।

कुलित्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुष्ककैः । शुण्ठीधान्यकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः । सप्तमुष्टिक इत्येष संनिपातज्वराञ्जयेत् ॥ १ ॥

अथ सिद्धार्थादिप्रलेपकः ।

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जः सुरदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक्त्रुत्रयम् ॥ १ ॥ प्रियङ्गुश्च शिरीषं च निशा दार्वी समांशतः । अजामूत्रेण संपिष्टो गोमूत्रैर्वाऽथ चूर्णितः । सर्वज्वरं निहन्त्याशु सिद्धार्थादिप्रलेपकः ॥ २ ॥

अथ क्वाथः ।

भार्ङ्गीभूनिम्बनिम्बैर्घनकटुकवचाव्योषवासाविशालारास्नानन्तापटोलीसुरतरुरजनीपाटलाटुण्टुकैश्च । ब्राह्मीदार्वीगुडूचीत्रिवृदतिविषिकापुष्करत्रायमाणैर्व्याघ्रीसिंहीकलिङ्गैस्त्रिफलशठियुतैः कल्पितस्तुल्यभागैः ॥ १ ॥ क्वाथो द्वात्रिंशदाख्यस्त्र्यधिकदशमहासंनिपातान्निहन्याच्छूलं कासादिहिक्कादिकसनगुदरुजाध्मानविध्वंसकारी । ऊरुस्तम्भान्त्रवृद्धिं गलगदमरुचिं सर्वसंधिग्रहार्तिं मातङ्गं यो निहन्यान्मृगरिपुरिव चेद्रोगजालं तथैव ॥ इति द्वात्रिंशदंगः ॥ २ ॥ भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलज्वरमाशु हन्यात् ॥ ३ ॥ इत्यष्टादशाङ्गः ॥ क्षुद्रापौष्करभूनिम्बगुडूचीविश्वभेषजैः । पञ्चतिक्तकनामाऽयं क्वाथो हन्त्यष्टधाज्वरम् ॥ ४ ॥ अथान्यच्च—दार्व्यम्बुदस्तिक्तफलत्रिकं च क्षुद्रा पटोली रजनी च निम्बः । क्वाथं विदध्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥ ५ ॥

कफप्रधानसंनिपाते—ग्रन्थीन्द्रजामरतरुक्रिमिशत्रुभार्ङ्गीभृङ्गत्रिकटुनलकट्फलपौष्कराणाम् । रास्नाभयाबृहतिकाद्वयदीप्यभूतकेशीकिरातकवचाचविकावृकीणाम् ॥ ६ ॥ क्वाथो हन्यात्संनिपातान्समग्रान्बुद्धिभ्रंशं स्वेदशैत्यप्रलापान् । शूलाध्मानं विद्रधिं श्लेष्मवातान्वातव्याधीन्सूतिकानां च तद्वत् ॥ ७ ॥

वातप्रधानसंनिपाते—अर्कानन्ताकिराताम़रतरुरसनासिन्दुवारोग्रगन्धातकीरीशिग्रुपञ्चोषणघुणदयितामार्कवाणां कषायः । सद्यस्तीव्रांस्त्रिदोषानपहरति धनुर्मारुतं दन्तबन्धं शैत्यं गात्रेषु गाढं श्वसनकसनकं सूतिकावातरोगान् ॥ ८ ॥ अन्यच्च—अर्कग्रन्थिकशिग्रुदारुचविकानिर्गुण्डिका पिप्पली रास्नाभृङ्गपुनर्नवानलवचाभूनिम्बशुण्ठीकृतः । क्वाथः संहरति त्रिदोषमखिलं स्वापानिलं सूतिकानानामारुतशैत्यशान्तिकृदपस्मारस्मरत्र्यम्बकः ॥ ९ ॥ बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा । त्रिकण्टकः पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ १० ॥ दशमूलमिदं श्वाससंनिपातज्वरापहम् । दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ॥ ११ ॥ शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपातज्वरापहः ॥ कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासहिक्कावमीहरः ॥ १२ ॥ इति दशमूल्याद्यष्टादशाङ्गः । लशुनं तिक्तकं काण्डं भार्ङ्गी चातिविषा तथा । नरमूत्रेण च क्वाथः संनिपाते सुदारुणे ॥ १३ ॥ इति लशुनादिः ।

अथ संधिकादीनां चिकित्सा ।

संधिस्थे हितमस्ति लङ्घनविधिस्वेदोपनाहादिकं रूक्षं कर्म समग्रमेव विहितं कुर्याद्यवागूरसम् । मूलीपञ्चककल्ककल्पितमिदं सन्मागधीमिश्रितं कौलत्थेन रसेन सैन्धवयुतं पेयं च विश्वौषधम् ॥ १ ॥ रास्नागुडूचीशठिवृद्धदारुसुराह्वविश्वात्रिफलावरीभिः । क्वाथं पिबेद्गुग्गुलुसंप्रयुक्तं समस्तसंधिग्रहसंनिपाते ॥ २ ॥ रास्नाशुण्ठीगुडूचीसहचरजलदाभीरुपथ्यासुराह्वैस्तिक्ताकर्चूरवासानिलरिपुसहितैः पञ्चमूलीद्वयेन । एभिर्द्रव्यैः कषायस्त्वरितमपहरेत्पीतमात्रः प्रभाते मन्यास्तम्भान्त्रवृद्धिं ज्वरपिटककटीसंधिसर्वाङ्गपीडाः ॥ ३ ॥ अमृतोरुबूकविश्वासुरतरुरास्नाहरीतकीक्वाथः । सकलसमीरणरोगान्प्रातः सद्यो हरेत्पीतः ॥ ४ ॥ ग्रन्थिककलितरुपथ्याकृतमालशिवाटरूषकैर्विहितः । एरण्डतैलयुक्तः क्वाथो हन्यान्मरुन्मान्द्यम् ॥ ५ ॥ इति संधिकचिकित्सा ॥

अथान्तकस्यासाध्यत्वादौषधं नास्ति ॥

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा ।

जलधरमलयजनागरसवालकोशीरपर्पटैः क्वथितम् । यः पिबति पयः शीतं शाम्यति रुग्दाहकस्तस्य ॥ १ ॥ बदरीपल्लवलेपः श्रीखण्डारिष्टफेनसंयुक्तः । दातव्यः पदतलयो रुग्दाहकसंनिपातघ्नः ॥ २ ॥ पर्युषितधान्यसलिलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् । अन्तर्दाहं शमयति प्रवृद्धमपि तत्क्षणादेव ॥ ३ ॥ ब्राह्मीद्राक्षाजलधरवचोशीरशम्याकतिक्तापथ्याधात्रीकलितरुबलानिम्बकोशातकीभिः । भूनिम्बाद्यो भवति सहितः पञ्चमूलीद्वयेन पीतः क्वाथः सकलपवनव्याधिरुग्दाहहन्ता ॥ ४ ॥ अगुरुघनसारसल्लककररुहनतनीरचन्दनैर्युक्तः । रुग्दाहसंनिपातं निहन्ति मधुमिश्रितो धूपः ॥ ५ ॥ निर्गुण्डीपुरसहितः सिद्धार्थकनिम्बसंयुक्तः । सर्जरसेन समेतो धूपो रुग्दाहकं हन्ति ॥ ६ ॥ पयोधराभ्यां कुशलां सुरूपां

नवयौवनाम् । प्रमदां स्वभुजाश्लेषैर्भजेद्रुग्दाहमूर्च्छितः ॥७॥ प्रह्लादं चास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः । हितं च भोजयेदन्नं येनाप्नोति सुखं महत् ॥ ८ ॥ प्रह्लादं कामकृतहर्षं इति भावप्रकाशात् ॥ इति रुग्दाहकचिकित्सा ॥

अथ चित्तविभ्रमचिकित्सा ।

पथ्यापर्पटकटुकामृद्वीकादारुजलदभूनिम्बाः । शम्याकपटोलशिवाक्काथश्चित्त-भ्रमं हन्ति ॥ १ ॥ हरीतकीपर्पटहारहूराशम्बूकपुष्पीकटुकापयोदैः । शम्याकदेवाह्वयभारतीभिश्चित्तभ्रमं हन्ति कृतः कषायः ॥ २ ॥ कणोषणोग्रालवणोत्तमानि करंजबीजं प्रमदामलानि । पथ्याक्षसिद्धार्थकहिंगुशुंठीयुतानि बस्तांबुविमिश्रितानि ॥ ३ ॥ पिष्ट्वा गुटीयं नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्था । चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोषशिरोक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥ ४ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ इति चित्तविभ्रमचिकित्सा ।

शीताङ्गसंनिपातोऽसाध्यः ॥ शीतांगस्य चिकित्सा—भास्वन्मूलं जीरकव्योषभार्ङ्गी व्याघ्री शुंठी पुष्करं गोजलेन । सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्तिमोहश्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहंति ॥ १ ॥ भास्वन्मूलं अर्कमूलं ॥ रसविषमरिचमहेशप्रियफलभस्मैकभूचतुर्वसुभिः । भागैर्मितमुद्धूलनमिदमुक्तं स्वेदशैत्यहरं ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥

अथ तन्द्रिकचिकित्सा ।

ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । तन्द्रिकः संनिपातोऽयं कष्टसाध्यो भवेत्ततः ॥ १ ॥ भार्ङ्गीपुष्करपथ्यानिदिग्धिकानागरामृताक्काथः । अपनयति तन्द्रिकमिमं प्रायो निःसंशयं प्रगे पीतः ॥ २ ॥ रास्नामनःशिलैलाञ्जनमेतत्तन्द्रिकेऽपीष्टम् । अमृतापटोलवासाव्योषयुतस्तन्द्रिके क्काथः ॥ ३ ॥ कुष्ठगवाक्षीनागरमरिचनिशाद्वयवचाकणायुक्तम् । वस्तसलिलेन पिष्टं तन्द्रिकनिघ्नं भवेन्नस्यम् ॥४॥ इति तन्द्रिकचिकित्सा ।

अथ कण्ठकुब्जचिकित्सा ।

त्रिकटुककलिङ्गकटुकाहरीतकीविभीतकामलकैः । ध्वंसयति कण्ठकुब्जं वृषरजनीद्वययुतः क्काथः ॥ १ ॥ शृङ्गीवत्सकचेतकीघनशठीभूनिम्बभार्ङ्गीनिशातिक्तापुष्करचित्रकैः समरिचैर्व्याघ्रीवृषामिश्रितैः । धात्रीदारुविभीतकैश्च चविकाविश्वाकणाकट्फलैः पीतः कृन्तति कण्ठकुब्जमचिरात्कोष्णः कषायस्त्विह ॥ २ ॥ अपनयति कण्ठकुब्जं कृष्णापामार्गबीजदं नस्यम् । अथ हन्ति सलिलसहितं त्रिकटुककटुतुम्बिनीनस्यम् ॥ ३ ॥ इति कण्ठकुब्जचिकित्सा ।

अथ कर्णकस्य चिकित्सा ।

रक्तस्रावो जलौकाभिर्घृतपानं च युज्यते । कर्णग्रन्थिविनाशार्थमायुर्वेदविदां वरः ॥ १ ॥ तत्र रक्तं हरेत्क्षिप्रं जलौकाभिरनन्तरम् । त्रिफलासर्पिषः पानं कार्यं

...पद्मकेसरम् ॥ १ ॥ बिल्वं मोचरसं लोध्रं केश गैरिकं तथा। विश्वौषधं कट्फलं च मरिचं रक्तचन्दनम् ॥ २ ॥ कट्वङ्गं धातकं द्राक्षाऽनन्ता मधुकमर्जुनम्। वत्सकातिविषा चेति पुष्येणोद्धृत्य बुद्धिमान् ॥३॥ तुल्यभागानि सर्वाणि सूक्ष्माणि च विचूर्णयेत्। तच्चूर्णं माक्षिकोपेतं पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ४ ॥ जयेदर्शांस्यतीसारं तथा रक्तप्रवाहिकाम्। बालानां कृमिरोगांश्च योनिदोषांश्च योषिताम् ॥ ५ ॥ रजोदोषी तथा सर्वान्प्रदरान्दुस्तरानपि। पीतनीलारुणश्वेतान्सर्वानेव विनाशयेत्। चूर्णं पुष्यानुगं नाम्ना पूर्वमात्रेयभाषितम् ॥ ६ ॥ इति पुष्यानुगं चूर्णम् ॥

अथ जीरकावलेहः—जीरकं प्रस्थमेकं तु क्षीरं द्व्याढकमेव च। प्रस्थार्धं लोध्रघृतयोः पचेन्मन्देन वह्निना ॥ १ ॥ लेहीभूतेऽथ शीते च सिताप्रस्थं विनिक्षिपेत्। चातुर्जातकणाविश्वमजाजी मुस्तबालकम् ॥ २ ॥ दाडिमं रसजं धान्यं रजनी पडवासकम्। वंशजं च तवक्षीरी प्रत्येकं शुक्तिसंमितम् ॥ ३ ॥ जीरकस्यावलेहोऽयं प्रमेहप्रदरापहः। ज्वराबल्यारुचिश्वासतृष्णादाहक्षयापहः ॥ ४ ॥ निष्कमैन्द्रयवं चूर्णं सिताद्विगुणितं भवेत्। उषितेन जलेनैव पीतं प्रदरनाशनम् ॥ ५ ॥ अथ मुद्गाद्यं घृतम्—मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्नाचित्रकमुस्तकैः। सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ १ ॥ अथ शाल्मलीघृतम्—शाल्मलीपुष्पनिर्यूहैः पृश्निपर्णी तथैव च। काश्मरी चन्दनं चैषां कल्केन स्वरसेन वा ॥ १ ॥ गव्यं पचेद् घृतप्रस्थं तत्सिद्धं तरुणी पिबेत्। सर्वप्रदरनाशाय बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ २ ॥ अथ शीतकल्याणकं घृतं वृन्दात्—कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः। मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥ १ ॥ बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम्। विदारी शतपुष्पी च शालिपर्णी सजीवका ॥ २ ॥ त्रिफला त्रापुसं बीजं प्रत्यग्रं कदलीफलम्। एषामर्धपलान्भागान् गव्यक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥ पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्। प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ४ ॥ अरोचके ज्वरेऽजीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे। तरुणी स्वल्पपुष्पा वा या वा गर्भं न विन्दति ॥ ५ ॥ अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम्। शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ६ ॥ रक्तपित्ताधिकारोक्तं कूष्माण्डखण्डं च प्रदरे देयम् ॥

अथ रसाः—रसं गन्धं सीसं मृतमिति समं तैस्तु रसजं समानं सर्वैः स्यात्तुलितमपि लोध्रं वृषरसैः। दिनं पिष्टं नाम्ना प्रदररिपुरेषोऽपहरति द्विवल्लैः क्षौद्रेण प्रदरमतिदुःसाध्यमपि च ॥ १ ॥ इति प्रदरारी रसरत्नप्रदीपात् ॥ अथ बोलपर्पटी—सूतगन्धकसुकज्जलिकायाः पर्पटी समयुता समभागम्। बोलचूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्याद्रसोऽयमसृगामयहारी ॥ १ ॥ वल्लयुग्मयुगुलं प्रतिदेयं शर्करामधुयुतः किल दत्तः। रक्तपित्तगुदजास्रुतियोनिस्रावमाशु विनिवारयतीशः ॥ २ ॥ इति बोलपर्पटी योगसारात् ॥ इति प्रदरचिकित्सा ॥

अथ सोमरोगाधिकारः।

तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा नवीकाचापि श्रमादपि। अतिसारकयोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ १ ॥ आपः तां सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च। तस्मात्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह—प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः। स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ३ ॥ वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित्। शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ ४ ॥ मूर्च्छा, जृम्भा, प्रलापश्च, त्वग्रूक्षा, चातिमात्रतः। भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा ॥ ५ ॥ संधारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिताः। ततः सोमक्षयात्स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ६ ॥ तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा। स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ॥ ७ ॥ सोमलक्षणसंसृष्टः कालातिक्रान्तयोगतः। सोमकान्तिक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः ॥ मूत्रातिसारं इत्येव तमाहुर्बलनाशनम् ॥ ८ ॥ इति सोमरोगनिदानम् ॥

अथ सोमरोगस्य चिकित्सा।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु। शर्करासहितं खादेत्सोमधारणमुत्तमम् ॥ १ ॥ माषचूर्णं समधुकं विदारीमधुशर्कराम्। पयसा पाययेत्प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥ २ ॥ जलेनाऽऽमलकीबीजकल्कं समधुशर्करम्। पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥ तक्रौदनाहाररता संपिबेन्नागकेशरम्। त्र्यहं तक्रेण संपिष्टं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ४ ॥ चूर्णं तु पड्वासस्य तिलतैलेन लेहयेत्। सप्तरात्रेण योषाणां श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ५ ॥ अत्रैव मूत्रातिसारस्य चिकित्सामाह—स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः। तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणीं सुराम् ॥ १ ॥ तालकन्दं च खर्जूरं मधुकं च विदारिकाम्। सितामधुयुतां खादेन्मूत्रातीसारनाशनम् ॥ २ ॥ चक्रमर्दकमूलं तु संपिष्टं तण्डुलाम्बुना। प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥

अथ कदलीघृतम्—कदलीकन्दनिर्यासद्रोणे शतपलान्वितम्। कदलीकुसुमं पक्वं क्वाथं पादावशेषितम् ॥ १ ॥ घृतप्रस्थं पयस्तुल्यं पिप्पल्येलालवङ्गकम्। कपित्थस्य फलं मांसी कदलीकन्दचन्दनम् ॥ २ ॥ न्यग्रोधादिगणैः सार्धं सर्वान्वारिसमुद्भवान्। सर्वं समं कर्षमात्रं कल्कीकृत्वा पचेच्छनैः ॥ ३ ॥ घृतं क्वाथं च कल्कं च पक्त्वा चैवावतारयेत्। प्रातःकाले पिबेन्नित्यं सेवयेत्कर्षमात्रकम् ॥ ४ ॥ सोमरोगं हरेद्दाहं मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा। प्रमेहान्विंशतिं हन्यात्प्रमेहगजकेसरी ॥ ५ ॥ मूत्रातिसारमप्यन्यं व्याधिं विध्वंसयेद् ध्रुवम्। कदलीकन्दनामेदं घृतं सर्वरुजापहम् ॥ ६ ॥

अथ रसः—कूष्माण्डपत्रस्वरसैः पक्वं पारदनिष्ककम्। द्विनिष्कं गन्धकं कृत्वा ज्वलने कज्जलीकृतः ॥ असौ समरिचः सोमरोगातिसृतिनाशनः ॥ १ ॥ इति सोमरोगमूत्रातिसाराधिकारः ॥

जीर्णघृतस्य च ॥ २ ॥ प्रदेहा कफपित्तघ्नाः कार्याः संशमनानि च । मुद्गपर्णनिभा पृष्टे रक्तवर्णा तथोदरे । षडङ्गुलप्रमाणेन जलौका भद्रिका मता ॥ ३ ॥ रास्नाबृहतीपथ्याव्योषकटुकाघनपुष्कराह्वैश्च । श्रृङ्गीधाराभार्ङ्गीक्वाथः कर्णकरुजं हरेत्पानात् ॥ ४ ॥ मरीचदशमूलमगधाफलत्रयनिशामहौषधीतिक्ताः । भूनिम्बसैन्धवयुतः कर्णकहन्ता भवेत्क्वाथः ॥ ५ ॥ हिङ्गुद्विनिशविशालासैन्धवसुरदारुकुष्ठरविदुग्धैः । दत्तः क्रमेण लेपो हन्ति महाकर्णकग्रन्थिम् ॥ ६ ॥ दशशतकरदुग्धारुष्करत्वक्समेतं दहनगुडनिकुम्भाकुष्ठकासीसयुक्तम् । अपनयति वितीर्णं लेपनं सप्तरात्राच्छ्वयथुहरणयुक्तं कर्णकग्रन्थिमेतत् ॥ ७ ॥ अशिशिरजलयुक्तं नावनं कर्णकार्तौ जनयति सुखसिद्धिं घ्राणरन्ध्रप्रवेशात् । लवणपरमकृष्णाचूर्णयुक्तं प्रभाते सकलमुनिभिरुक्तं व्याधिविध्वंसकारि ॥ ८ ॥ दन्तीचित्रकयोर्मूलं सुह्यर्कपयसी गुडः । भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भवति कर्णके ॥ ९ ॥ सनागरं देवदारुरास्नाचित्रकपेषितम् । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलशोथविनाशनम् ॥१०॥ कुलित्थः कट्फलं शुण्ठी कारवी च समांशकैः । सुखोष्णं लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ ११ ॥ इति कुलित्थादिलेपः । बीजपूरकमूलत्वग्वह्निमन्थस्तथैव च । शरपुङ्खाशिखीतुम्बीसकृष्णाविषमुष्टिभिः ॥ १२ ॥ प्रलेपो वा हिडिम्बीभिः श्वयथौ कर्णमूलजे । वज्रमुष्टिभवः कन्दः शोथविध्वंसनक्षमः ॥ १३ ॥ कर्कटस्य च मांसेन स्वेदनं बन्धनं तथा । कर्णमूलभवं शोथं नाशयत्यविलम्बितम् ॥ १४ ॥ सिद्धार्थसैन्धववचागृहधूमविश्वैः पिष्टैर्जलेन निशया सहितश्च सूक्ष्मम् । लेपो हितो रुधिरनिष्क्रमणप्रतीतशोफव्रणस्य शमनः सरुजश्च कर्णे ॥ १५ ॥ इति कर्णकचिकित्सा ।

अथ भुग्ननेत्रचिकित्सा ।

दार्व्यम्बुदास्तिक्तफलत्रिकं च क्षुद्रा पटोली रजनी सनिम्बा । क्वाथं विदध्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥ १ ॥ भूनिम्बमाक्षिकवचासहितं च कुर्याल्लेहं कणोषणरसोनसुराजिकाभिः । नेत्राञ्जनं च लवणोत्तमपिप्पलीभ्यां नस्यं वचामरिचहिङ्गुमधूकसारैः ॥ २ ॥ मरिचतुरगगन्धामागधीसिन्धुजातं लशुनमधुकसारैरुग्रगन्धार्द्रकाभ्याम् । छगलकजलपिष्टः संयुतः शास्त्रविद्भिः सपदि भवति नस्यो भुग्ननेत्रप्रमाथी ॥ ३ ॥ इति भुग्ननेत्रचिकित्सा ॥

अथ रक्तष्ठीविचिकित्सा ।

पर्पटधन्वयवासकवासाभूस्तृणकैः कटुकीफलिनीभ्याम् । शर्करया सहितोऽपि कषायो लोहितमास्यगतं विनिहन्ति ॥ १ ॥ जलदाह्वयपद्मकपर्पटकैर्मलयोद्भवजातिवरीमधुकैः । मधुनिम्बजलानलचन्दनकैः क्वथितं मुखरक्तहरं सलिलम् ॥ २ ॥ इति रक्तष्ठीविचिकित्सा ।

अथ प्रलापकचिकित्सा ।

तगरतुरगगन्धा पर्पटी शङ्खपुष्पी त्रिदशविटपितिक्ता भारती भूतकेशी ।

जलधरकृतमालश्वेतकीगोस्तनीभ्यां सह हरति कषायो मंक्षु पानात्प्रलापम् ॥१॥ जलधरदशमूलं वारि शुण्ठीसमेतं मलयजकृतमालं वासकं पर्पटं च । समधरणधृतांशः क्वाथ एष प्रभाते शमयति समुदीर्णं पीतमात्रः प्रलापम् ॥ २ ॥ इति प्रलापकचिकित्सा ।

अथ जिह्वकचिकित्सा ।

सिंहीनागरपुष्करैः सकटुकै रास्नागुडूचीयुतैर्भार्ङ्गीकर्कटशृङ्गिकाशठिसमैर्दुःस्पर्शवासाघनैः । पीतं जिह्वकहारि वारि भवति ब्राह्मीवचामिश्रितैः प्रोक्तं वैद्यवरेण वन्द्यमुनिभिर्भूनिम्बमिश्रं शृतम् ॥ १ ॥ सुरतरुकटुनिम्बैरक्षपथ्यापटोलीरजनियुगुलविश्वासिंहिकापुष्कराह्वैः । सलिलधरगुडूचीवासकैः सर्वमेभिः प्रशमयति कषायो जिह्वकं कष्टसाध्यम् ॥ २ ॥ तीक्ष्णद्रव्यैः सलवणैर्मातुलुङ्गरसप्लुतैः । जिह्वायां च सकृल्लेपः कटुतीक्ष्णेन संयुतैः ॥ ३ ॥ इति जिह्वकचिकित्सा ।

अथाभिन्यासचिकित्सा ।

रामठनागरसहितं भृङ्गरसाम्लं विलेहयेत्प्रातः । अथ कटुतिक्तोपयुतं भवति सुखप्रबोधनं तस्य ॥ १ ॥ मरिचलवणकृष्णाभूतकेशीमधूकैः कटुफलमधु कृत्वा कोष्णनीरेण नस्यः । प्रकटयति विकीर्णश्चाष्टभिर्वा चतुर्भिः सकलकरणबोधं बिन्दुभिर्दीयमानः ॥ २ ॥ लशुनमरिचकृष्णामाणिमन्थोग्रगन्धाशुकतरुफलबीजैर्विश्वगोमूत्रपिष्टैः । कफपवनविकारे रक्तपित्तप्रभेदे गदितमगदविद्भिर्नेत्रयोरञ्जनं स्यात् ॥ ३ ॥ संज्ञा यस्य न जायते चरणयोर्द्वंद्वं समादह्यते भाले लोहशलाकया शशिकृते सर्वक्रियाकर्मणि । शृङ्गीधन्वयवासपुष्करजटाभार्ङ्गीशठीसिंहिकाक्वाथः पानविधानतः कफहरोऽभिन्यासविध्वंसकः ॥ ४ ॥ त्रायन्तीदशमूलपुष्करजटावातारिभिः कारवी भार्ङ्गी स्यादमृताटरूषकशठीगोमूत्रसंयोजितैः । शृङ्गीव्योषपुनर्नवाभिरचिरादुष्णः कषायो हरेत्सोभिन्यासगदं कफज्वरहरो निःसंशयं पानतः ॥ ५ ॥ मञ्जिष्ठाशिखिबालबिल्वकशठीशुण्ठीकरञ्जानिशात्रायन्तीबृहतीवृषोषणकणाक्वाथस्तु पेपीयते । यैः प्रातः प्रणिधाय लक्षितगदैः सद्वैद्यराट्संनिधौ तस्यापि प्रशमं व्रजन्ति सहसा सर्वाङ्गजा व्याधयः ॥ ६ ॥ सुरभिसलिलयुक्तः सिंहिकाश्रीफलाभ्यां प्रवरलवणयासाविश्वपाषाणभेदैः । पवनरिपुजटाभिः संयुतः क्वाथ एष प्रतिदिनमपि पीतो हन्त्यभिन्यासशूलम् ॥ ७ ॥ शृङ्गीभार्ङ्ग्यभयाजाजीकणाभूनिंबपर्पटाः । देवदारुवचाकुष्ठयासकट्फलनागरैः ॥ ८ ॥ मुस्तधान्यकतिक्तेंद्रयवपाठाहरेणुभिः । हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ ९ ॥ विशालारग्वधारिष्टशठीबाकुचिकाफलैः । विडंगरजनीदार्वीयवानीद्वयसंयुतैः ॥ १० ॥ समांशैर्विहितः क्वाथो हिंग्वार्द्रकरसान्वितः । अभिन्यासं ज्वरं घोरं हन्ति तंद्रां च तत्क्षणात् ॥ ११ ॥ प्रमेहं कर्णशूलं च संनिपातांस्त्रयोदश । हिक्कां श्वासं च कासं च तथा सर्वानुपद्रवान् ॥ १२ ॥ इति शृङ्ग्यादिः भावप्रकाशात् । अत्र पूर्वोक्तो भार्ङ्ग्यादिक्वाथः पूर्वोक्तान्यौषधानि च देयानि ॥ यावच्च श्वसते जीवो

यावत्क्रामति भेषजम् । तावत्क्रिया प्रकर्तव्या दैवस्य कुटिला गतिः ॥ १३ ॥ इति त्रयोदशसंनिपातचिकित्सा ।

अथाऽऽगन्तुकज्वरचिकित्सा ।

अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् । दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडने ॥ १ ॥ भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः । जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःशान्त्या च मानसम् ॥ २ ॥ मधूकसारं मरिचं सैन्धवं पिप्पली वचा । संज्ञाप्रबोधनं नस्यं देयं भूतज्वरे सदा ॥ ३ ॥ अभिघातज्वरी कुर्यात्क्रियामुष्णविवर्जिताम् । कषायान्मधुरान्स्निग्धान्यथादोषमथापि वा ॥ ४ ॥ अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः । मेध्यैर्द्रव्यैश्च सात्म्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ५ ॥ वधबन्धसमावेशभग्ननष्टसमुद्भवान् । ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं मदिराक्षीरभोजनैः ॥ ६ ॥ औषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसादनैः । जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ७ ॥ क्रोधजे पित्तजित्काम्ये नार्यः सद्वाक्यमेव च । आश्वासनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ८ ॥ हर्षेण च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः । व्याघ्रचित्रकघातार्थं स्थापयेज्जलमध्यगम् ॥ ९ ॥ अनया शीतक्रियया भयरोगः प्रशाम्यति । कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः । याति ताभ्यामुभाभ्यां वा भयशोकसमुत्थितः ॥ १० ॥ इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

अथ विषमज्वरः ।

दोषोल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् । शीतपूर्वः स विज्ञेयो दाहपूर्वो निरन्तरम् ॥१॥ आतङ्कमुक्तौ कृशताश्रयाणां विमुक्तपथ्याद्युचितक्रियाणाम् । अल्पोऽपि दोषो विषमं विदध्याज्ज्वरं प्रवृद्धं प्रतिपक्षरुद्धम् ॥ २ ॥ एकद्वित्रिचतुर्थः स्याद्विषमोऽन्यस्तु जीर्णकः । एते पञ्च ज्वराः पीडां यान्त्येव बहुवासरम् ॥ ३ ॥ विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना । वातप्रधानं सर्पिर्भिर्बस्तिभिः सानुवासनैः ॥ ४ ॥ स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् । विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ ५ ॥ विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् । वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं च लङ्घनम् ॥६॥ कषायोष्णं च विषमज्वरे शस्तं कफोत्तरे । त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः शृतं जलम् ॥ ७ ॥ संतताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये । षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ॥ ८ ॥ क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीतं तु शर्करा । वासापटोलत्रिफलाद्राक्षाशम्याकनिम्बजः । समधुः ससितः क्राथो हन्यादैकाहिकं ज्वरम् ॥९॥ इति वासादिः । उलूकदक्षिणः पक्षः सितसूत्रेण वेष्टितः । धारणाद्वामकर्णे तु हरत्यैकाहिकं ज्वरम् ॥ १० ॥ द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्वत्रिफलामृताः । जलं जंतुः पिबेच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ११ ॥ इति द्राक्षादिः । सशिशिरः सघनः

---

१ चातुर्जातककर्पूरकङ्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितं चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ।

समहौषधः सनलदः सकणः सपयोधरः । समधुशर्कर एष कषायको जयति बालमृगाक्षि तृतीयकम् ॥ १ ॥ ऊर्णनाभिस्थजालेन कज्जलं ग्राहयेत्ततः । अञ्जयेन्नेत्रयुगलं त्र्याहिकं तु ज्वरं जयेत् ॥ २ ॥ वासाधात्रीस्थिरादारुधान्यनागरसाधितम् । सितामधुयुतं कुर्याच्चातुर्थिकनिवारणम् ॥ ३ ॥ पथ्यास्थिरानागरदेवदारुधात्रीवृषैरुत्क्वथितः कषायः । सितोपलामाक्षिकसंप्रयुक्तश्चातुर्थिकं हन्त्यचिरेण पीतः ॥ ४ ॥ चातुर्थिको गच्छति रामठस्य घृतेन जीर्णेन युतस्य नस्यात् । लीलावतीनां नवयौवनानां मुखावलोकादिव साधुभावः ॥ ५ ॥ अखण्डितशरत्कालकलानिधिसमानने । चातुर्थिकहरं नस्यं मुनिद्रुमदलाम्बुना ॥ ६ ॥ कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः । नस्ये सर्पिःसमायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ७ ॥ विवस्त्रेण धृता देवी मूलिका कर्णबन्धनात् । चातुर्थिकं ज्वरं हन्ति द्रोणपुष्पीरसाञ्जनात् ॥ ८ ॥ कन्याकर्तितसूत्रेण त्वपामार्गस्य मूलिका । रवौ बद्धा ज्वरं हन्ति तृतीयकचतुर्थकम् ॥ ९ ॥ काकजङ्घा बला श्यामा भृङ्गराजोऽपमार्गकः । एकैकं पुष्ययोगेण बद्ध्वा चातुर्थिकं हरेत् ॥ १० ॥ कृष्णाम्बरे दृढं बद्धो गुग्गुलूलूकपुच्छकः । धूपश्चातुर्थिकं हन्यात्तमः सूर्य इवोदितः ॥ ११ ॥ कुमारीमूलकपैकं पीत्वा कोष्णजलैर्वमेत् । विषमं तु ज्वरं हन्ति वमनेन चिरंतनम् ॥ १२ ॥ भवति विषमहन्त्री चेतकी क्षौद्रयुक्ता भवति विषमहन्त्री पिप्पली वर्धमाना । विषमरुजमजाजी हन्ति युक्ता गुडेन प्रशमयति तथाऽग्र्या सेव्यमाना गुडेन ॥ १३ ॥ त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पली वर्धमाना । अनुपिबति पयो यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगुदार्शोवातरक्तक्षयाः स्युः ॥ १४ ॥ क्षीरेण पिप्पलीं भुक्त्वा क्षीरान्नं भुज्यते यतः । दशाहं पञ्चवृद्धिः स्यादपकर्षस्तथैव च ॥ १५ ॥ इति वर्धमानपिप्पलीयोगः ॥ सर्पिः क्षौद्रं शृतं क्षीरं पिप्पल्यः सितशर्करा ॥ १६ ॥ पिबेत्खजेन मथितं पञ्चसारमिति स्मृतम् । विषमज्वरहृद्रोगश्वासकासक्षयापहम् ॥ १७ ॥ इति पञ्चसारम् ॥ निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ १ ॥ पटोलयष्टीमधुतिक्तरोहिणीघनाभयाभिर्विषमज्वरघ्नः । कृतः कषायस्त्रिफलामृतावृषैः पृथक्पृथग्वा विषमज्वरापहः ॥ २ ॥ इति पटोलपञ्चकं वा त्रिफलादित्रयम् । द्राक्षालवङ्गशुण्ठीत्वग्धनिका च हरीतकी । मिसी मुस्ताऽमृता चैव कृतमालकषायकः ॥ १ ॥ वातपित्तज्वरं हन्ति पाचनो लघुदीपनः । दशभिश्चौषधैरेतैः सर्वज्वरविनाशनः ॥ १ ॥ ग्रन्थान्तरे—भार्ङ्ग्यब्दपर्पटधन्वयवासविश्वभूनिम्बकुष्टकणासिंह्यमृताकषायः । जीर्णज्वरं सततसन्ततकौ निहन्यादन्येद्युकं सहतृतीयचतुर्थकौ च ॥ १ ॥ भार्ङ्गीपर्पटविश्ववासककणाभूनिम्बनिम्बामृतामुस्ताधन्वयभेषजैस्तु दशभिर्हन्तीह सर्वज्वरान् । जीर्णान्धातुगतांस्तथा च विषमान्सोपद्रवान्दारुणान्क्वाथोऽयं यदि युग्मवासरमितं दत्तो यमाद्रक्षति ॥ २ ॥ इति भार्ङ्ग्यादिः ॥ वाञ्छाधुर्यजितामृतेऽमृतलता लक्ष्मीशिवाभे शिवा विश्वा विश्ववरे घनो घनकुचे सिंही च सिंहोदरि । एभिः पञ्चभिरौषधैर्मधुकणायुक्तः कषायः कृतः पीतश्चेद्विषमज्वरः किमु तदा तन्वङ्गि न क्षीयते ॥१॥

अबले कृतकामबले चपले चलदक्कमले खलु रत्नकले । अमृताब्दशिवं मधुमद्विषमे विषमेषुविलासरते सुतनु ॥ २ ॥ द्राक्षामृतानागरतोयमुष्णं कृष्णाविपाकं बहुरोगनिघ्नम् । श्वासं च शूलं कसनं च मान्द्यं जीर्णज्वरं चैव जलेन तृष्णाम् ॥ ३ ॥ दुःस्पर्शोशीरसिंहीघनमधुकशिवाजाजिविश्वाटरूषच्छिन्नारेणूकषायः समधुमगधको वापितश्चाष्टमांशम् । दाहं स्वेदं च शोषं कृमिमथ रुधिरं शैत्यमुन्मान्तचित्तं श्वासं शूलं च तृष्णामहरहरसमं हन्ति चातुर्थिकाद्यम् ॥ ४ ॥ मुस्तामलकगुडूची विश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः । पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ५ ॥ दार्वीदारुकलिङ्गलोहितलताशम्याकपाठाशटीशौण्डीविश्वकिरातवारणकणात्रायन्तिकापद्मकैः । उग्राधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्रुत्वगम्भःशिवाव्याघ्रीपर्पटदर्भमूलकटुकानन्तामृतापौष्करैः ॥६॥ धातुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं द्व्याहिकं क्वाथो हन्ति तृतीयकज्वरभयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ ७ ॥ इत्यारोग्यदर्पणतो दार्व्यादिः ॥ शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुग्रेणुकारोहिणीरास्नैरण्डरसोनदारुरजनीराजद्रुराजीफलैः । त्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुद्रितादन्तीतुम्बुरुचित्रतण्डुलतृटीत्वक्तिक्तनक्तंचरैः ॥ १ ॥ वासावत्सकबीजवासवसुराबल्यावरीवल्लिजं ब्राह्मीब्राह्मणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थावृषैः । मूर्वामालविकासमूलमगधामुस्ताजमोदाद्वयैर्मिश्रेयागुरुचन्दनेन्द्रचविकास्फोतावचाकट्फलैः ॥ २ ॥ इत्येतैर्दशमूलयुग्मिगदितः क्वाथश्चतुःषष्टिकः शृङ्ग्यादिर्मदनाहिसिंहभिषजा सर्वामयोन्मूलने । पुंसामष्टविधज्वरार्तिशमने मन्दाग्निसंधुक्षणे सर्वाङ्गेषु समीरणद्विपघटे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३ ॥ इति चतुःषष्टिकः शृङ्ग्यादिः ॥ क्षुद्रानागरमुस्तपर्पटघनाभूनिम्बनिम्बामृताभार्ङ्गीचन्दनपुष्कराह्वकुलकैस्तिक्ताटरूषान्वितैः । पद्मास्थेन्द्रयवान्वितैश्च रचितः क्वाथो निपीतः प्रगे शीताद्यं ज्वरमुच्छ्रितं तु विषमं त्रिश्लेकघस्त्रोद्भवम् ॥ १ ॥ इति क्षुद्रादिः ॥ शक्राह्वदद्रुघ्नवृषामृतानां निर्गुण्डिकाभृङ्गमहौषधानाम् । क्षुद्रायवानीसहितः कषायः शीतज्वरारण्यहिरण्यरेताः ॥ १ ॥ रसोनकल्कं तैलेन सर्पिषा वा तिलैरपि । सेवितं विषमं हन्ति वातश्लेष्मगदानपि ॥ २ ॥ इति रसोनकल्कम् । रास्नानागरकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् । श्वासकासाग्निमान्द्यघ्नं शीतज्वरहरं भवेत् ॥ १ ॥ जीरकं लशुनं व्योषं पाठां पिष्ट्वोष्णवारिणा । शीतज्वरस्याऽऽगमने पिबेद्गुडयुतेन च ॥ २ ॥ पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः । द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ ३ ॥ इति स्वरसः ॥ ज्वरेऽञ्जनं निशातैलकृष्णामरिचसैन्धवैः । वचाहरीतकीसर्पिर्धूपः स्याद्विषमज्वरे ॥ १ ॥ इत्यञ्जनधूपौ ॥ अजायाश्चर्मरोमाणि वचा कुष्ठं पलंकषा । निम्बपत्राणि मधु च धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इति धूपनम् ॥ सर्पत्वचा सर्षपहिङ्गुनिम्बपत्राण्यमीषां समचूर्णधूपः । विनिग्रहं राक्षसडाकिनीनां करोति रक्षां विषमज्वरस्य ॥ १ ॥ इति द्वितीयधूपः ॥ पलंकषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूमनं ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इत्यष्टाङ्गधूपः ॥ कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकत्वङ्मांसीवृषदंशविण्नखवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विज–ङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेश-ज्वरघ्नं परम् ॥ १ ॥ इति माहेश्वरधूपः ।

अथ चूर्णानि ।

धान्यं लवङ्गं त्रिफला च शुण्ठी कोष्णाम्बुपीतं तरुणज्वरापहम् । तेभ्यः शृतं वारि तथाऽग्निमान्द्यं श्वासाद्यजीर्णं विषमं च वातम् ॥ १ ॥ गोरोचनं च मरिचं रास्ना कुष्ठं च पिप्पली । उष्णोदकेन पीतं च सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २ ॥ भार्ङ्गी-कर्कटशृङ्गी च चव्यं तालीसपत्रकम् । मरीचं मागधीमूलं प्रत्येकं द्विपलं भवेत् ॥ ३ ॥ षट्पलं शृङ्गवेरं च द्विपलं पिप्पलीद्वयम् । चातुर्जातमुशीरं च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥४॥ चातुर्जातसमा वांशी शर्करा समयोजिता । ज्वरमष्टविधं हन्ति कासं श्वासं च दारुणम् ॥ ५ ॥ शोफशूलोदराध्मानदोषत्रयहरं परम् । अनन्ता-वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥ ६ ॥ सुखाम्बुना प्रागुदयात्पिबेदक्षसमं रवेः । एतत्सद्यो ज्वरान्हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ७ ॥ द्राक्षाऽमृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥ ८ ॥ उशीरं पद्मकं धान्यं वालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमन्दं च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् । जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ९ ॥ इति द्राक्षादिः ॥ धात्रीशिवासैन्धवचित्रकाणां कणायुतानां समभागचूर्णम् । जीर्णज्वरारोचकवह्निमान्द्ये विड्विग्रहे शस्तमिति प्रतिज्ञा ॥ १ ॥ इत्यामलक्यादिचूर्णम् ॥ तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचना । एकद्वित्रिचतुष्पञ्चकर्षैर्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ एलात्वचोस्तु कर्षार्धं प्रत्येकं भागमावहेत् । द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ॥२॥ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् । कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ३ ॥ शोफाध्मानहरं प्लीहग्रहणीपाण्डुरोगजित् । पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत्सा गुटिका भवेत् ॥ ४ ॥ इति तालीसाद्यं चूर्णम् ॥ सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना । पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा एला च स्याद् द्विकर्षिका ॥१॥ एककर्षस्त्वचः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः । सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥२॥ श्वासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् । मन्दाग्निं सुप्तजिह्वं च पार्श्वशूलमरोचकम् । ज्वरमूर्ध्वगतं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति सितोपलादिचूर्णम् ॥ कासश्वासज्वरहरा पिप्पली त्रिफलायुता । चूर्णिता मधुना लीढा भेदनी चाग्निबोधिनी ॥ १ ॥ इति त्रिफलापिप्पली ॥ कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शटी शृङ्गी च पौष्करम् । चूर्णमेषां च मधुना शृङ्गवेररसेन वा ॥ १ ॥ लिहेज्ज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासारुचीर्जयेत् । वायुं शूलं तथा छर्दिं क्षयं चैव व्यपोहति ॥२॥ इति कट्फलादिचूर्णम् ॥

अथ योगरत्नसमुच्चये लघुसुदर्शनचूर्णम् ।

गुडूची पिप्पलीमूलं कणा तिक्ता हरीतकी । नागरं देवकुसुमं निम्बत्वक् चन्दनं तथा ॥ १ ॥ सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः । एतत्सुदर्शनं नाम्ना लघु दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥

इति लघुसुदर्शनचूर्णम् ।

अथ भेडादिप्रणीतं सुदर्शनचूर्णम् ।

तालीसत्रिफलातृटीत्रिकटुकं त्वक्त्रायमाणात्रिवृन्मूर्वाग्रन्थिनिशायुगं शटिबला-रुक्कण्टकारीयुगम् । मुस्तापर्पटनिम्बपुष्करजटाभार्ङ्गीयवानीहिमं चव्यं चित्रकपुण्ड-रीकतगरं सेव्यं विडङ्गं वचा ॥ १ ॥ यासो वत्सककुण्डलीन्द्रयवकं देवद्रुमं वालकं बीजं शिग्रुभवं पटोलकटुकापद्माह्वपत्रं विषा । काकोली मधु कुङ्कुमं च सतव-क्षीरी लवङ्गं पृथक्पर्णीशैलजशालिपर्णिसहितं शामन्तकीपुष्पकम् ॥२॥ सर्वं समं चूर्ण्यं तदर्धभागं कैरातकं श्रेष्ठतमं हि चूर्णम् । सुदर्शनं नाम मरुद्बलासामयो-द्भवान्हन्ति पृथक्कृतान्ज्वरान् ॥३॥ संसर्गजान्सकलजान्विषमान्निहन्याद्धातूद्भवा-न्विषकृतानभिघातजांश्च । सामान्समानसक्तानतिदाहयुक्ताञ्छीतांस्तृतीयकचतु-र्थविपर्ययांश्च ॥४॥ ऐकाहिकान्द्व्याहिकसंनिपातान्नानाविधान्पाक्षिकमासजातान् । तृड्दाहमोहभ्रमदैन्यतन्द्रासश्वासकासारुचिपाण्डुरोगान् ॥ ५ ॥ हलीमकं काम-लपार्श्वशूलं पृष्ठोद्भवं जानुभवं तथैव । त्रिकग्रहं वातविकारजातं विनाशयत्येव शिरोग्रहं च ॥ ६ ॥ नानाप्रदेशोद्भववारिदोषान्दूषीविषादिप्रभवान्विकारान् । स्त्रीणां रजोदोषसमुद्भवांश्च विनाशयेदुष्णजलेन पीतम् ॥ ७ ॥ शीताम्बुना पित्त-भवान्विकारान्नानामुनीन्द्रैर्गदितं जगद्धितम् । सुदर्शनं दानवनाशनं यथा सुद-र्शनं रोगविनाशनं तथा ॥ ८ ॥ इति भेडादिप्रणीतं सुदर्शनं चूर्णम् ॥

अथ शार्ङ्गधरात्—त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारियुगं शटी । त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः ॥ १ ॥ कटुका पर्पटो मुस्ता त्रायमाणा च बालकम् । निम्बः पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वत्सकः ॥ २ ॥ यवानीन्द्रयवा भार्ङ्गी शिग्रु-बीजं सुराष्ट्रजा । वचा त्वक्पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥ ३ ॥ शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा । चित्रको देवदारुश्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ ४ ॥ जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना । पुण्डरीकं च काकोली पत्रजं जातिपत्रकम् ॥ ५ ॥ तालीसपत्रं च तथा समभागानि चूर्णयेत् । सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कै-रातं प्रक्षिपेत्सुधीः ॥ ६ ॥ एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च नि-खिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ७ ॥ पृथग्द्वंद्वागन्तुजांश्च धातुस्थान्विषम-ज्वरान् । संनिपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ ८ ॥ जीर्णज्वरैकाहिका-दीन्मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् । श्वासं कासं च पाण्डुं च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥ ९ ॥ त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् । शीताम्बुना पिबेद्धीमान्सर्वज्वर-निवृत्तये ॥ १० ॥ सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् । तद्वज्ज्वराणां सर्वे-षामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ११ ॥ इति सुदर्शनचूर्णम् ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णम् ।

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागं प्रकल्प्याक्षसमानमेषाम् । पलार्धमेकं मरिच-स्य दद्यात्पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ १ ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रगृह्य रोगांश्च वातप्रभवान्निहन्ति । कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीप्रदोषान् ॥२॥

अथ लवङ्गादिचूर्णं शार्ङ्गधरात्—लवङ्गं शुद्धकर्पूरमेला त्वग् नागकेशरम् । जातीफलमुशीरं च नागरं कृष्णजीरकम् । कृष्णागरुस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा । चन्दनं तगरं वालं कंकोलं चेति चूर्णयेत् । समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्धा सिता भवेत् । लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वह्निदीपनम् । रोचनं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् । हृद्रोगं कण्ठरोगं च कासं हिक्कां च पीनसम् । यक्ष्माणं तमकश्वासमतीसारमुरःक्षतम् । प्रमेहारुचिगुल्मादीन् ग्रहणीमपि नाशयेत् ॥

अथ कुरण्टकादिनामा लेहः ।

कुरण्टकं समूलं च क्षुण्णं प्रस्थं समाहरेत् । पानीयमष्टप्रस्थं वा क्वाथ्यमष्टावशेषकम् ॥ १ ॥ शेषक्वाथं भाण्डमध्ये पुनस्तं वह्निना पचेत् । क्वाथे त्रिभागपचिते चूर्णद्रव्याणि निक्षिपेत् ॥ २ ॥ एला लवङ्गं त्रिफला चव्यं पत्रककेसरम् । द्विर्भार्ङ्गी ग्रन्थिकं पाठा मागधी चित्रकुष्ठकम् ॥ ३ ॥ कोलाञ्जनं चाजमोदा वज्रवल्ली विडङ्गकम् । जीरद्वयं चेन्द्रयवं मुस्ता दीप्यकसैन्धवम् ॥ ४ ॥ कटुकाऽतिविषा मूर्वा करञ्जस्त्वरलूग्रकम् । एतद्द्रव्यं सूक्ष्मचूर्णं पूर्वक्वाथेन संयुतम् ॥ ५ ॥ लेहपाकं च विधिवद्धात्रीफलसमानकम् । उष्णोदकानुपानेन सेवयेद्दिनविंशतिम् ॥ ६ ॥ द्वन्द्वज्वरं पुराणं च ह्यग्निमान्द्यमरोचकम् । त्वग्गतास्थिगतौ रक्तगतं मांसगतं ज्वरम् ॥ ७ ॥ संधिज्वरं च ह्यत्युग्रं रात्रिज्वरमथो हरेत् । त्रिदोषजं ज्वरं हन्ति श्वासकासज्वरापहः ॥ ८ ॥ गलरोगोपशमनो विषमज्वरनाशनः । कुरण्टकादिनामाऽयं लेहो रोगजयी मतः ॥ ९ ॥ इति लेहः ॥

अथ घृतानि ।

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः । रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति तेषां सर्पिर्भिषग्जितम् ॥ १ ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे । पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥२॥ अथ पञ्चतिक्तकं घृतम् । वृषनिम्बामृताव्याघ्रीपटोलानां शृतेन च । कल्केन पक्वं सर्पिस्तु निहन्याद्विषमज्वरान् ॥ पाण्डुं कुष्ठं विसर्पं च कृमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ३ ॥ अथामृताद्यं घृतम्—अमृतात्रिफलापटोलयासैः सपयस्कं विधिवद्धृतं विपक्वम् । विषमज्वरनाशनप्रधानं क्षयगुल्मारुचिकामलापहारि ॥ १ ॥ अथ षट्फलं घृतम्—पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १ ॥ क्षीरं चतुर्गुणं दद्यात्तद् घृतं प्लीहनाशनम् । विषमज्वरमन्दाग्निहरं रुचिकरं परम् ॥ २ ॥ अथ महाषट्फलं घृतम्—पूतीकाग्निकपञ्चकोलरुचकैः साजाजियुग्मोद्भिदैः सक्षारैः सविडैः सहिङ्गुहपुषासिन्धूद्भवैः कल्कितैः । सूक्तेनाऽऽर्द्रकसंभवेन च रसेनैतन्महाषट्पलं सर्पिः पक्वमरोचकाग्निसदनप्लीहज्वरश्वासजित् ॥ १ ॥

अथ तैलानि ।

अथाश्वगन्धादितैलम्—अश्वगन्धा बला लाक्षा प्रस्थं प्रस्थं पृथक्पृथक् । जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ १ ॥ तैलं त्रिमासिकं दद्याद्दधिमस्तु चतुर्गुं-

णम् । अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ २ ॥ निशा तिक्ता शताह्वा च लाक्षा मूर्वा समूलकैः । सुरदारु च मञ्जिष्ठा मधुकोशीरसारिवाः ॥ ३ ॥ समभागानि कुर्वीत कल्कीकृत्य विपाचयेत् । सर्वज्वरं हरत्याशु सर्वधातुविवर्धनम् ॥ एतदभ्यञ्जनेनाऽऽशु क्षयरोगं विमुञ्चति ॥ ४ ॥ **अथ षट्तक्रतैलम्** । सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ १ ॥ दध्नः ससारकस्य स्यात्षट्तक्रे तक्रमुत्तमम् ॥ २ ॥ **अथ लघुलाक्षादितैलम्** । लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत् । षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ १ ॥ **अथ बृहल्लाक्षादितैलम्** । तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थं समं पचेत् । चतुर्गुणेऽरिते क्वाथे द्रव्यैरेतैः पलोन्मितैः ॥ १ ॥ लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठामुस्तकेसरपद्मकैः । चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणात् ॥ २ ॥ दन्तरोगाः प्रणश्यन्ति लेपात्सर्वज्वराञ्जयेत् । एतल्लाक्षादिकं तैलं बलपुष्टिप्रदायकम् ॥ ३ ॥

अथ षट्चरणं तैलम् । लाक्षामधुकमञ्जिष्ठामूर्वाचन्दनसारिवाः । तैलं षट्चरणं नाम त्वभ्यङ्गाज्ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ **अथाङ्गारकतैलम्** । लाक्षा मूर्वा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥२॥ आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ ३ ॥ **अथ मध्यमलाक्षादितैलम्** । तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्वाथं चतुर्मस्तुरुग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिश्यश्च कौन्तीहिमैः । रास्नाह्वैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे सर्वस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥१॥

अथ चन्दनबलालाक्षादितैलम् ।

चन्दनं च बलामूलं लाक्षा लामज्जकं तथा । पृथक्पृथक्प्रस्थमात्रं द्रोणे च सलिले पचेत् । चतुर्भागावशेषेऽस्मिंस्तैलं प्रस्थद्वयं क्षिपेत् ॥ १ ॥ चन्दनोशीरमधुकशताह्वाः कटुरोहिणी । देवदारुनिशाकुष्ठमञ्जिष्ठागुरुवालकम् ॥२॥ अश्वगन्धा बला दार्वी मूर्वा मुस्ता समूलकाः । एला त्वङ्नागकुसुमं रास्ना लाक्षा सुगन्धिका ॥ ३ ॥ चम्पकं पीतसारं च सारिवा रोचकद्वयम् । कल्कैरेतैः समायुक्तं क्षीराढकसमन्वितम् ॥ ४ ॥ तैलमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सप्तधातुविवर्धनम् । कासश्वासक्षयहरं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥ ५ ॥ असृग्दरं रक्तपित्तं हन्ति पित्तकफामयम् । कान्तिकृद्दाहशमनं कण्डूविस्फोटनाशनम् ॥ ६ ॥ शिरोरोगं नेत्रदाहमङ्गदाहं च नाशयेत् । वातामयहतानां च क्षीणानां क्षीणरेतसाम् ॥ ७ ॥ बालमध्यमवृद्धानां शस्यते शोफकामले । पाण्डुरोगे विशेषेण सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ८ ॥ इति तैलानि ॥

अथ पाकाः ।

अथ सेवंतीपाकः—श्वेतपुष्पसहस्राणि घृतप्रस्थे विपाचयेत् । घृतपक्के कृते तस्मिन्निक्षिपेदेतदौषधम् ॥ १ ॥ सितोपला चतुर्भागा चातुर्जातं पलं पलम् । मृद्वीकाषट्पलं चैव क्षिपेन्मधु पलाष्टकम् ॥ २ ॥ धारासत्वं चार्धपलं सर्वमेकत्र

कारयेत् । कर्षप्रमाणं तत्सेव्यं सततं च गदातुरैः ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे क्षये कासे चाग्निमान्द्ये प्रमेहके । प्रदरं रक्तजान् रोगान्कुष्ठार्शांसि विनाशयेत् ॥ नेत्ररोगान्सुदुःसाध्यांस्तथा सर्वान्मुखोत्थितान् ॥ ४ ॥ अथ पिप्पलीपाकः—पिप्पलीप्रस्थमादाय क्षीरेणैवानुपेषयेत् । अर्धाढकं घृतं गव्यं शुद्धं खण्डाढकं तथा ॥१॥ पचेन्मृद्वग्निना तावद्यावत्पाकमुपागतम् । शीतीभूते क्षिपेत्तस्मिंश्चातुर्जातं पलत्रयम् ॥ २ ॥ योजयेन्मात्रया युक्तं दोषधात्वग्निसाम्यतः । बल्यं वृष्यं तथा हृद्यं तेजोवृद्धिकरं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे क्षतक्षीणमश्रान्तं चैव बृंहयेत् । छर्दिस्तृष्णारुचिश्वासशोषहिक्काः सकामलाः ॥ ४ ॥ हृद्रोगं पाण्डुरोगं च कण्ठरोगं त्रिदोषजम् । वातरक्तं प्रतिश्यायमामवातं विनाशयेत् ॥ संवत्सरप्रयोगेण वलीपलितवर्जितः ॥ ५ ॥

अथ रसाः ।

नवज्वरेभाङ्कुशो रसराजलक्ष्म्याः—सगन्धटङ्कं रसभूषणं च विमर्दितं भावय मीनपित्तैः । दिनत्रयं वल्लयुगं प्रदद्याद् वृन्ताकतक्रौदनपथ्यमत्र ॥ १ ॥ नवज्वरेभाङ्कुशनामधेयः क्षणेन घर्मोद्गममातनोति ॥ २ ॥ नारायणज्वराङ्कुशस्तरुणज्वरे—सोमलं वत्सनागं च सूतगंधकतालकम् । कटुत्रयं कपर्दी च विजया कनकस्य च ॥१॥ टङ्कणं समभागानि शृङ्गबेररसैरुयहम् । शीतज्वरे संनिपाते विषूच्यां विषमज्वरे ॥ २ ॥ नाशयेदतिवेगेन धान्यमात्रं प्रदापयेत् । वस्त्रमाच्छादयेत्तेन प्रस्वेदोयं प्रजायते ॥ ३ ॥ पथ्यं यदीच्छया देयं दधिशीतोदकादिकम् । रसो नारायणो नाम संनिपातज्वरापहः ॥ ४ ॥ इति । अथ पञ्चामृतरसः—स्वर्णरौप्यरविपन्नगलोहं चन्द्रदृक्शिखिचतुःशरभागम् । मर्दितं तनुतरं दिनमेकं भावितं मकरपित्तरसेन ॥ १ ॥ वल्लयुग्ममखिलज्वरशान्त्यै शर्कराद्रकरसेन दद्रीत ॥ २ ॥ अथ जीर्णज्वराङ्कुशः—मृतं सूताभ्रनागार्ककान्तवैक्रान्तमेव च । हिङ्गुलं टङ्कणं गन्धं विषं कुष्ठं समांशकम् ॥ १ ॥ त्रिकटुत्रिफला मुस्ताभृङ्गनिर्गुण्डिकाद्रवैः । भावयेत्रिदिनं चैव माषमात्रानुपानतः ॥ २ ॥ जीर्णज्वरे क्षये कासे दोषे मन्दानलेषु च । पाण्डुं हलीमकं गुल्ममुदरं चार्दितं जयेत् ॥ ३ ॥ ग्रहणीमूलरोगांश्च त्वरोचकमनेकधा । कान्ति तेजो बलं पुष्टिं वीर्यवृद्धिं विवर्धयेत् ॥ साध्यासाध्यं निहन्त्याशु रसो जीर्णज्वराङ्कुशः ॥ ४ ॥ इति जीर्णज्वराङ्कुशः ॥

अथ मुक्तापञ्चामृतरसः ।

मुक्ताप्रवालखुरवङ्गककम्बुशुक्तिभूतिं वसूदधिदृगिन्दुसुधांशुभागाम् । इक्षोरसेन सुरभेः पयसा विदारिकन्यावरीसुरसहंसपदीरसैश्च ॥ १ ॥ संमर्द्य यामयुगलं च वनोपलाभिर्दद्यात्पुटानि मृदुलानि च पञ्च पञ्च । पञ्चामृतं रसविभुं भिषजा प्रयुज्य गुञ्जाचतुष्टयमितं चपलारजश्च ॥ २ ॥ पात्रे निधाय चिरसूतपयस्विनीनां दुग्धेन च प्रपिबतः खलु चाल्पभोक्तुः । जीर्णज्वरः क्षयमियादथ सर्वरोगाः क्षीयानुपानकलिताश्च शमं प्रयान्ति ॥ ३ ॥

अथ त्रिभुवनकीर्तिरसः ।

हिङ्गुलं च विषं व्योषं टङ्कणं मागधीशिफाम् । संचूर्ण्य भावयेत्रेधा सुरसार्द्रकहेमभिः ॥ १ ॥ रसस्त्रिभुवनकीर्तिर्गुञ्जैकार्द्ररसेन वै । विनाशयेज्ज्वरान्सर्वान्संनिपातांस्त्रयोदश ॥ २ ॥

अथ महाज्वराङ्कुशः ।

शुद्धसूतं विषं गन्धं धूर्तबीजं त्रिभिः समम् । चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरीविभावितम् ॥ १ ॥ चतुर्वारं घर्मशुष्कं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् । पक्वजम्बीरकद्रावैर्युक्तार्द्रस्य द्रवैर्युतः ॥ २ ॥ महाज्वराङ्कुशो नाम ज्वराणामन्तको भवेत् । एकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् । विषमं वा त्रिदोषोत्थं नाशयेद्याममात्रतः ॥ ३ ॥

अथ शीताङ्कुशः ।

तुत्थं टङ्कणसूतखर्परविषं स्याद्गन्धकं तालकं सर्वं खल्वतले विमर्द्य घटिकां तत्कारवल्लीरसैः । गुञ्जैका गुटिका सुशर्करयुता सज्जीरकेणाथवा एकद्वित्रिचतुर्थशीतहरणः शीताङ्कुशो नामतः ॥ १ ॥

अथ ज्वरघ्नी गुटिका ।

भागैकः स्याद्रसाच्छुद्धाद्द्विलेयः पिप्पली शिवा । आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥ १ ॥ फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी । एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ २ ॥ माषोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सद्योज्वरे बुधः । छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥ ३ ॥

अथ संनिपातभैरवरसः ।

रसो गन्धस्त्रित्रिकर्षः कुर्यात्कज्जलिकां द्वयोः । ताराररताम्रवङ्गाहिसाराश्चैकैककार्षिकाः ॥ १ ॥ शिग्रुज्वालामुखीशुण्ठीबिल्वेभ्यस्तण्डुलीयकात् । प्रत्येकं स्वरसैः कुर्याद्यामैकैकं विमर्दनम् ॥ २ ॥ कृत्वा गोलं वृतं वस्त्रैर्लवणापूरिते न्यसेत् । काचभाण्डे ततः स्थाल्यां काचकूपीं निवेशयेत् ॥ ३ ॥ वालुकाभिः प्रपूर्याथ वह्निर्यामद्वयं भवेत् । तत उद्धृत्य तं गोलं चूर्णयित्वा विमिश्रयेत् ॥ ४ ॥ प्रवालचूर्णकर्षेण शाणमात्रविषेण च । कृष्णसर्पस्य गरलैर्द्विवारं भावयेत्तथा ॥ ५ ॥ तगरं मुसली मांसी हेमाह्वा वेतसः कणा । नलिनीपत्रकं चैला चित्रकश्च कुठेरकः ॥ ६ ॥ शतपुष्पादेवदाली धत्तूरागस्त्यमुण्डिकाः । मधूकजातिमदनरसैरेषां विमर्दयेत् ॥ ७ ॥ प्रत्येकमेकवेलं च ततः संशोष्य धारयेत् । बीजपूरार्द्रकद्रावैर्मरिचैः षोडशोन्मितैः ॥ ८ ॥ रसो द्विगुञ्जप्रमितः संनिपातेषु दीयते । प्रसिद्धोऽयं रसो नाम्ना संनिपातस्य भैरवः ॥ ९ ॥ अन्यच्च—सूतं गन्धं लोहकिट्टं विमर्द्य सर्वैस्तुल्यं वत्सनाभं नियुञ्ज्यात् । आर्द्रं भृङ्गं बीजपूरं जयन्त्या निर्गुण्डीकाव्यस्तराजद्रवैश्च ॥ १ ॥ युक्त्या वैद्यैर्भावयित्वा विधेयः शाणार्धार्धं संनिपातस्य नूनम् । शीतैर्वातैर्निर्मलं स्नानपानं पथ्यं दुग्धं शर्कराभिर्युतं च ॥ २ ॥

अथ त्रैलोक्यतापहरः ।

सूतशुल्बत्रिवृताबलितिक्तादन्तिबीजचपला विषतिन्दुः । पथ्यया सह विचूर्ण्य समांशं हेमवारिसहितं दिनमेकम् ॥ १ ॥ वल्लयुग्मगुटिकाऽऽर्द्रकवारानाशयेदभिनवज्वरमाशु । विश्वतापहरणोऽत्र च पथ्यं मुद्गयूषसहितं लघुभुक्तम् ॥ २ ॥ **अथ मृत्युंजयरसः**—वत्सनाभं गंधकं च मरिचं टङ्कणं कणा । एकैकं भागमादाय द्विभागं हिङ्गुलं भवेत् ॥ १ ॥ आर्द्रकस्वरसेनैव मुद्गमानां वटीं चरेत् । मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २ ॥ जम्बीरस्य रसेनैव जीर्णज्वरविनाशनम् । अजाजीगुडसंमिश्रं विषमज्वरनाशनम् । आर्द्रकस्य रसेनैव दारुणं संनिपातकम् ॥ ३ ॥

अथामृतकलानिधिरसः ।

अमृतवराटकमरिचैर्द्विपञ्चनवमांशैः । मुद्गप्रमाणवटको ज्वरपित्तकफाग्निमान्द्यहारी स्यात् ॥ १ ॥

अथ ज्वरमुरारिः ।

रसबलिफणिलोहव्योमताम्राणि तुल्यान्यथ रसदलभागो वत्सनागं प्रघृष्टम् । भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्रवारा क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥१॥

अथ चन्द्रशेखररसः ।

शुद्धसूतसमं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा । चतुस्तुल्या सिता योज्या मत्स्यपित्तेन भावयेत् ॥ १ ॥ द्विगुञ्जामार्द्रकद्रावैर्देयं शीतोदकं पुनः । तक्रभक्तं च वृन्ताकं पथ्यं तत्र विधापयेत् ॥ २ ॥ त्रिदिनाच्छ्लेष्मपित्तोत्थमत्युष्णं नाशयेज्ज्वरम् ॥ ३ ॥

अथ स्वर्णमालिनीवसन्तः ।

स्वर्णं मुक्तादरदमरिचं भागवृद्ध्या प्रदेयं खर्परंयष्टौ प्रथमनवनीतेन निम्बूवंबुना च । यावत्स्नेहो व्रजति विलयं मर्दयेद्दीयतेऽसौ गुञ्जाद्वंद्वं मधुचपलया सर्वरोगे वसन्तः ॥ १ ॥

अथ लघुमालिनीवसन्तः ।

रसकयुगुलभागं वल्लिजं भागमेकं द्वितयमथ सुखल्वे मर्दयेन्म्रक्षणेन । भवति घृतविमुक्तो निम्बुनीरेण यावज्ज्वरहरमधुकुल्या मालिनीप्राग्वसन्तः ॥ १ ॥ जीर्णज्वरे धातुगतेऽतिसारे रक्तान्विते रक्तभवे विकारे । घोरव्यथे पित्तभवे च दोषे वल्लद्वयं दुग्धयुतं च पथ्यम् ॥ २ ॥ प्रदरं नाशयत्याशु तथा दुर्नामशोणितम् । विषमं नेत्ररोगं च गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ३ ॥ वसन्तो मालिनीपूर्वः सर्वरोगहरः शिशोः । गार्भिण्यै तत्र देयो वै जयन्त्याः पुष्पकैः सह ॥ सर्वज्वरहरः श्रेष्ठो गर्भपोषण उत्तमः ॥ ४ ॥ इति लघुमालिनीवसन्तः ॥ अन्यच्च—नराम्बुमध्ये रसंकस्य चूर्णं दिनानि सप्त त्रिगुणानि पूर्वम् । धृत्वाऽऽतपे शोषितमेतदेव नृवारि जीर्णं भवतीति यावत् ॥ १ ॥ पलप्रमाणं मरिचं च निस्तुषं पलद्वयं स्याद्रसकस्य तस्य । एकत्र संचूर्ण्य कृतं तदेव पलार्धकं गोनवनीतकं च ॥ २ ॥

निम्बूत्थतोयेन विमर्दनीयं शतैकमानं भिषजा वरिष्ठम् । वल्लद्वयं चास्य कणामधुभ्यां प्रदापयेद्व्याधिगजस्य केसरी ॥ ३ ॥ नाम्ना प्रसिद्धो रसराज एष सद्यो ग्रहण्यामतिसारके च । ज्वरे क्षयेऽर्शःसु तथैव तापे शूलाग्निमान्द्यानिलजे विकारे ॥ ४ ॥ अन्यच्च—खर्परं मानुषे मूत्रे स्थितं घस्रत्रिसप्तकम् । निस्त्वक्तद्धंमरिचं नवनीतेन मर्दयेत् ॥ १ ॥ शतधा भावयेन्निम्बुरसैः स्याद्रसकेश्वरः । पिप्पलीमधुयुग्दत्तः ससितो वाऽस्य भेषजम् ॥ २ ॥ ज्वरं धातुगतं पित्तं भ्रमं पित्तास्रजान्गदान् । रक्तातिसारं ग्रहणीं दुर्नामास्रं निवारयेत् ॥ अनम्लं दधि वा दुग्धं पथ्यं चास्मिन्प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥

अथापूर्वमालिनीवसन्तः ।

वैक्रान्तमभ्रं रवितार्प्यरौप्यं वङ्गं प्रवालं रसभस्म लोहम् । सुटङ्कणं कम्बुकभस्म सर्वं समांशकं सेव्य वरी हरिद्रा ॥ १ ॥ द्रवैर्विभाव्यं मुनिसंख्यया च मृगाङ्कजाशीतकरेण पश्चात् । वल्लप्रमाणो मधुपिप्पलीभिर्जीर्णज्वरे धातुगते नियोज्यः ॥ गुडूचिकासत्त्वसितायुतश्च सर्वप्रमेहेषु नियोजनीयः ॥ २ ॥ कृच्छ्राश्मरीं निहन्त्याशु मातुलुङ्गाङ्घ्रिजैर्द्रवैः । रसो वसन्तनामाऽयमपूर्वो मालिनीपरः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चवक्त्रः ।

शुद्धसूतं विषं गन्धं मरीचं टङ्कणं कणाम् । मर्दयेद्धूर्तजद्रावैर्दिनमेकं च शोषयेत् ॥ १ ॥ पञ्चवक्त्ररसो नाम द्विगुञ्जः संनिपातजित् । अर्कमूलकषायं तु त्र्यूषणं चानुपानयेत् ॥ २ ॥ युक्तं दध्योदनं पथ्यं जलयोगं च कारयेत् । रसेनानेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफादयः ॥ ३ ॥ मधु त्वर्करसं चानु पिबेदग्निविवृद्धये । यथेष्टं घृतमत्त्याशु दीप्तो भवति पावकः ॥ ४ ॥

अथ चन्द्रकलारसः ।

गगनदरदयुक्तं शुद्धसूतं च गन्धं प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मं नरोऽद्यात् । ज्वरहरगजसिंहः शृङ्गवेरोदकेन प्रथमजनितदाहे तक्रभक्तं च भोज्यम् ॥ १ ॥ मुस्तादाडिमदूर्वोत्थैः केतकीस्तनजद्रवैः । सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्यापि वारिणा ॥ २ ॥ रामशीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ ३ ॥ तिक्ता गुडूचिकासत्त्वं पर्पटोशीरमाधवी । श्रीगन्धं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४ ॥ द्राक्षाफलकषायेण सप्तधा परिभावयेत् । ततः पोताश्रयं कृत्वा वध्यः कार्याश्चणोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानाम्ना रसेन्द्रः परिकीर्तितः । सर्वपित्तगदध्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनमहाघनः । ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापज्वरं हरेत् । भ्रममूर्च्छाहरश्चाऽऽशु स्त्रीणां रक्तं महास्रवम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्तवान्तिं विशेषतः । मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥ इति रसाः ॥

अथ सप्तधातुगतज्वराणां लक्षणम् ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ । रसस्थे च ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ १ ॥ रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिटिका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ २ ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं मूर्च्छा सृष्टमूत्रपुरीषता । ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ३ ॥ भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च । दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ ४ ॥ भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च । विक्षेपणं च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥ तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा । अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ६ ॥ मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे । शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य च विशेषतः ॥ ७ ॥ इति सप्तधातुगतज्वरलक्षणम् ।

अथ सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा ।

रसस्थे च ज्वरे तस्मिन्कुर्याद्वमनलङ्घने । सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षास्त्वसृग्गते ॥ १ ॥ तीक्ष्णान्विरेकांश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे । मेदोगे मेदसो नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ २ ॥ बस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोद्वर्तनं तथा । मज्जाशुक्रे क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ३ ॥ कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च । हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ४ ॥

अथ मधुरज्वरलक्षणम् ।

ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु जिह्वा च शुष्यति ॥ १ ॥ ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः सर्षपोपमाः । एभिस्तु लक्षणैर्विद्यान्मन्थराख्यं ज्वरं नृणाम् ॥ २ ॥ अथ **चिकित्सा** । मुस्ता पर्पटको यष्टी गोस्तनी समभागतः । अष्टावशेषतः क्वाथो निपीतो मधुना सह ॥ ३ ॥ पित्तभ्रमं ज्वरं दाहं हन्ति छर्दिं समन्थराम् । चन्दनोशीरधान्यं च वालकं पर्पटं तथा ॥ ४ ॥ मुस्ता शुण्ठी समं युक्तं मन्थरज्वरनाशनम् । मक्षिका गुडसंयुक्ता ज्वरे मन्थरके हिता । भ्रममोहातिसारांश्च नाशयत्यविलम्बतः ॥ ५ ॥ इति मधुरज्वरचिकित्सा ॥ चलदलतरुसेवा होममन्त्रास्त्रिनेत्रद्विजगुरुजनपूजा विष्णुनाम्नां सहस्रम् । मणिधृतिरपि दानान्याशिषस्तापसानां सकलमिदमरिष्टं स्पष्टमष्टज्वराणाम् ॥ १ ॥ समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विरदो नाम वानरः । तस्य स्मरणमात्रेण ज्वरा यान्ति दिगन्तरम् ॥ २ ॥ अथ **दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सा**—हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैंधवोनलः । एषां चूर्णं सदा खादेद्दुर्जलज्वरशान्तये ॥ १ ॥ अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासानुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् । जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं पलपरिमितशुण्ठीक्षौद्रसिद्धः कषायः ॥ २ ॥ अथ **दुर्जलजेता रसः**–विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पंचभागकम् । मरिचं नवभागं च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥ १ ॥ आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीम् । वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायं च भक्षयेत् ॥ २ ॥ अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे

दुर्जलजेऽपि च । अजीर्णाध्मानविष्टंभशूलेषु श्वासकासयोः ॥ ३ ॥ अथ पटोलादिक्काथः—पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् । कषायमेषां मधुना पिबेन्नरो निवारयेद्दुर्जलदोषमुल्बणम् ॥४॥ भोजनाग्रे नरैर्भुक्तं शुंठीराज्यभयोत्थितम् । कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ ५ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ इति ज्वरचिकित्साकथनम् ॥

अथ पथ्यापथ्यविधिमाह ।

आलोक्य वैद्यतन्त्राणि यत्नादेष निबध्यते । व्याधितानां चिकित्सार्थं पथ्यापथ्यविनिश्चयः ॥ १ ॥ निदानौषधपथ्यानि त्रीणि यत्नेन चिन्तयेत् । तेनैव रोगाः शीर्यन्ते शुष्के नीर इवाङ्कुराः ॥ २ ॥ रुक्षु सर्वास्वपथ्यानि यथास्वं परिवर्जयेत् । तास्त्वपथ्यैर्विवर्धन्ते तोयदैरिव वीरुधः ॥ ३ ॥ विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव विलीयते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ४ ॥ दोषान्दूष्यान्देशकालौ सात्म्यं सत्त्वं बलं वयः । विकृतिं भेषजं वह्निमाहारं च विशेषतः ॥ ५ ॥ निरीक्ष्य मतिमान्वैद्यश्चिकित्सां कर्तुमुद्यतः । पथ्यानि योजयेन्नित्यं यथास्वं सर्वरोगिषु ॥ ६ ॥ मतः सर्वेषु रोगेषु प्रायः श्रेष्ठतमो ज्वरः । अतस्तस्यैव प्रथमं पथ्यापथ्यं वदाम्यहम् ॥ ७ ॥

अथ तरुणज्वरे पाचनानि ।

वमनं लङ्घनं कालो यवागूः स्वेदनानि च । कटुतिक्तरसाश्चैव पाचनं तरुणे ज्वरे ॥ १ ॥ सन्निपाते हितान्याह—संनिपाते त्विदं सर्वं कुर्यादामकफापहम् । अवलेहोऽञ्जनं नस्यं गण्डूषाश्च रसक्रियाः ॥ १ ॥ पादयोर्हस्तयोर्मूले कण्ठे कूपे च गण्डयोः । स्वेदे भृष्टकुलत्थानां चूर्णघर्षणमाचरेत् ॥ २ ॥

अथ तरुणज्वरेऽहितानि ।

स्नानं विरेकं सुरतं कषायं व्यायाममभ्यञ्जनमह्नि निद्राम् । दुग्धं घृतं वैदलमामिषं च तक्रं सुरां स्वादु गुरु द्रवं च ॥ अन्नं प्रवातं भ्रमणं प्रकोपं त्यजेत्प्रयत्नात्तरुणज्वरार्तः ॥ १ ॥

अथ मध्यमज्वरे हितानि ।

पुरातनाः षष्टिकशालयश्च वार्ताकसौभाञ्जनकारवेल्लम् । वेत्राग्रमाषाढफलं पटोलं कर्कोटकं मूलकपोतिका च ॥ १ ॥ मुद्गैर्मसूरैश्चणकैः कुलत्थैर्मकुष्टकैर्वा विहितश्च यूषः । पाठामृतावास्तुकतण्डुलीयजीवन्तिशाकानि च काकमाची ॥२॥ द्राक्षा कपित्थानि च दाडिमानि वैकङ्कतान्येव पचेलिमानि । लघूनि सात्म्यानि च भेषजानि पथ्यानि मध्यज्वरिणाममूनि ॥ ३ ॥

अथ पुराणज्वरे हितानि ।

विरेचनं छर्दनमञ्जनं च नस्यं च धूमोऽप्यनुवासनं च । शिराव्यधः संशमनं प्रदेहोऽभ्यङ्गोऽवगाहः शिशिरोपचारः ॥ १ ॥ अन्यान्यपि पुराणज्वरे हिता-

नि—एणः कुलिङ्गो हरिणो मयूरो लावः शशस्तित्तिरकुक्कुटौ च । क्रौञ्चः कुरङ्गः पृषतश्चकोरः कपिञ्जलो वर्तककालपुच्छौ ॥ १ ॥ गवामजायाश्च पयो घृतं च हरीतकी पर्वतनिर्झराम्भः । एरण्डतैलं सितचन्दनं च द्रव्याणि सर्वाणि पुरेरितानि । ज्योत्स्ना प्रियालिङ्गनमप्ययं स्याद्वर्गः पुराणज्वरिणां सुखाय ॥ २ ॥

अथाऽऽगन्तुकज्वरे हितानि ।

आगन्तुके ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लङ्घनम् । अभिचाराभिशापोत्थे जपहोमादि भेषजम् ॥ १ ॥ उत्पातग्रहपीडोत्थे दानस्वस्त्ययनादिभिः । कामशोकभयोद्भूते सर्वा वातहरी क्रिया ॥ २ ॥ आश्वासनं चेष्टलाभो हर्षदायीनि यानि च । हर्षेण च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ३ ॥ क्रोधजे पित्तजित्कार्यं प्रियासद्वाक्यमेव च । ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसादनैः ॥ ४ ॥ अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवा निद्रां च कारयेत् । मनःक्षोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥ ५ ॥ अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः । रक्तावसेकमद्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ६ ॥ क्षतजे व्रणजे चापि क्षतव्रणचिकित्सितम् । इत्यागन्तुकज्वरे पूर्वं भिषग्भिः पथ्यमीरितम् ॥ ७ ॥

अथ विषमज्वरे हितानि ।

विष्णोर्नामसहस्रस्य पठनं श्रवणं श्रुतेः । देवानां ब्राह्मणानां च गुरूणामपि पूजनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः । साधूनां दर्शनं श्रेष्ठं रत्नौषधिविधारणम् । मङ्गलाचरणं चेति वर्गः सर्वज्वराञ्जयेत् ॥ २ ॥ व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चङ्क्रमणानि च । ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान्भवेत् ॥ ३ ॥ इति ज्वरचिकित्साकथनं समाप्तम् ॥

अथातिसारनिदानम् ।

क्षीरमत्स्यादि यद्भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् । भुक्तस्योपरि यद्भुक्तं तदध्यशनमुच्यते ॥ १ ॥ गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चातिभोजनैः ॥ २ ॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः । शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यविपर्ययैः ॥ ३ ॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ४ ॥ संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः । सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥ ५ ॥ एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः । केचित्चाहुर्नैकरूपप्रकारं नेत्येवं तं काशिराजस्त्ववोचत् ॥ ६ ॥ हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधाः । विट्संगमाध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ७ ॥ अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः । शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ८ ॥ पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छा-

दाहपाकोपपन्नम् । शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मजुष्टं विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ९ ॥ वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम् । कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ १० ॥ तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ११ ॥ निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः । शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ १२ ॥ अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं कष्टमेनं वदन्ति ॥ १३ ॥ **आमातीसारलक्षणं**—संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति । पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चाऽऽमसंज्ञितम् ॥ १४ ॥ आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । अपक्वाहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः ॥ १५ ॥ ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ १६ ॥ **पक्वलक्षणम्**—एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै । लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥ **असाध्यलक्षणम्**—नात्युपद्रवतायुक्तं नातिदुष्टेषु धातुषु । बाले वृद्धेऽप्यसाध्योऽयं रूपैरेतैरुपद्रवैः ॥ १८ ॥ अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ॥ १९ ॥ लशुनकुणपगन्धं पूतिगन्धं घनं वा पललजलसमानं पक्वजम्बूफलाभम् । घृतमधुपयआभं तैलशैवालनीलं सुघनदधिसवर्णं वर्जयेच्चातिसारम् ॥ २० ॥ **तस्योपद्रवाः**—शोफं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ २१ ॥ पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके । तदोपजायते तीव्रो रक्तातीसार उल्बणः ॥ दोषलिङ्गेन मतिमान्संसर्गं तत्र लक्षयेत् ॥ २२ ॥ **प्रवाहिकामाह**—वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य । प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २३ ॥ प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च । सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चाऽऽमविपक्वतां च ॥ २४ ॥ यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति । दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २५ ॥ ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं च पृथक्पृथक् । तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ २६ ॥ स्तम्भो वेपथुराध्मानमुष्णगात्रविपर्ययः । गतायुषामतीसारे व्यञ्जनान्युपलक्षयेत् ॥ २७ ॥ तृट्कासशोषज्वरदाहमूर्च्छाहिक्कान्नविद्वेषणवान्तिशूलैः । युक्तोऽतिसारी स्मरतु प्रसह्य गोविन्द गोपाल गदाधरेति ॥ २८ ॥ इत्यतीसारनिदानम् ॥

अथातीसारपूर्वरूपचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

हितं लङ्घनमेवाऽऽदौ पूर्ववत्तेन मानवः । षडङ्गं वाऽथवा यूपं पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । षडङ्गं यूषमित्याहुः सैन्धवेन समन्वितम् ॥ २ ॥ अग्निसंदीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् । अरोचके

ज्वरे चैव श्रेष्ठं नैव प्रवाहिके ॥ ३ ॥ बिल्वं च धान्यं च सजीरकं च पाठां च शुण्ठीं तिलसंयुतां च । पिष्ट्वा षडङ्गः स हितो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥ इति षडङ्गयूषः । तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी मलशोधिनी । चिरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥ ५ ॥ इत्यतीसारपूर्वरूपचिकित्सा ॥

अथाऽमातीसारचिकित्सा ।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः । अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥ आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च । कार्यं वाऽनशनस्यान्ते सद्रवं लघु भोजनम् ॥ २ ॥ लङ्घनमेकं मुक्त्वा नान्यच्चास्तीह भेषजं बलिनाम् । समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ३ ॥ ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा । मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं चापि पिपासवे ॥ ४ ॥ न तु संग्रहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणाम् । दोषो ह्यादौ वर्धमानो जनयत्यामयान्बहून् ॥ ५ ॥ शोफपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् । दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ ६ ॥ डिम्भस्थः स्थविरस्थो वा वातपित्तात्मकश्च यः । क्षीणधातुर्ज्वरार्तश्च बहुदोषोऽतिविस्रुतः ॥ ७ ॥ आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं भवेत् । अतिसारे ज्वरे चैव रक्तपित्ते दगामये ॥ ८ ॥ आदौ न प्रतिकुर्वीत व्याधिवेगो हि दुस्तरः । स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥ ९ ॥ अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् । दीप्ताग्निर्बहुदोषो यो विबन्धमतिसार्यते ॥ १० ॥ विडङ्गत्रिफलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् । क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ॥ ११ ॥ भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् । योऽतिबद्धं प्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते ॥ १२ ॥ तस्याऽऽदौ वमनं योज्यं पश्चाल्लङ्घनमुच्यते । देवदारुवचामुस्तं नागरातिविषाभयम् । सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं पयः ॥ १३ ॥ त्र्यूषणातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चलाभयाः । पीत्वोष्णेनाम्भसा जह्यादामातीसारमुद्धतम् ॥ १४ ॥ पाठाहिंग्वजमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः । उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ १५ ॥ चित्रकं पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणी । पाठावत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ॥ १६ ॥ एतदामसमुत्थानमतिसारं सवेदनम् । कफात्मकं सपित्तं च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ १७ ॥ विश्वाभयाघनवचातिविषासुराह्वक्काथोऽथ विश्वजलदातिविषाशृतो वा । आमातिसारशमनः कथितः कषायः शुण्ठीघनाप्रतिविषामृतवल्लिजो वा ॥ १८ ॥ धान्यवालकबिल्वाब्दनागरैः साधितं जलम् । आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ॥ १९ ॥ पित्ते धान्यचतुष्कं तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि । चूर्णं किंचिद्घृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः । वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना ॥ २० ॥ तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितासमम् । तेन यान्ति शमं पीडा आमातीसारसंभवाः ॥ २१ ॥ कुक्षिशूलामशूलघ्नं विबन्धाध्मातिसारजित् । सेवितं सगुडं बिल्वं बिल्वतुल्यपयोधरे ॥ २२ ॥ शुण्ठी जीरं सैन्धवं हिङ्गुजातीबीजं तद्वत्साहकारं प्रशस्तम् । ज्ञेयं सद्भिः साखरूडं सबिल्वं मार्कण्ड्यार्यैर्योजितं सूक्ष्मचूर्णम् ॥ २३ ॥ दध्ना च

वटिकां कुर्यात्तेनैव सह लेहयेत् । आमातीसारमान्द्यं च अरुचिं हन्ति च क्षणात् ॥ २४ ॥ खरवाशुण्ड्योपणं भृङ्गी समांशं सूक्ष्मचूर्णितम् । यथासात्म्यं सेवनीयं शीततोयानुपानतः ॥ २५ ॥ सशूलमामदोषं च नाशमायाति सत्वरम् । दध्योदनं पथ्यमन्न उचितं रोगशान्तये ॥ २६ ॥ जयाखण्डं साखरूडं जीरकं दधिमिश्रितम् । आमातिसाररक्तं च हन्ति वेगेन कौतुकम् ॥ २७ ॥ शुण्ठीसातिविषाहिङ्गुमुस्ताकुटजचित्रकैः । चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामातीसारनाशनम् ॥ २८ ॥ हरीतकी प्रतिविषा सिन्धु सौवर्चलं वचा । हिङ्गु चेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २९ ॥ आमातीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रदीपनम् । पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिं त्रिगुणाम्भसि ॥ ३० ॥ क्षीरावशेषं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च । धान्यनागरजः क्वाथः पाचनो दीपनस्तथा ॥ ३१ ॥ एरण्डमूलयुक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम् । यवानीनागरोशीरधनिकातिविषाघनैः ॥ ३२ ॥ बालबिल्वद्विपर्णीभिर्दीपनं पाचनं भवेत् । कलिङ्गातिविषाहिङ्गुपथ्या सौवर्चलं वचा ॥३३॥ शूलस्तम्भविबन्धघ्नं देयं दीपनपाचनम् । निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ३४ ॥ क्षारनागरचाङ्गेरीकोलदध्यम्लसाधितम् । सर्पिरच्छं पिबेद्वापि शूलातीसारशान्तये ॥ ३५ ॥ इत्यामातीसारचिकित्सा ।

अथ पक्कातीसारचिकित्सा ।

सलोध्रं धातकीबिल्वं मुस्ताम्राास्थि कलिङ्गकम् । पिबेन्माहिषतक्रेण पक्कातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ पद्मं समङ्गा मधुकं बिल्वजं तु शलाटु च । पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदं परम् ॥ २ ॥ कुटजातिविषाचूर्णं मधुना सह लेहितम् । चिरोत्थितमतीसारं पक्कं पित्तास्रजं जयेत् ॥ ३ ॥ ॥ **अथ लघुगङ्गाधरचूर्णं**—मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः । चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ४ ॥

अथ वृद्धगंगाधरचूर्णम्—मुस्तमोचरसलोध्रधातकीपुष्पबिल्वगिरिकौटजैः फलैः । चूर्णितैः सगुडतक्रसेवितैर्निम्नगाजलरयोऽपि रुध्यते ॥ १ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् । अङ्कोलमूलकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः । सेतुरिव वारिवेगं झटिति निरुन्ध्यादतीसारम् ॥ १ ॥ अजमोदामोचरसं सश्रृङ्गबेरं सधातकीकुसुमम् । करमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ २ ॥ विश्वजीरकसिन्धूत्थं हिङ्गुजातिफलानि च । साम्रास्थि शङ्खखण्डं च दध्नाऽऽम्लेन प्रपेषयेत् ॥ ३ ॥ ईषदङ्गारकैर्भृष्टा वटिका कर्षसंमिता । पक्कापक्कमतीसारं सशूलं ग्रहणीगदम् । चिरोत्थमचिरोत्थं च नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ वटप्ररोहं संपिष्टं श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा । तं पिबेत्तक्रसंयुक्तमतीसारप्रशान्तये ॥ ५ ॥

इति पक्कातीसारचिकित्सा ॥

अथ वातातीसारचिकित्सा ।

कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता । ग्राहिणी पाचनी पेया वाते वा पाञ्चमूलिका ॥ १ ॥ पञ्चमूलबलाविश्वाधान्यकोत्पलबिल्वजा । वातातिसारिणे देया सक्तुनाऽन्यतमेन वा ॥ २ ॥ वचा प्रतिविषा मुस्ता बीजानि कुटजस्य च । श्रेष्ठो वातातिसारे च योगोऽयं वैद्यपूजितः ॥ ३ ॥ पूतिकं मागधी शुण्ठी बला धान्यं हरीतकी । पक्काम्बुना पिबेत्सामवातातीसारशान्तये ॥ ४ ॥

इति वातातीसारचिकित्सा ॥

अथ पित्तातीसारचिकित्सा ।

आमान्वयमतीसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् । लङ्घितस्य यथासात्म्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ १ ॥ शृतां चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः । पेयामम्लामतक्रां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ २ ॥ धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारवान् । ताभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ३ ॥ बिल्वशक्रयवाम्भोदवालकातिविषाकृतः । कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ४ ॥ रसाञ्जनं प्रतिविषं कुटजस्य फलत्वचौ । धातकी शृङ्गवेरं च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ५ ॥ माक्षिकेण युतं हन्यात्पित्तातीसारमुल्बणम् । मन्दं संदीपयेदग्निं शूलं चाऽऽशु निवर्तयेत् ॥ ६ ॥ मधुकं कट्फलं लोध्रं दाडिमस्य फलत्वचम् । पित्तातिसारे मध्वक्तं पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७ ॥ समङ्गा धातकीपुष्पं बिल्वं सौवर्चलं बिडम् । सक्षौद्रं दाडिमं चैव पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ८ ॥ चूर्णं पित्तातिसारघ्नं शूलं चाशु च निर्हरेत् । सक्षौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलं त्वचम् ॥ ९ ॥ तण्डुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् । कट्फलातिविषाम्भोदवत्सकं नागरान्वितम् ॥ १० ॥ शृतं पित्तातिसारघ्नं पातव्यं मधुसंयुतम् । पलं वत्सकसंसिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् । पित्तातिसारे भिषजा देयं दीपनपाचनम् ॥ ११ ॥ इति घृतम् । इति पित्तातीसारचिकित्सा ॥

अथ रक्तातीसारचिकित्सा ।

जम्ब्वाम्रामलकीनां च पल्लवैश्च रसो जयेत् । मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्तातीसारमुल्बणम् ॥ १ ॥ गुडेन खादयेद्बिल्वं रक्तातीसारनाशनम् । आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ २ ॥ कुटजातिविषामुस्तं वालकं लोध्रचन्दनम् । धातकी दाडिमं पाठा क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥३॥ दाहे रक्ते सशूले च आमरोगे च दुस्तरे । कुटजाष्टमिदं ख्यातं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ इति कुटजाष्टकक्काथः ॥ सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः । सामे सशूले च सशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ५ ॥ लघुचेतकिजीरके समे मृदुभृष्टे च सुचूर्णितेऽर्पिते । सह तण्डुलवारिणा मतेऽतिसृतिघ्ने इति सिद्धयोग एषः ॥ ६ ॥ अयि कन्दुकनिन्दकस्तनि प्रमदारूपमदापहारिणि । रुधिरातिसृतौ

कषायकः समधुर्दाडिमवत्सकत्वचः ॥ ७ ॥ चन्दनं विमलतण्डुलाम्बुना संयुतं मधुयुतं सितान्वितम् । तृड्विखण्डनमसृग्विखण्डनं खण्डनं प्रचुरदाहमोहयोः ॥ ८ ॥ ह्रीवेरातिविषामुस्तं बिल्वधान्यकवत्सकम् । समङ्गा धातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ९ ॥ हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं चातिवेदनम् । सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ १० ॥ बिल्वं छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम् । कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ११ ॥ रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् । धातकीशृङ्गवेरं च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ १२ ॥ क्षौद्रेण युक्तं तद्देयं रक्तातीसार उल्बणे । जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलान् । धावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ १३ ॥ सहरीतकीप्रतिविषा रुचकं सवचं सहिङ्गु सकलिङ्गयुतम् । इति तत्कलिङ्गयुतषट्कमिदं रुधिरातिसारगुदशूलहरम् ॥ १४ ॥ इति चिकित्साकलिकातः । अथ **पिच्छावस्तिः**—अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते । यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छाबस्तिस्तदा हितः ॥ १ ॥ शाल्मलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाकीकृतानि च । संकुट्योलूखले सम्यग्गृह्णीयात्पयसि शृते ॥ २ ॥ गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः । युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ॥ ३ ॥ तैलाक्तवपुषो दद्याद्बस्तिं प्रत्यागते रसे । भोजयेत्पयसा वापि पित्तातीसारपीडितम् ॥ ४ ॥ उक्तं च वाग्भटे—पल्लवाञ्जर्जरीकृत्य शिंशपाकोविदारयोः । पचेद्यवांश्च स क्वाथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ १ ॥ पिच्छाबस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः । पिच्छास्रुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ॥ २ ॥ इति पिच्छाबस्तिः । अथ **गुदभ्रंशः**—गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते । सिञ्चयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ १ ॥ रक्तातिसारिणामाजं पयः सक्षौद्रशर्करम् । गुरुप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ २ ॥ स्वेदोऽथ मूषिकामांसैस्तद्वसाम्रक्षणं तथा । गुदनिःसरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ ३ ॥ शम्बूकमांसं सुस्विन्नं सतैललवणान्वितम् । ईषद्घृतेन चाभ्यक्तं स्वेदयेत्तेन यत्नतः । गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत्क्षिप्रमेव च ॥ ४ ॥

इति रक्तातीसारचिकित्सा ।

अथ श्लेष्मातीसारचिकित्सा ।

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् । योज्यश्चाऽऽमातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १ ॥ पूतिकव्योषबिल्वाग्निपाठादाडिमहिङ्गुभिः । भोजयेत्संस्कृतैर्यूषैः श्लेष्मातीसारपीडितम् ॥ २ ॥ गोकण्टकगुहाव्याघ्रीकषायं सुशृतं पिबेत् । आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ ३ ॥ पथ्या सौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषा वचा । आमातिसारं सकफं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ ४ ॥

इति श्लेष्मातीसारचिकित्सा ।

अथ संनिपातातीसारचिकित्सा ।

समङ्गाऽतिविषा मुस्ता विश्वं ह्रीबेरधातकी । कुटजत्वग्दलैर्बिल्वैः क्वाथः सर्वा-

तिसारनुत् ॥ १ ॥ अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् । चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ आमातिसारमानाहं सविबन्धं विषूचिकाम् । कृमी-नरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३ ॥ इत्यभयादिगुटिका । अवेदनं सुसंपक्कं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् । नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १ ॥ स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षणमतीव च पेषयित्वा । जम्बूपलाशपुटतण्डुल-तोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् ॥ २ ॥ सुस्विन्नपिष्टमुपपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् । कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ ३ ॥ इति संनिपातातीसारचिकित्सा ॥

अथ श्लेष्मपित्तातीसारचिकित्सा ।

समङ्गा धातकीपुष्पमाम्रास्थि नागकेशरम् । बिल्वं मोचरसं लोध्रं कुटजस्य फलत्वचम् ॥ १ ॥ पिबेत्तण्डुलतोयेन कषायं कल्कमेव वा । श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं वाऽथ नियच्छति ॥ २ ॥ इति श्लेष्मपित्तातीसारचिकित्सा ॥

अथ वातश्लेष्मातीसारचिकित्सा ।

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् । कुरुतस्त्वावतीसारं क्रुद्धौ वह्निं निहत्य च ॥ १ ॥ द्रवं सफेनं पुरिषं तन्वामं मदगन्धिकम् । सशब्दवेदनावन्तं तत्र संपरिपच्यते ॥ २ ॥ नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमक्लमैः । प्रसक्तं स-क्थिकव्यूरुजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ॥ ३ ॥ धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथ-वा । आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणे ॥ ४ ॥ वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् । तदत्रापि प्रयुञ्जीत संचिन्त्य कफमारुतौ ॥ ५ ॥ इति वातश्लेष्मातीसारचिकित्सा ॥

अथ वातपित्तातीसारचिकित्सा ।

कट्फलं मधुकं लोध्रं त्वग्दाडिमफलस्य च । वातपित्तातिसारघ्नं पिबेत्तण्डुल-वारिणा ॥ १ ॥ मुस्तं सातिविषा दार्वी वचा शुण्ठी च तत्समम् । कषायं क्षौद्र-संयुक्तं पित्तवातातिसारिणे ॥ २ ॥ पीतदारु वचा लोध्रं कलिङ्गफलनागरम् । दाडिमाम्बुयुतं दद्यात्पित्तवातातिसारिणे ॥ ३ ॥ इति वातपित्तातीसारचिकित्सा ॥

अथ छर्द्यतीसारचिकित्सा ।

बिल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्कराः । निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाऽऽहुतिम् ॥ १ ॥ पटोलयवधान्याकक्काथः पीतः सुशीतलः । शर्करामधुसं-युक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ॥ २ ॥ प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत्तु यथाबलम् । तृष्णातीसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३ ॥ जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरवटशृङ्गा-वरोहकैः । रसः क्काथोऽथवा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ॥ ४ ॥ छर्दिज्वरमती-सारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् । नियच्छत्यचिराद्रक्तस्रुतिं चानेकहेतुभिः ॥ ५ ॥ इति छर्द्यतीसारचिकित्सा ॥

अथ शोफातीसारचिकित्सा ।

सदेवदारुः सविषः सपाठः सजन्तुशत्रुः सघनः सतीक्ष्णः । सवत्सकः क्वाथ उदाहृतोऽसौ शोफातिसाराम्बुधिकुम्भजन्मा ॥ १ ॥ किराताब्दामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः । शोफातिसारशमनं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ २ ॥ इति शोफातीसारचिकित्सा ॥

अथ भयशोकातीसारचिकित्सा ।

भयशोकावतीसारौ भयशोकसमुद्भवौ । तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनक्रिया ॥ १ ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वधान्यकोत्पलनागरैः । विडङ्गातिविषामुस्तादारुपाठाकलिङ्गकैः । मरीचेन समायुक्तं शोकातीसारनाशनम् ॥ २ ॥ इति भयशोकजातीसारचिकित्सा ॥

अथ प्रवाहिका ।

कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सरोऽम्लस्नेहाढ्यः षट् च हन्यात्प्रवाहिकाः ॥ १ ॥ मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । षडंगमिति संप्रोक्तं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ २ ॥ अग्निसंदीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् । अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ ३ ॥ बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् । लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥४॥ पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः । त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्याच्चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ५ ॥ तैलं सर्पिर्दधि क्षौद्रं विषा विश्वं सफाणितम् । सर्वमालोड्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां हरेत् ॥ ६ ॥ त्र्यूषणं त्रिफला चैव चित्रको गजपिप्पली । बिल्वकर्कटिकाहिंस्रा विडङ्गं सनिदिग्धिकम् ॥ ७ ॥ घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे । तत्प्रयोगं पिबेत्काले हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ ८ ॥ इति प्रवाहिका ॥

अथ पुरीषक्षयः ।

दीप्ताग्न्यतिपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् । स पिबेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोन्वितम् ॥ १ ॥ दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु । सुतक्रशुण्ठीक्वथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ २ ॥ बलाविश्वशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् । दीप्ताग्निं पाययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥३॥ शशमांसं रुचिकरं सखण्डं सघृतं दधि । विपाच्य खादेत्सेवेच्च मुद्गान्नं शकृतः क्षये ॥ ४ ॥ इति पुरीषक्षयः ॥ विबद्धवातो विट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः । सरक्तपिच्छश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ १ ॥ यथामृतं तथा क्षीरमतिसारेषु पूजितम् । सरक्तोत्थेषु तत्पेयमपां भागेषु संस्कृतम् ॥ २ ॥

अथ ज्वरातीसारः ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत्पृथक् पृथक् । न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेद्यतः ॥ १ ॥ अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ २ ॥ लङ्घनमुभ-

योरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु । उत्पलषष्टिकसिद्धं लाजकमण्डादिकं पेयम् ॥ ३ ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः । ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत्सा-म्लां शृतां नरः ॥ ४ ॥ धातकीक्काथसंसिद्धा विश्वभेषजकल्किता । दाडिमाम्ल-युता पेया ज्वरातीसारशूलिनाम् ॥ ५ ॥ पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकाः शृताः । जयन्त्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥ ६ ॥ नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृ-तवत्सकैः । सर्वज्वरहरः क्काथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ७ ॥ धान्यकातिविषा-मुस्तागुडूचीबिल्वनागरैः । दत्तः कषायः शमयेदतिसारं चिरोत्थितम् ॥ ८ ॥ अरोचकामशूलास्रज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः । कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बुयवा-सकम् ॥ ९ ॥ ज्वरातीसारसंतापं नाशयेदविकल्पतः । गुडूच्यतिविषाधान्यशु-ण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ॥ १० ॥ पाठाकुटजभूनिम्बचन्दनोशीरपर्पटैः । पिबेत्कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥ ११ ॥ हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् । वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥ १२ ॥ श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्व-पाठायवानिकाः । द्वावप्युक्ताविमौ योगौ श्लोकार्धेनावभाषितौ ॥ १३ ॥ ज्वरा-तीसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ । व्योष वत्सकबीजानि निम्बभूनिम्बमार्कवम् ॥ १४ ॥ चित्रकं रोहिणी पाठा दार्वी ह्यतिविषा समम् । श्लक्ष्णचूर्णीकृतानेतांस्त-त्तुल्यां वत्सकत्वचम् ॥१५॥ सर्वमेकत्र संयोज्य पिबेत्तण्डुलवारिणा । सक्षौद्रं वा लिहेदेवं पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ १६ ॥ तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् । कामलां ग्रहणीरोगं गुल्मं प्लीहानमेव च ॥१७॥ प्रमेहं पांडुरोगं च श्वयथुं च विना-शयेत् । उशीरं वालकं मुस्तं धान्यकं बिल्वमेव च ॥१८॥ समङ्गा धातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् । हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ॥ १९ ॥ सशो-णितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् । बिल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः । कुटजाब्दामृताक्काथो ज्वरातीसारशूलनुत् ॥ २० ॥ पञ्चाङ्घ्रिवृक्ष्यब्दबलेन्द्रबीज-त्वक्सेव्यतिक्तामृतविश्वबिल्वैः । ज्वरातिसारान्सवमीन्सकासान्सश्वासशूलान्शम-येत्कषायः ॥ २१ ॥ अरलत्वतिविषा मुस्ता शुण्ठी बिल्वं सदाडिमम् । सर्वज्वरहरः क्काथः सर्वातीसारनाशनः ॥ २२ ॥ इति ज्वरातीसारचिकित्सा ॥

अथ सर्वातीसारे।

यथा शृतं भवेद्वारि तथाऽतीसारनाशनम् । अतिसारं निहन्त्येव शतभाग-शृतं जलम् ॥ १ ॥

अथ दाडिमावलेहः।

दाडिमादिफलप्रस्थं चतुःप्रस्थजले पचेत् । चतुर्भागकषायेऽस्मिन्शर्कराप्रस्थ-मेव च ॥ १ ॥ नागरं पिप्पलीमूलं कणा धान्यकदीप्यकम् । जातीफलं जातिपत्रं मरिचं जीरकं तुगा ॥ २ ॥ विजया निम्बपत्रं च समङ्गा कूटशाल्मली । अरल्व-तिविषा पाठा लवङ्गं च पृथक्पलम् ॥ ३ ॥ घृतस्य मधुनः प्रस्थं सर्वलेहं विपा-

चयेत् । दाडिम्बलेहकं नाम ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ आमरक्तं चाऽऽमशूलं मान्द्यशोफक्षयापहम् । धातुलीनं धातुगतमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ५ ॥ इति दाडिमावलेहः ॥

अथ कुटजाद्यवलेहः ।

वत्सकस्यामृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमम्भसः । श्रपयित्वा रसे तस्मिन्पादशेषाव-तारिते ॥ १ ॥ अष्टौ पलानि शक्रस्य यवाश्चूर्णीकृताश्च ते । पक्त्वा पाकं विदित्वा तु यथावह्नि च खादयेत् ॥ २ ॥ जयेत्सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणीगदान् । नाशयेद्दीपयेच्चाग्निं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् । क्वाथे पादावशेषेऽस्मिँल्लेहं पूतं पुनः पचेत् ॥१॥ सौवर्च-लयवक्षारबिडसैन्धवपिप्पली । धातकीन्द्रयवाजाजी चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥२॥ लिह्याद्बदरमात्रं तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ॥ ३ ॥ पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं स-वेदनम् । दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैतत्प्रवाहिकाम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च—कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले श्रुतम् । तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १ ॥ कुटजक्वाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः । यावच्च रसिकाभासं शृतं तमुपकल्प-येत् ॥ २ ॥ तस्यार्धकर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् । अवश्यं मरणीयोऽपि न मृत्योर्याति गोरचम् ॥ ३ ॥ इति कुटजावलेहः ॥

अथ कुटजाष्टकम् ।

पक्त्वार्द्रां कुटजात्तुलां जलघटे ष्टांशं पुनः पालिकैः पाठाशाल्मलिधातकीघन-विषालज्जालुबिल्वैः सह । तल्लिह्यात्कुटजाष्टकं त्वजगवां क्षीरेण मण्डानुपोऽतीसारं ग्रहणीमसृग्दरमसृक्पित्तासृगर्शो जयेत् ॥ १ ॥ इति कुटजाष्टकम् ॥

अथ कपित्थाष्टकम् ।

यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः । मरीचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ १ ॥ वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणीकृतैः ॥ २ ॥ चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासश्वासा-रुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ ३ ॥ इति कपित्थाष्टकम् ॥

अथ दाडिमाष्टकम् ।

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं तु कार्षिकम् । यवानीधान्यकाजाजीग्रन्थि-व्योषं पलांशकम् ॥ १ ॥ पलानि दाडिमस्याष्टौ सितायाश्चैकतः कृतम् । गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ २ ॥ इति दाडिमाष्टकम् ॥

अथ दाडिमपुटपाकौ ।

पुटपाकेन विपचेत्सुपक्वं दाडिमीफलम् । तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातीसारना-शनः ॥ १ ॥ जातीफलं सर्पफेनं टङ्कं गन्धकजीरके । एतानि समभागानि बाल-

दाडिमबीजकैः ॥ २ ॥ पेषयेत्तेन कल्केन पूरयेद्दाडिमीफलम् । अङ्गारे तच्च गोधूमचूर्णेनाऽऽलेपयेद्दृढम् । अतीसारे स्तम्भनं स्यात्परं दीपनपाचनम् ॥ ३ ॥ इति दाडिमपुटपाकौ ॥ भल्लातानां द्विखण्डानां द्वे पले भर्जिते क्षिपेत् । शुण्ठ्याः पलं तु चेतक्याः पलार्धं सुमनाफलम् ॥ १ ॥ कर्षं मेथीवेल्लजीरसर्षपान्कोलमात्रतः । ततो यवान्यर्धपलं पिप्पलीरामठोषणम् ॥ २ ॥ बिडसैन्धवजीरं च किर्माणीसंज्ञकं तथा । कर्षप्रमाणं विज्ञेयं वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३ ॥ सर्वमेकत्र संचूर्ण्य यथासात्म्यं तु भक्षयेत् । दध्ना सह तथा खादेत्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ इति भल्लातादिचूर्णम् ॥

अथ रसाः ।

कम्बूभस्म चतुष्कर्षं कर्षैकमहिफेनकम् । जातीफलं टङ्कणं च पृथक्कर्षं विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ अतिसूक्ष्मं विमर्द्याथ नवनीतेन गुञ्जकम् । रसः शङ्खोदरो नाम सर्वातीसारनाशनः ॥ २ ॥ इति शङ्खोदरः ॥ सूतं गन्धं त्रिकटुकं दीप्यकं जीरकद्वयम् । सौवर्चलं सैन्धवं च रामठं बिडमेव च ॥ १ ॥ शक्राह्वयस्य चूर्णं तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् । संग्रहं शूलमानाहं हन्यान्नानातिसारजित् ॥ २ ॥ इति लघुलायिचूर्णम् ॥ अथ मृतसंजीवनो रसः ॥ रसगन्धौ विषं सूतात्पादभागं समं च तत् । गगनं भावयेदेभी रसैः सर्वं विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ सर्पाक्षीधातकीस्वर्णविषाविश्वजयाम्बुदम् । यवानीबिल्वधान्याकजीरपाठाकणाशिवाः ॥ २ ॥ कुटजत्वक्कपित्थं च दाडिमं सकलिङ्गकम् । इत्येषां गोलकं कृत्वा वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥३॥ मृतसंजीवनो नाम रसः स्यादस्य वल्लकः । षट्प्रकारमतीसारं हन्ति वै चानुशीलितः ॥ ४ ॥ विश्वाब्दधातकीदारुयवान्यम्बुकणावचाः । कुटजो धान्यकं बिल्वं पाठेन्द्रयवशाल्मली । विश्वाभया समं चैषां चूर्णेन मधुना सह ॥ ५ ॥ इति मृतसंजीवनो रसः ॥ अथ चन्द्रप्रभावटी—मृतं सूतं मृतं स्वर्णं मृतं चाभ्रं समं समम् । तुल्यं च खादिरं सारं तथा मोचरसं क्षिपेत् ॥ १ ॥ द्रवैः शाल्मलिमूलोत्थैर्मर्दयेत्प्रहरद्वयम् । चणमात्रां वटीं कृत्वा खादेज्जीरकसंयुताम् । त्रिदोषोत्थमतीसारं सज्वरं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥ इति चन्द्रप्रभावटी ॥ इति रसाः ॥

अथातीसारे पथ्यानि—लङ्घनं वमनं निद्रा पुराणाः शालिषष्टिकाः । विलेपी लाजमण्डश्च मसूरीतुवरीरसाः ॥ १ ॥ शशैणलावहरिणकपिञ्जलभवा रसाः । सर्वे क्षुद्रझषाः शृङ्गीडिण्डिशो मधुनालिका ॥ २ ॥ तैलं छागघृतं क्षीरं दधि तक्रं गवामपि । दधिजं वा पयोजं वा नवनीतं गवाजयोः ॥ ३ ॥ नवं रम्भापुष्पफलं क्षौद्रं जम्बूफलानि च । भव्यं महार्द्रकं विश्वं शालूकं च विकङ्कतम् ॥ ४ ॥ कपित्थं बकुलं बिल्वं तिन्दुकं दाडिमद्वयम् । शालूकं कण्टकाढ्या च चाङ्गेरी विजयाऽरुणा ॥ ५ ॥ जातीफलमफेनं च जीरकं गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बुरु महानिम्बः कषायः सकलो रसः ॥ ६ ॥ अन्नपानानि सर्वाणि दीपनानि

लघूनि च। नाभेर्घ्यङ्गुलतोऽधस्ताच्छस्त्रेणार्धेन्दुवद्दहेत्। तथा वंशास्थिमूलेऽपि पथ्यवर्गोऽतिसारिणाम् ॥ ७ ॥ अथातिसारेऽपथ्यानि—स्वेदोऽञ्जनं रुधिरमोक्षणमम्बुपानं स्नानं व्यवायमपि जागरधूमनस्यम्। अभ्यञ्जनं सकलवेगविधारणं च रूक्षाण्यसात्म्यशयनं च विरुद्धमन्नम् ॥ १ ॥ गोधूममाषयववास्तुककाकमाची निष्पावकं च मधुशिग्रुरसालपूगम्। कूष्माण्डतुम्बिबदरं गुरु चान्नपानं ताम्बूलमिक्षुगुडमद्यमुपोदकी च ॥ २ ॥ द्राक्षाम्लवेतसफलं लशुनं च धात्री दुष्टाम्बु सस्तु गुहवारि च नारीकेलम्। सस्नेहनं मृगमदोऽखिलपत्रशाकं क्षीरं सराणि सकलानि पुनर्नवा च। उर्वारुकं लवणमम्लमपि प्रकोपि वर्गोऽतिसारगदपीडितमानवेषु ॥ ३ ॥ स्नानावगाहमभ्यङ्गगुरुस्निग्धान्नभोजनम्। व्यायाममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इत्यतीसारचिकित्सा ॥

अथ ग्रहणीनिदानम्।

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः। तस्मात्संदूषिते वह्नौ ग्रहणी संप्रदुष्यति ॥ २ ॥ नाभेरुपर्यग्निबलेनोपस्तब्धोपबृंहिता। षष्ठी कला पित्तधरा या पूर्वं समुदाहृता ॥ ३ ॥ पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता। अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ॥ ४ ॥ एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः। सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ५ ॥ पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्। ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ६ ॥ पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः। विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ७ ॥ वातिकग्रहणीलक्षणम्—कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः। प्रमितानशनात्यर्थवेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ८ ॥ मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्। तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुष्कपाकः खराङ्गता ॥ ९ ॥ कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः। पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विषूचिका ॥ १० ॥ हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका। गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ११ ॥ जीर्णे जीर्यति चाऽऽध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च। सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ १२ ॥ चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्। पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १३ ॥ पैत्तिकग्रहणीलक्षणम्—कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम्। आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ १४ ॥ सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम्। पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥ १५ ॥ कफग्रहणीलक्षणम्—गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्। भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १६ ॥ तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः। आस्योपलेपमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥ १७ ॥ हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु। दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १८ ॥ भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम्।

अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १९ ॥ **सांनिपातिकग्रहणीलक्षणम्**—पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे । त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २० ॥ **आमग्रहणी**—अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् । द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ २१ ॥ आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दकूजनम् । पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाऽपि प्रमुञ्चति ॥ २२ ॥ दिवा प्रकोपमायाति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा । दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥ २३ ॥ सा भवेदामवातेन ग्रहणाद्ग्रहणी मता । **असाध्यलक्षणम्**—संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ॥ २४ ॥ आपन्नग्रहणीरोगः सोऽर्धमासं न जीवति । **घटीयंत्रग्रहणी**—स्वपतः पार्श्वयोर्यस्य गलज्जलघटध्वनिः ॥ २५ ॥ तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् । अत्याहारस्य संक्षोभाद्विदग्धाहारमूर्च्छितात् ॥ २६ ॥ स्थानात्प्रमुच्यते श्लेष्मा आममित्यभिधीयते । अतिसारातिदिष्टानि ग्रहण्यामपि लक्षयेत् ॥ २७ ॥ बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता । वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ २८ ॥ इति ग्रहणीनिदानम् ॥

अथ ग्रहणीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अथ वातग्रहणी—ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् । अतिसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥ पेयादि पञ्चलवणं पञ्चकोलादिभिर्युतम् । दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां संप्रयोजयेत् ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् । दीपनैर्भेषजैः पक्वैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३ ॥ धान्यबिल्वबलाशुण्ठीशालिपर्णीश्रृतं जलम् । स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ४ ॥ **अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम्**—पञ्चमूल्यभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः । रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गशटिभिर्घृतम् ॥ १ ॥ पक्वेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च । शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २ ॥ तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः । काञ्जिकेन च तत्पक्त्वा पीतमग्निकरं परम् ॥ शूलगुल्मोदरानाहकार्श्यानिलगदापहम् ॥ ३ ॥ इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ॥ **अथ शुण्ठीघृतम्**—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ १ ॥ इति शुण्ठीघृतम् । इति वातग्रहणी ।

अथ पित्तग्रहणी ।

अथ रसाञ्जनादिचूर्णम्—रसाञ्जनं प्रतिविषा वत्सकस्य फलत्वचौ । नागरं धातकी चैवं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ग्रहणीपित्तदोषार्शोरक्तपित्तातिसारनुत् ॥ १ ॥ इति रसाञ्जनादिचूर्णम् । श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः । ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ १ ॥ नागरातिविषा मुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् । वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठा तिक्तकरोहिणी ॥ २ ॥ पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना । पित्तजे ग्रहणीदोषे रक्तं यश्चोपवे-

ह्यते ॥ ३ ॥ अर्शांसि हृद्गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्। नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४ ॥ इति नागराद्यं चूर्णम्। भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तानिन्द्रयवान्समान्। द्वौ चित्रकाद् वत्सकत्वग्भागान्षोडश चूर्णयेत् ॥ १ ॥ गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीपित्तदोषनुत्। कामलाज्वरपाण्डुघ्नं मेहतीव्रातिसारनुत् ॥ २ ॥ इति वृन्दात्। इति पित्तग्रहणीचिकित्सा।

अथ श्लेष्मग्रहणीचिकित्सा।

शठी व्योषाभयं क्षारौ ग्रन्थिकं बीजपूरकम्। लवणाम्लाम्बुना पेयं श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ॥ १ ॥ रास्ना पथ्या शठी व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च। ग्रन्थिकं मातुलुङ्गस्य रसमेकत्र चूर्णयेत् ॥ पिबेदुष्णेन तोयेन श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ॥ २ ॥ इति रास्नादिचूर्णम्। इति श्लेष्मग्रहणी ॥ **अथ सर्वग्रहणीचिकित्सा।** शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेज्जलेन कथितां समांशाम्। मन्दानलत्वे सततामवाते सामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ १ ॥ इति शठ्यादिक्वाथः।

अथ चित्रकादिगुटिका।

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च। व्योषं हिङ्ग्वजमोदा च चव्यमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १ ॥ गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा। कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥२॥ इति चित्रकादिगुटिका। चूर्णं चव्यकचित्रश्रीविश्वभेषजनिर्मितम्। तक्रेण सहितं हन्ति ग्रहणीं दुःखकारिणीम् ॥१॥ अथ **भल्लातकक्षारः**—भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम्। अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ १ ॥ स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः। हृद्रोगपाण्डुग्रहणीगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ २ ॥ इति भल्लातकक्षारः।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासं मासार्धमेव वा। बलकालविभागज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ न तक्रदानात्प्रभवन्ति रोगा न तक्रसेवी व्यथते कदाचित्। यथा सुराणाममृतं प्रधानं तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ २ ॥ तक्रं नोरःक्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले। न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ३ ॥ इति वृन्दात्। ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात्। पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम्। कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ॥ १ ॥ वाते स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत्। अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम्। दद्याद्भोजनकाले तु प्रातस्तक्रं च रोगिणाम् ॥ २ ॥ दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचं पिबाम्लतक्रेण। सप्ताहादग्निबलं ग्रहण्यतीसारशूलघ्नम् ॥ ३ ॥ **अथ तक्रहरीतकी।** त्रिकंसे तक्रस्य द्विकुडवपटोः षष्टिरभयाः पचेद्यस्थ्यः सार्धं घृततिलजविश्वाग्निकुडवैः। समावाप्याजाजीमरिचचपलादीप्यकपलैर्लिहन्सन्नं वह्निं दृढयति विकारांश्च जयति ॥ ४ ॥ इति तक्रहरीतकी।

अथ कल्याणकावलेहः।

पाठाधान्ययवान्यजाजिहपुषाचव्याग्निसिन्धूद्भवैः सश्रेयस्यजमोदकीटरिपुभिः

कृष्णाजटासंयुतैः । सव्योषैः सफलत्रिकैः सतृटिभिस्त्वक्पत्रकैरौषधैरित्यक्षप्रमितैः सतैलकुडवैः सार्धं त्रिवृन्मुष्टिभिः ॥ १ ॥ एतैरामलकीरसस्य तुलया सार्धं तुलार्धं गुडात्पक्त्वं भिषजावलेहवदयं प्राग्भोजनाद्भक्षितः । ये केचिद्ग्रहणीगदाः सगुदजाः कासाः सशोषामयाः सश्वासाः श्वयथुस्वरोदररुजः कल्याणकस्ताञ्जयेत् ॥ २ ॥ इति कल्याणकावलेहः । भूनिम्बकौटजकटुत्रिकमुस्ततिक्ता वर्पांशकाः सशिखिमूलपिचुद्वयाश्च । त्वक्कौटजा पलचतुष्कमिता गुडाम्भः पीतं नृणामिह हरेद्ग्रहणीविकारान् ॥ १ ॥ विल्वाऽब्दशक्रयववालकमोचसिद्धमाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयं च । सोऽतिप्रवृद्धचिरकृद्ग्रहणीविकारं मासं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ २ ॥ व्योषं दीप्याजमोदाकृमिरिपुदहनं रामठं चाश्वगन्धं सिन्धूत्थं जीरके द्वे रुचकपलयुतं धान्यकं तुल्यभागम् । भृङ्गीचूर्णं लवङ्गं घृतमधुसहितं शाणमात्रं च दद्याद्दीप्तिं पुष्टिं च कान्तिं बलमपि कुरुते नाशयेत्संग्रहण्याः ॥३॥

अथ वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

मुस्ताबालकलोध्रवत्सकत्वृकीविश्वारलुश्रीमदालज्जामोचरसाम्रकौटजविषाचूर्णस्तु गङ्गाधरः । पीतस्तण्डुलवारिमाक्षिकयुतः कर्षोन्मितो वाहिकामुग्रां च ग्रहणीं निहन्ति सहसा सर्वातिसारामयान् ॥ १ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीसोग्रतुगाषडूषणनिशाविल्वाजमोदाशटीचातुर्जातलवङ्गधातकिविषा जातीफलं दीप्यकम् । पाठा मोचरसालपञ्चलवणाजाजीद्वयं वेल्लकं वृक्षाम्लाम्लवरा पलाशतरुजं मांस्यम्बुदं वालकम् ॥ १ ॥ ऐन्द्री ब्रह्मसुवर्चला दृढपदा कुष्ठं समं तैः समं बल्या सर्वसमा जयाऽखिलसमा मत्स्यण्डिका वा सिता । चूर्णोऽयं ग्रहणीक्षयादिकसनश्वासारुचिप्लीहहृद्दुर्नामातिसृतिज्वरार्तिपवनस्थौल्यप्रमेहप्रणुत् ॥ २ ॥ तीव्रापस्मृतिपाण्डुगुल्मजठरश्लेष्मोत्थपित्तोद्भवोन्मादध्वंसविधायको विजयते सर्वामयध्वंसकः । बालानां च विशेषतो हितकरः संस्पष्टवाणीप्रदः पुष्ट्यायुर्बलकान्तिधीस्मृतिमहामेधाविलासप्रदः ॥ ३ ॥ इति तालीसाद्यं चूर्णम् ॥

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेसरैः । कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥ १ ॥ तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः । शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि सर्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् । सर्वचूर्णसमा देया शर्करा सुभिषग्वरैः ॥ ३ ॥ कर्षमात्रं ततः खादेन्मधुना प्लावितं सुधीः । अस्य प्रभावाद्ग्रहणीकासश्वासारुचिक्षयाः । वातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ॥ ४ ॥ इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ विल्वाद्यं घृतम् ।

विल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गबेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् । सच्छागदुग्धं

ग्रहणीगदोत्थे शोफाग्निसादारुचिनुद्धरं तत् ॥१॥ इति विल्वाद्यं घृतम् । कृच्छ्रेण कठिनत्वेन यः पुरीषं विमुञ्चति । सघृतं लवणं तस्य पाययेत्क्लेशशान्तये । विडं यवानीं विष्टम्भे पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २ ॥

अथ द्राक्षासवः ।

मृद्वीकायाः पलशतं चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । द्रोणशेषे तु शीते च पूते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १ ॥ द्विशते क्षौद्रखण्डाभ्यां धातक्याः प्रस्थमेव च । कङ्कोलकलवङ्गे च जातीसस्यं तथैव च ॥ २ ॥ पलांशकानि मरिचं त्वगेलापत्रकेसरम् । पिप्पली चित्रकं चव्यं पिप्पलीमूलरेणुकम् ॥ ३ ॥ घृतभाण्डस्थितमिदं चन्दनागुरुधूपितम् । कर्पूरवासितो ह्येष ग्रहणीदीपनः परम् ॥ ४ ॥ अर्शसां नाशनः श्रेष्ठ उदावर्तास्रगुल्मनुत् । जठरक्रिमिकुष्ठानि व्रणांश्च विविधांस्तथा ॥ ५ ॥ अक्षिरोगशिरोरोगगलरोगविनाशनः । ज्वरमामं महाव्याधिं पाण्डुरोगं सकामलम् । नाम्ना द्राक्षासवो ह्येष बृंहणो बलवर्णकृत् ॥ ६ ॥ इति गदनिग्रहाद्द्राक्षासवः ।

अथ रसाः ।

चतुर्मूर्तिरसः ॥ सूतकं गन्धकं लोहं विषं चित्रकपत्रकम् । वरारी रेणुका मुस्ता एला ग्रन्थिककेशरम् ॥१॥ फलत्रयं त्रिकटुकं शुल्बभस्म तथैव च । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दातव्यं मधुना सह । अतिसारे क्षये कासे प्रमेहे विषमज्वरे । नानानुपानैर्दातव्यश्चतुर्मूर्ती रसोत्तमः ॥ ३ ॥ अथ **सुवर्णरसपर्पटी**—शुद्धसूतं पलमितं तुर्यांशस्वर्णसंयुतम् । मर्दयेन्निम्बुनीरेण यावदेकत्वमाप्नुयात् ॥ १ ॥ प्रक्षाल्योष्णाम्बुना पश्चात्पलमात्रे तु गन्धके । द्रुते लोहमये पात्रे बादरानलयोगतः ॥ २ ॥ प्रक्षिप्य चालयेल्लोह्यां मन्दं लोहशलाकया । ततः पाकं विदित्वा तु रम्भापत्रे शनैः क्षिपेत् ॥ ३ ॥ गोमयस्थे तदुपरि रम्भापत्रेण यन्त्रयेत् । शीतं तच्चूर्णितं गुञ्जाक्रमवृद्धं निषेवयेत् ॥ ४ ॥ माषमात्रं भवेद्यावत्ततो मात्रां न वर्धयेत् । सक्षौद्रेणोपणेनैव लेहयेद्भिषगुत्तमः ॥ ५ ॥ ग्रहणीं हन्ति शोषं च सुवर्णरसपर्पटी । सद्यो बलकरी शुक्रवर्धनी वह्निदीपनी । क्षयकासश्वासमेहशूलातीसारपाण्डुनुत् ॥ ६ ॥ इति सुवर्णरसपर्पटी । अथ **ग्रहणीकपाटः**—तारमौक्तिकहेमानि सारश्चैकैकभागिकम् । द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ॥ १ ॥ कपित्थस्वरसैर्गाढं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत् । पुटेन्मध्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ २ ॥ बलारसैः सप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा । लोध्रप्रतिविषामुस्तधातकीन्द्रयवामृताः ॥ ३ ॥ प्रत्येकमेतत्स्वरसैर्भावना स्यात्त्रिधा त्रिधा । माषमात्रं रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ॥ ४ ॥ हन्यात्सर्वानतीसारान्ग्रहणीं सर्वजामपि । कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥ ५ ॥ **अन्यच्च**—रसेन्द्रगन्धातिविषाभयाभ्रं क्षारत्रयं मोचरसो वचा च । जया च जम्बीररसेन पिष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥१॥

अन्यच्च—रसराजलक्ष्म्याः—शुद्धैः कर्कवराटकैर्गणनया भल्लातकांस्तत्समा-न्छ्रोतान् बब्बुलकण्टकैर्लघुपुटैः पक्त्वाङ्घ्रिभागं रसम् । लेलीतेन समं विचूर्ण्य जयया सप्तानुभाव्यं शिवप्रोक्तोऽयं ग्रहणीकपाटकरसश्चैवल्लकस्त्वौषधैः ॥ १ ॥ इति ग्रहणीकपाटः ॥ अथ ग्रहणीगजकेसरी रसः—गन्धं पारदमभ्रकं च दरदं लोहं च जातीफलं बिल्वं मोचरसं विषं प्रतिविषां व्योषं तथा धातकीम् । भंगामप्यभयां कपित्थजलदौ दीप्यानलौ दाडिमं टङ्काद्वस कलिङ्गकात्कनकजं बीजं च पक्षेक्षणम् ॥ १ ॥ एतत्तुर्यमफेनमेतदखिलं संमर्ध संचूर्णयेद्धत्तूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीचाकृतिम् । दत्ता सा ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरातीसारं विनिहन्ति जूर्तिसहितं तीव्रां विषूचीमपि ॥ २ ॥ दुःसाध्यामपि बिम्बर्सीं परिहरेदुक्तानुपानैरयं नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीभकण्ठीरवः ॥ ३ ॥ इति ग्रहणीगजकेसरीरसः । अथ रसपर्पटी—शुद्धपारदगन्धाभ्यां कृता पर्पटिका नृणाम् । निहन्ति ग्रहणीं क्षौद्रयुक्ता पथ्यभुजां भृशम् ॥ १ ॥ इति रसपर्पटी ॥ अथ पञ्चामृतपर्पटीरसः—लोहाभ्रार्करसं समं द्विगुणितं गन्धं पचेत्कोलिकाकाष्ठाग्नौ मृदुले निधाय सकलं लोहस्य पात्रे भिषक् । सर्वं गोमयमण्डले विनिहिते रम्भादले विन्यसेत्तस्योर्ध्वं कदलीदलं द्रुततरं वैद्येश्वरो विन्यसेत् ॥ १ ॥ स्यात्पञ्चामृतपर्पटी ग्रहणिकायक्ष्मातिसारज्वरस्त्रीरुक्पाण्डुगराम्लपित्तगुदजक्षुन्मान्द्यविध्वंसिनी ॥ २ ॥ ग्रहण्यामनुपानं हि हिङ्गुसैन्धवजीरकम् । जीरकं पाण्डुगरयोरितरेषु स्वयुक्तितः ॥ ३ ॥ इति पञ्चामृतपर्पटीरसः ॥ अथ कनकसुन्दररसः—मरीचबलिहिङ्गुलैर्गरलपिप्पलीटङ्कणैः सुवर्णभवबीजकैः समलवैर्दिनार्धावधि । जयारसविमर्दितैः कनकसुन्दरः सुन्दरि स्मृतो ग्रहणिकाज्वरातिसृतिवह्निमान्द्यापहः ॥ १ ॥ इति कनकसुन्दररसः ॥ अथ शङ्खवटी—चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसे कल्कितं तस्मिन् शङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि । हिङ्गुव्योषपलं रसामृतबलीन्निक्षिप्य निष्कांशकान्बद्ध्वा शङ्खवटी क्षयग्रहणिकारुक्पक्तिशूलादिषु ॥ १ ॥ इति शङ्खवटी । अथाग्निसूनुरसः—भागो दग्धकपर्दकस्य च तथा शङ्खस्य भागद्वयं भागो गन्धकसूतयोर्मिलितयोः पिष्ट्वा मरीचादपि । भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलं निम्बूरसे चूर्णितं नाम्ना वह्निसुतो रसोऽयमचिरान्मान्द्यं जयेद्दारुणम् ॥ १ ॥ घृतेन खण्डात्सह भक्षितेन क्षीणान्नरान्हस्तिसमान्करोति । समागधीचूर्णघृतेन लीढ्वा नरः प्रमुञ्चेद्ग्रहणीविकारान् ॥ २ ॥ शोषज्वरारोचकशूलगुल्मान्पाण्डूदरार्शोग्रहणीविकारान् । तक्रानुपानो जयति प्रमेहान्युक्त्या प्रयुक्तोऽग्निसुतो रसेन्द्रः ॥ ३ ॥ इत्यग्निसूनुरसः ॥ अथागस्तिसूतराजो रसः—रसबलिसमभागं तुल्यहिङ्गूलयुक्तं द्विगुणकनकबीजं नागफेनेन तुल्यम् । सकलविहितचूर्णं

---

१ पक्षेक्षणं नाम द्वाविंशतिः ।

भावयेद्भृङ्गनीरैर्ग्रहणिजलधिशोषे सूतराजो ह्यगस्तिः ॥ १ ॥ त्रिकटुकमधुयुक्तः सर्ववान्तिं च शूलं कफपवनविकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम् । घृतमरिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रः प्रवाहीं हरति षडतिसाराञ्जीरजातीफलेन ॥ २ ॥ इत्यगस्तिसूतराजो रसः ॥ अथ क्षारताम्ररसः—शङ्खक्षारार्कभूतिं च वराटं लोहभस्मकम् । अयोमलं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ॥ १ ॥ त्रिकटुं सैन्धवं तुल्यं भृङ्गतोयेन मर्दयेत् । आटरूषरसैर्मर्द्यमार्द्रकस्वरसेन च ॥ २ ॥ चणमात्रां वटीं कृत्वा रसोऽयं क्षारताम्रकः । श्वासे कासे प्रतिश्याये पुराणज्वरपीडिते ॥ ३ ॥ मन्दाग्नौ ग्रहणीदोषे त्वनुपानं यथोचितम् । सेवयेत्सप्तरात्रेण नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ चिरकालानुबन्धे च सेवयेन्मण्डलावधि । तत्तद्व्याधिहरं पथ्यं नियमेन समाचरेत् ॥ ५ ॥ इति क्षारताम्ररसः ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

मुद्गषष्टिकशाली च आढकी माक्षिकं तथा । छाग्याः पयो दधि घृतं नवनीतं कपित्थकम् ॥ १ ॥ निःसारं दधि गोर्बिल्वं रम्भायाः कुसुमं फलम् । दाडिमं लाजक्तन्मण्डः शृङ्गाटं क्षुद्रमत्स्यकः ॥ २ ॥ एणतित्तिरलावानां शशानां क्रव्यमेव च । ग्रहण्यामातुरे पथ्यं कथितं मुनिभिर्हितम् ॥ ३ ॥ पिच्छिलानि कठोराणि गुरूण्यन्नानि यानि च । आमकृन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः क्वचित् ॥ ४ ॥ इति ग्रहणीचिकित्सा ॥

अथार्शोरोगनिदानम् ।

अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसंति यत् । अर्शांसि तस्मादुच्यंते गुदमार्गनिरोधतः ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥

अथार्शसां स्वरूपमाह—

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान्जगुः ॥ १ ॥

अथार्शसां हेतुमाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च । प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ १ ॥ लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च । शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ २ ॥ कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः । देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ३ ॥ विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् । पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ४ ॥ मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च । अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥ ५ ॥ प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् । श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारण-

मर्शसाम् ॥ ६ ॥ हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वंद्वोल्बणानि च । सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ७ ॥

अथार्शसां पूर्वरूपमाह—

विष्टम्भोऽङ्गस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च । कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ १ ॥ ग्रहणीरोगपाण्डुर्तिराशङ्का चोदरस्य च । पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ २ ॥

अथ वातार्शसो लक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः । म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १ ॥ मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः । बिम्बीकर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसंनिभाः ॥ २ ॥ केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः । शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ ३ ॥ क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः । कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ ४ ॥ तैरार्तो ग्रन्थितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् । रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ ५ ॥ कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते । गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ ६ ॥

अथ पित्तार्शोलक्षणम् ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः । तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १ ॥ शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसंनिभाः । दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारतिमोहदाः ॥ २ ॥ सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः । यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ ३ ॥

अथ कफार्शोलक्षणम् ।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः । उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ १ ॥ पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः । करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसंनिभाः ॥ २ ॥ वङ्क्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभ्यवकर्षिणः । सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ ३ ॥ मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः । क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ ४ ॥ वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः । न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ ५ ॥

अथ त्रिदोषजसहजार्शसोर्लक्षणम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ १ ॥

अथ रक्तार्शोलक्षणम् ।

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः । वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः ॥ १ ॥ तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्कप्रपीडिताः । स्रवन्ति सहसा

रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ २ ॥ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः । हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः । विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न गच्छति ॥ ३ ॥

अथ रक्तार्शसि वातादीनामनुबन्धमाह ।

तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् । कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाऽधिकम् ॥ १ ॥ तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् । शिथिलं श्वेत-पीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥ २ ॥ यद्यर्शसां घनं चासृक्तन्तुमत्पाण्डु-पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेय-स्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३ ॥

अथ सर्वदोषकोपित्वमाह ।

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये । सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ १ ॥ तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च । सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २ ॥

सुखसाध्यत्वं—बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च । अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ १ ॥

अथ कृच्छ्रसाध्यान्याह ।

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च । कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परि-संवत्सराणि च ॥ १ ॥

अथासाध्यान्याह ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् । जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥१॥ शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते । याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ २ ॥

अथोपद्रवादसाध्यत्वमाह ।

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा । शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासा-ध्योऽर्शसो हि सः ॥ १ ॥ हृत्पार्श्वशूलसंमोहौ छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः । तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ २ ॥ तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोथा-तीसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ३ ॥

अथ स्थानान्तरेऽर्शांस्याह ।

मेढ्रादिष्वपि लक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजान्यपि । गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ १ ॥

अथ चर्मकीललक्षणमाह ।

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः । कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ १ ॥

अथ तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह ।

वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता । श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ १ ॥

अथार्शश्चिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

स्नेहस्वेदादयो वाते पित्ते स्यू रेचनादयः । कफे वान्त्यादयोऽर्शःसु मिश्रे मिश्रा प्रतिक्रिया । पित्तवद्रक्तजे कार्यः प्रतीकारोऽर्शसि ध्रुवम् ॥ १ ॥ अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः । सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ २ ॥ दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः । भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ३ ॥

अथ तिलादिमोदकः ।

तिलभल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् । दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ १ ॥ इति तिलादिमोदकः ।

अथ मरिचादिमोदकः ।

मरिचमहौषधचित्रकसूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः । सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १ ॥ इति मरिचादिमोदकः ।

अथ प्राणदो मोदकः ।

तालीसज्वलनोषणाः सचविकास्तुल्या द्विभागा भवेत्कृष्णा मूलसमन्विता त्रिपलिका शुण्ठी चतुर्जातकम् । स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडस्त्रिगुणितैरेभिः कृता मोदकाः कासश्वासगदाग्निमान्द्यगुदजप्लीहप्रमेहापहाः ॥ १ ॥ इति प्राणदो मोदकः ॥

अथ काङ्कायनगुटिका ।

पथ्यादलस्य पलपञ्चकमेकमेवमेकं पलं तु मरिचादपि जीरकस्य । कृष्णातदुद्भवजटाचविकाग्निशुण्ठ्यः कृष्णादिपञ्चकमिदं पलतः प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ पलाष्टभल्लातकसंप्रयुक्तं कन्दस्त्वरुष्करफलाद्द्विगुणः प्रकल्प्यः । स्याद्यावशूककुडवार्धमतः समस्तैर्योज्यो गुडो द्विगुणितो वटकीकृतश्च ॥ २ ॥ काङ्कायनेन मुनिना वटकः किलायमुक्तः प्रजाहिततमेन गुदामयघ्नः । क्षाराग्निशस्त्रपतनैरपि ये न सिद्धाः सिध्यन्त्यनेन वटकेन गुदामयास्ते ॥ ३ ॥ इति काङ्कायनगुटिका ।

अथ सूरणमोदकः ।

चित्रकस्य पलं त्वेकं द्विपलं सूरणस्य च । पलार्धं नागरस्यापि मरिचं कोलमात्रकम् ॥ १ ॥ भल्लातकं कणामूलं विडङ्गं त्रिफला कणा । तालीससहितान्सर्वानक्षमात्रान्प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ द्वे पले वृद्धदारस्य तालमूल्याः पलं भवेत् । त्वगेला मरिचांशा च सर्वानेकत्र चूर्णयेत् ॥ ३ ॥ गुडेन मर्दयित्वा तु द्विगुणेनेह बुद्धिमान् । मोदकः सूरणो नाम त्वक्षमात्रप्रमाणतः ॥ ४ ॥ उपयुक्तो निहन्त्याशु गुदकीलान्न संशयः । अग्निवृद्धिकरः पुंसां सेव्यमानो महागुणः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः—शुष्कात्सूरणकन्दतोऽर्धमिलितं व्योषं तथा चित्रकं श्रेष्ठाजीरकरामठं समलवं दीप्याजमोदान्वितम् । सर्वस्याङ्घ्रिकसिन्धुजं परिभवेन्निम्बुद्रवैर्वासरं सिद्धः सूरणमोदको गदहरः श्रेष्ठो भवेत्प्राणिनाम् ॥ १ ॥ शूलं संग्रहणीगदं त्वतिसृतिं दुष्टां प्रवाहीं जयेद्दीप्ताग्निं कुरुते बलं वितनुते गुल्मप्रणाशं तथा । अर्शांस्युद्धतमारुतामयहरो बाले च वृद्धे हितो गर्भिण्यां च न शंस्यते न निपुणैर्नो रक्तपित्तेऽपि च ॥ २ ॥ इति सूरणमोदकः ।

अथ सूरणपुटपाकः ।

मृल्लिप्तं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् । दद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १ ॥ सौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् । सतैलगुडसंयुक्तो रसश्चार्शोविकारनुत् ॥ २ ॥ इति सूरणपुटपाकः ।

अथ बाहुशालगुडः ।

इन्द्रवारुणिका मुस्ता शुण्ठी दन्ती हरीतकी । त्रिवृत्सठी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥ १ ॥ तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथग्द्रव्याणि कारयेत् । सूरणस्य पलान्यष्टौ वृद्धदारश्चतुष्पलम् ॥ २ ॥ चतुष्पलं स्याद्भल्लातं क्वाथयेत्सर्वमेकतः । जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात्क्वाथमुत्तमम् ॥ ३ ॥ क्वाथद्रव्यात्त्रिगुणितं गुडं क्षिप्त्वा पुनः पचेत् । सम्यक्पक्वं च तं ज्ञात्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ ४ ॥ चित्रकस्त्रिवृता दन्ती तेजोह्वा पलिकाः पृथक् । पृथक्त्रिपलिकाः कार्या व्योषैलामरिचत्वचः ॥ ५ ॥ निक्षिपेन्मधु शीते च तस्मिन्प्रस्थप्रमाणकम् । एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान्बाहुशालो गुडः शुभः ॥ ६ ॥ जयेदर्शांसि सर्वाणि गुल्मान्वातोदरं तथा । आमवातं प्रतिश्यायं ग्रहणीक्षयपीनसान् । हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहं च रसायनम् ॥ ७ ॥ इति बाहुशालगुडः ।

अथागस्तिमोदकः ।

हरीतकीनां त्रिपलं त्रीण्याम्राणि कटुत्रिकम् । त्वक्पत्रकं चार्धपलं गुडस्याष्टपलं मतम् ॥ १ ॥ अगस्तिमोदकानेतान्कल्पितान्परिभक्षयेत् । शोफार्शोग्रहणीदोषकासोदावर्तनाशनान् ॥ २ ॥ इत्यगस्तिमोदकः ।

अथ लघुसूरणमोदकः ।

कणामरिचविश्वाग्निसूरणैस्तु गुडैः क्रमात् । द्विगुणैर्मोदकोऽर्शोघ्नः परं पाचनदीपनः ॥ १ ॥ इति लघुसूरणमोदकः ।

अथ बृहद्भल्लातकलेहः ।

सुपक्वभल्लातफलानि सम्यग्द्विधा विधायाऽऽढकसंमितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ १ ॥ पुनः पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् । सितोपला षोडशभिः पलैश्च विमर्द्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ २ ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां जयेद्विकारानखिलान्गुदोत्थान् । कचासुनीलान्घनकुञ्चिताग्रान्सुपर्णदृष्टिं च शशाङ्ककान्तिम् ॥ ३ ॥ जवं हयानां बल-

मुत्तमं च स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम्। स्त्रीवल्लभत्वं विविधप्रभावं नीरोगतां द्विःत्रिशतायुषं च ॥ ४ ॥ न चान्नपाने परिहार्यमस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च। प्रयोगकाले सकलामयानां राजाधिराजश्च रसायनानाम् ॥ ५ ॥ इति बृहद्भल्लातकलेहः।

अथार्शसि शर्करासवः।

दुरालभायाः प्रस्थं च चित्रकस्य वृषस्य च। पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य ॥ १ ॥ दद्याद्द्विपलिकान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत्। पादशेषे रसे पूते सुशीते शर्कराशतम् ॥ २ ॥ दत्त्वा कुम्भे दृढे स्थाप्यं मासार्धं घृतभाजने। प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुमधुसर्पिषा ॥ ३ ॥ तस्य मात्रां पिबेत्काले शार्करस्य यथाबलम्। अर्शांसि ग्रहणीरोगमुदावर्तमरोचकम् ॥ ४ ॥ शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दवम्। हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वरोमान्प्रणाशयेत् ॥ ५ ॥ इति शर्करासवः ॥

अथ द्राक्षासवः।

द्राक्षापलशतं दत्त्वा चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्। द्रोणशेषे रसे तस्मिन्पूतशेषे प्रदापयेत् ॥ १ ॥ शर्करायास्तुलां दत्त्वा तत्तुल्यं मधुनस्तथा। पलानि सप्त धातक्याः स्थापयेदाज्यभाजने ॥ २ ॥ जातीलवङ्गकङ्कोललवलीफलचन्दनैः। कृष्णात्रिगन्धसंयुक्तैर्भागैरर्धपलांशकैः ॥ ३ ॥ त्रिःसप्ताहाद्भवेत्पेया तस्य मात्रा यथाबलम्। नाम्ना द्राक्षासवो ह्येष नाशयेद्गुदकीलकान् ॥ ४ ॥ शोषारोचकहृत्पाण्डुरक्तपित्तभगन्दरान्। गुल्मोदरकृमिग्रन्थिक्षतशोषज्वरान्तकृत्। वातपित्तप्रशमनः शस्तश्च बलवर्णकृत् ॥ ५ ॥ इति द्राक्षासवः।

अथ समशर्करचूर्णम्।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात्। खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यगुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगुदोद्भवेषु ॥ १ ॥ इति समशर्करचूर्णम् ॥

अथ व्योषाद्यं चूर्णम्।

व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम्। दुर्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विबन्धमग्नेर्जयत्यबलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ १ ॥ चूर्णं चूर्णसमो देयो मोदके द्विगुणो गुडः। गुडव्योषवरावेल्लतिलारुष्करचित्रकैः। अर्शांसि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥ २ ॥ गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं च। आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ३ ॥ शर्करया युतसूरणकन्दः कुञ्जरकेसरमेव तथाऽन्यत्। क्षौद्रयुतं नवनीतमथो वा सूदनकारणमर्शस एव ॥ ४ ॥ समूलपत्रकोकम्बं पलद्वयमितं शुभम्। भल्लातफलमज्जाया मरिचस्य पलं पलम् ॥ ५ ॥ एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्मं भक्षयेत्कर्षसंमितम्। अर्शोऽङ्कुरान्निहन्त्याशु सबाह्याभ्यन्तरानपि ॥ ६ ॥ दुःस-

र्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा । एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ॥ ७ ॥ अपामार्गस्य बीजानां कल्कं तण्डुलवारिणा । पीतं रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क्वथिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ९ ॥ विड्विबन्धे हितं तक्रं यवानीविश्वसंयुतम् । न प्ररोहन्ति गुदजाः प्रायस्तक्रसमाहताः ॥ १० ॥ यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निमूलावचूर्णितात् । पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान्जयेत् ॥ ११ ॥ पिबेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः । सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ॥ १२ ॥ बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् । हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥ चित्रकं हपुषां हिङ्गु दद्याद्वा तक्रसंयुतम् । पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रेणैव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥ त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् । तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् । तक्रेणार्शांसि हन्यन्ते मुसलीकटुकाग्निना ॥ १५ ॥ अरलुत्वगग्निसमसुरेन्द्रयवांश्चिरिबिल्वसैन्धवशुण्ठियुतान् । मथितेन पिबेद्यदि सप्तदिनं गुदजा निपतन्ति समूलबलाः ॥ १६ ॥

अथ हपुषादितक्रारिष्टः ।

हपुषा कुञ्चिका धान्यमजाजी कारवी शटी । पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ॥ १ ॥ यवानी चाजमोदा च तच्चूर्णं तक्रसंयुतम् । मन्दाम्लकटुकं विद्वान्स्थापयेद्घृतभाजने ॥ २ ॥ व्यक्ताम्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं कटुप्रियम् । प्रपिबेन्मात्रया काले त्वन्नस्य तृषितस्तथा ॥ ३ ॥ दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् । गुदश्वयथुकण्ड्वार्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ४ ॥ इति हपुषादितक्रारिष्टः ॥

अथ घृतानि ।

अथ चव्यादिघृतम्—चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुम्बरूणि च । यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ १ ॥ चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् । शकृद्वातानुलोमार्थं जले दध्नि चतुर्गुणे ॥ २ ॥ प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् । गुदवङ्क्षणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति चव्यादिघृतम् ॥ **अथ शुण्ठीघृतम्**—त्रिंशत्पलानि शुण्ठीनां जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण कल्के तासां पचेद्घृतम् ॥ १ ॥ दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम् । विषमज्वरशान्त्यर्थं तृष्णारोचकनाशनम् ॥ २ ॥ शुण्ठीघृतमिदं ख्यातं कृष्णात्रेयेण पूजितम् । नागरेण जले पक्वं बस्तिकुक्षिगदापहम् ॥ ३ ॥ इति शुण्ठीघृतम् ॥ **अथ लघुचव्यादिघृतम्**—चव्यतिक्तकलिङ्गानि शताह्वा लवणानि च । सर्पिरर्शोविकारघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १ ॥ इति लघुचव्यादिघृतम् ॥ **अथ ह्रीबेरादिघृतम्**—ह्रीबेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गाचव्यचन्दनम् । पाठा सातिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ॥ १ ॥ दार्वीत्वङ्नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः । चित्रकश्चेति पेष्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ २ ॥ एकत्र साधयेत्सर्वं

तत्सर्पिः परमौषधम्। अर्शोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥ ३ ॥ मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहप्रवाहिके। पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतत्त्रिदोषहृत् ॥४॥ इति ह्रीबेरघृतम्। इति घृतानि ॥

अथ लेपाः।

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः। करञ्जो बस्तमूत्रेण लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥१॥ सिन्धूत्थं देवदाल्याश्च बीजं काञ्जिकपेषितम्। गुदाङ्कुरान्प्रलेपेन पातयत्यचलानपि ॥ २ ॥ कृष्णाशिरीषबीजार्कक्षीरैः सामरसैन्धवैः। हरिद्राऽऽरुक्षविड्गुञ्जगोमूत्रैः पिप्पलीयुतैः ॥ ३ ॥ एतल्लेपत्रयं योज्यं शीघ्रमर्शोविनाशनम्। ज्योतिष्काबीजकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ॥ ४ ॥ कोशातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः। निशाकोशातकीचूर्णं स्नुक्पयः सैन्धवान्वितम्। गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ५ ॥ इति लेपाः ॥

अथ धूपः।

नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च। अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥ १ ॥ रालचूर्णस्य तैलेन सार्षपेण युतस्य च। धूमदानेन युक्त्याऽर्शोरक्तस्रावो निवर्तते ॥ २ ॥ गोधूमपिष्टं पलमेव हिङ्गु शाणार्धमारुष्करमङ्घिसंख्यम्। स्याद्धूपदानाद्गुदशूलनाशः स्यात्संनिपातो गुदसंभवानाम् ॥ ३ ॥ इति धूपः।

अथ रसाः।

अथ नित्योदितः—विषरविगगनायःसूतगन्धं समांशं समहुतभुगथाऽऽर्द्रं कन्दकैः सप्तवारम्। प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितोऽसौ नलहतिमलबन्धे मुद्गमात्रः ससर्पिः ॥ १ ॥ इति नित्योदितो रसः ॥ अथार्शःकुठारो रसः—भागः शुद्धरसस्य भागयुगलं गन्धस्य लोहाभ्रयोः षड्बिल्वाग्निहलोषणाभयरजोदन्ती च भागैः पृथक्। पञ्च स्युः स्फुटटङ्कणस्य च यवक्षारस्य सिन्धूद्भवाद्भागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं द्वात्रिंशदेतत्पचेत्। स्नुग्दुग्धं च गवां जलावधि शनैः पिण्डीकृतं तद्भवेद्द्वौ माषौ गुदकीलकाननजटाछेदे कुठारो रसः ॥ १ ॥ इत्यर्शःकुठारो रसः। इति रसाः।

अथ पथ्यापथ्यम्।

कुलित्था यवकगोधूमाः शालयो रक्तभा हिताः। पुनर्नवा सूरणं च तक्रं धात्री कपित्थकम् ॥ १ ॥ नवनीतं तु वास्तूकं पटोलं मरिचं तथा। मृगमांसमजादुग्धं वृन्ताकं काञ्जिकं तथा ॥ २ ॥ अर्शोरोगे तु पथ्यानि मुनिभिः कथितानि तु। वेगावरोधः स्त्रीपृष्ठयानमुत्कटकासनम् ॥ यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥ इत्यर्शश्चिकित्सा समाप्ता ॥

अथाग्निमान्द्यम् ।

तत्र संनिकृष्टनिदानपूर्वकोदराग्निविकारानाह—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अथ समविषमाद्यग्निलक्षणान्याह ।

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्नैव पच्यते ॥ १ ॥ मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २ ॥ विषमो वातजान्रोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान्कफसंभवान् ॥ ३ ॥

अथैषां चिकित्सामाह ।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः । तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १ ॥ सममग्निं भिषग्रक्षेदन्नपानैर्नृणां हितैः । मन्दं संवर्धयेदग्निं कटुतिक्तकषायकैः ॥ २ ॥ तीक्ष्णमग्निं दधिक्षीरपायसैः समतां नयेत् । स्नेहाम्ललवणाद्यैश्च विषमाग्निमुपाचरेत् ॥ ३ ॥ जरणरुचकशुण्ठीपिप्पलीतीक्ष्णवेल्लं सुलवणमजमोदाहिङ्गुपथ्येति कर्षम् । पृथगथ पलमात्रं स्यात्त्रिवृच्चूर्णमेषां जननमुदरवह्नेः पाचनं रेचनं च ॥ ४ ॥ इत्यग्निमान्द्यम् ।

अथ भस्मकलक्षणमाह ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् । तीव्रं प्रवर्तयत्यग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥ कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ । अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसह्य ॥ २ ॥ भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्तस्मादयं भस्मकसंज्ञकोऽभूत् । तृड्दाहमूर्च्छाभ्रमकासशोफविड्शोषमोहश्रमकर्मकारी ॥ ३ ॥ तृड्दाहश्वासकासादीन्कुर्वैवात्यग्निसंभवान् । पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्स क्षिप्रं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ४ ॥

अथ चरकपाठे भस्मकः ।

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । सोष्मणः पाचकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ १ ॥ तदा लब्धबलो देहं रूक्षयेत्सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो धातून्शोणितादीन्पचत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपनयेत्परम् ॥ ३ ॥ भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति । तृड्दाहकासमोहाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ॥ ४ ॥

अथ भस्मकरोगनिदानचिकित्से ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् । तीव्रं प्रवर्तयेद्वह्निं तदा तं

भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥ तृड्दाहश्वासमूर्च्छादीन्कृत्वैवात्यग्निसंभवान् । पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्स क्षिप्रं नाशयेत्तनुम् ॥ २ ॥ तं भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमण्डहिमादिभिः । अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥ अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पींषि । सेवेत वा यवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥ असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजने । श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥ यत्किंचिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् । सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥ कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते चानलः समः । समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनः ॥ ७ ॥ आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धातून्धातुक्षैण्ये तथा प्राणान् ॥ ८ ॥ मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् । निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ ९ ॥ कोलास्थिमज्जकल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै । अचिराद्विनिहन्त्येव प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥ नारीक्षीरेण संपिष्य पिबेदौदुम्बरत्वचम् । ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥ ११ ॥ सिततण्डुलसितकलमक्षीरेण च पायसं सिद्धम् । भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादश दिवसान्बुभुक्षितो न भवेत् ॥ १२ ॥ विदारीस्वरसे क्षीरे पचेदष्टगुणे घृतम् । माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १३ ॥ इति भस्मकरोगनिदानचिकित्से ।

अथाजीर्णनिदानम् ।

अविपक्वोऽग्निमान्द्येन यो रसः स निगद्यते । रोगाणां प्रथमो हेतुः सर्वेषामामसंज्ञया ॥ १ ॥ आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २ ॥ अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च । वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ३ ॥

अथ तेषां कारणमाह ।

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ १ ॥ ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्पचते नरस्य ॥ २ ॥ मात्रया चाभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति । चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ३ ॥ **अजीर्णसामान्यलक्षणं**—ग्लानिगौरवविष्टम्भभ्रममारुतमूढताः । विड्बन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ४ ॥ **आमाद्यजीर्णलक्षणानि**—तत्राऽऽमे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गण्डाक्षिकूटयोः । उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः । उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ६ ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः । मलवाताप्रवृत्तिश्च मोहः स्तम्भोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ रसशेषलक्षणमाह ।

उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण चतुर्थ-

१ ये शालयः वैशाखे उप्ता आश्विने पच्यन्ते ते कलमा इति केचित् । बहुकालेन पच्यन्ते इति तात्पर्यम् ।

सेतत्कचित्त्वजीर्णं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ॥ **अजीर्णोपद्रवानाह**—मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चात्यजीर्णतः ॥ २ ॥ यावत्संतिष्ठते तस्य दुष्टोऽप्यन्नरसो हृदि । तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ॥ ३ ॥ अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः । रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि[1] ॥ ४ ॥ अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं यदुदीरितम् । विषूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ ५ ॥ अथ **विषूचीमाह**—सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ॥ १ ॥ न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ २ ॥ मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ ३ ॥ **अथालसकमाह**—कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति । निरुद्धो मारुतश्चैवं कुक्षावुपरि धावति ॥ १ ॥ वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य हि ॥ २ ॥ अथ **विलम्बिकामाह**—दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १ ॥ **अथाजीर्णजन्यामस्य कार्यान्तरमाह**—यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः । दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १ ॥ **विषूच्या असाध्यत्वमाह**—यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ १ ॥ निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी ह्युपद्रवा घोरा विषूच्याः पञ्च दारुणाः ॥ २ ॥ अथ **जीर्णाहारलक्षणमाह**—उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ इत्यजीर्णनिदानम् ।

अथाजीर्णचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

प्रायेणाऽऽहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् । तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ १ ॥ तत्राऽऽमे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥ २ ॥ वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते । धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥३॥ अन्नं विदग्धं तु नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तदाऽस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ४ ॥ विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं च लवणोदकम् । रसशेषे दिवा स्वापं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ५ ॥ एरण्डतैले प्रविपाच्य पथ्यां खादेत्तदेवानु पिबेच्च तैलम् । स शूलविष्टम्भकृतान्विकारान्सर्वा-

---

१ स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥

अयेत्पित्तकफानिलोत्थान् ॥ ६ ॥ आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः । दिवा स्वापं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ७ ॥ व्यायामप्रमदाध्ववाहनरताक्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान्क्षीणकफान्शिशून्मदहतान्वृद्धांस्तथाऽजीर्णिनो रात्रौ जागरितान्निराहिरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ८ ॥

अथ चूर्णानि ।

पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् । मस्तुनोष्णोदकेनाथ ज्ञात्वा दोषगतिं भिषक् ॥ १ ॥ चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलमथारुचिम् । आध्मानं वातगुल्मं च शूलं चाऽऽशु विनाशयेत् ॥ २ ॥ इति पथ्यादिचूर्णम् । सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्णमुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः । तस्याऽऽमिषेण सघृतेन सहान्नपानं भस्मीभवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥१॥ इति लघुवैश्वानरचूर्णम् ॥ **अथ हिङ्ग्वष्टकचूर्णम्**—त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः । प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्ण एष जनयति जठराग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ १ ॥ अन्यच्च—कर्षं हिङ्गु द्विकर्षं बिडमथ मरिचं सैन्धवं विश्वकृष्णादीप्याजीराजमोदासितजरणबिभीताभया वेदकर्षाः । भष्टौ मार्कण्डिधात्र्योरथ बदरकपित्थोद्भवाः षोडश स्युः सर्वं लुङ्गोदकार्द्रं हरति रुचिवधाध्मानबन्धाग्निसादान् ॥ १ ॥ इति हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ **अथ भास्करलवणचूर्णम्**—पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् । सैन्धवं च बिडं चैव पत्रतालीसकेसरान् ॥ १ ॥ एषां द्विपलिकान्भागान्पञ्च सौवर्चलस्य च । मरीचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ २ ॥ त्वगेला चार्धभागा स्यात्सामुद्रं कुडवद्वयम् । दाडिमं कुडवं चैव द्विपलं चाम्लवेतसम् ॥ ३ ॥ एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् । लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥४॥ श्लेष्मवातं वातगुल्मं शूलं मन्दाग्न्यरोचकम् । अन्यानपि निहन्त्याशु रोगाँल्लवणभास्करः ॥ ५ ॥

अथाग्निमुखचूर्णम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा ज्ञेया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी । चित्रकः सप्तगुणितः कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ २ ॥ एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया । पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥ सोदावर्तमजीर्णं च प्लीहानमुदरं तथा । अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ ४ ॥ अर्शोहरो दीपनश्च शूलघ्नो गुल्मनाशनः । कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव क्षयनाशनः ॥ ५ ॥ चूर्णो ह्यग्निमुखो नाम्ना न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ ६ ॥ **अथ सामुद्राद्यं चूर्णम्**—सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानि क्षारो यवानीमजमोदकं च । हरीतकीपिप्पलिशृङ्गबेरं हिङ्गुं विडङ्गं च समानि दद्यात् ॥ १ ॥ संचूर्ण्य चैतानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत चाऽऽदौ

कवलानि पञ्च । अजीर्णवातं गुदगुल्मवातं वातप्रमेहं विषमं च वातम् । विषू-
चिकाकामलपाण्डुरोगान्श्वासं च कासं च जयेदवश्यम् ॥ २ ॥ अथ व्योषाद्यं
चूर्णम्—व्योषैलाहिङ्गुभार्ङ्गीविडलवणयवक्षारपाठायवानीचिञ्चात्वगभस्म चव्यं
दहनकरिकणात्वक्पटुग्रन्थजाजी । एतच्चूर्णं घृताढ्यं त्रिदिवसमशनाद्धन्यते रोग-
जातं विश्वं वैश्वानरोऽसौ दहति सरभसं किं पुनर्भुक्तमन्नम् ॥ १ ॥ इति चूर्णानि ।

अथ गुटिकाः ।

संजीवनीगुटिका—विडङ्गं नागरं कृष्णा पथ्या वह्निर्विभीतकः । वचा
गुडूची भल्लातं विषं चात्र प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव
पेषयेत् । गुञ्जाभा गुटिकाः कार्या दद्यादार्द्रकजै रसैः ॥ २ ॥ एकामजीर्णयुक्तस्य
द्वे विषूच्यां प्रदापयेत् । तिस्रो भुजङ्गदष्टस्य चतस्रः संनिपातिनः । गुटिका जी-
वनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ॥ ३ ॥ इति संजीवनीगुटिका ॥ **अथ धनं-
जयवटी**—जीरकं चित्रकं चव्यं ससुगन्धं वचात्वचौ । एलाकर्चूरहपुषा कारवी
नागकेसरम् ॥ १ ॥ पृथक्कर्षमिता ह्येते मिसी कर्षार्धसंमिता । यवानी पिप्पली-
मूलं स्वर्जिका च हरीतकी ॥ २ ॥ जातीफलं लवङ्गं च पृथक्कर्षयुगं मतम् । धा-
न्यकं चित्रकं चापि कर्षत्रयमितं पृथक् ॥ ३ ॥ कृष्णा पलप्रमाणा स्यात्पलमानं तु
रौमकम् । मरीचात्पिचवः सप्त त्रिवृन्मूलात्पलद्वयम् ॥ ४ ॥ पृथग्दशाक्षं सामुद्रं
सैन्धवं नागरं तथा । शरावसंमितं चुक्रं तदर्धं तिन्तिणीफलम् ॥५॥ धनंजयवटी
ह्येषा धनंजयविवर्धिनी । अजीर्णं जरयत्याशु शूलमुन्मूलयेद्द्रुतम् ॥ ६ ॥ हरेद्विब-
न्धसंबन्धमाध्मानं कर्षयत्यपि । ग्रहण्या निग्रहं कुर्याद्रुचयेद्रुचिमुत्तमाम् ॥ ७ ॥
इति धनंजयवटी ॥ **अथ शङ्खवटी रसार्णवतः**—चिञ्चाश्वत्थस्नुहीक्षारादपा-
मार्गार्कतस्तथा । लवणं पञ्च संगृह्य ततो लवणपञ्चकम् ॥ १ ॥ सैन्धवाद्यं समा-
दाय सर्वमेतत्पलद्वयम् ॥ २ ॥ कर्षं कर्षं विषं गन्धं रसं टङ्कणमेव च । हिङ्गुपि-
प्पलिशुण्ठीनां तथा मरीचजीरयोः । द्वौ द्वौ कर्षौ पृथक्कार्यौ तथा द्वौ शङ्खचूर्णतः
॥३॥ फलत्रयाच्च कर्षैकं द्विकर्षं तु लवङ्गतः । एतत्सर्वं समासाद्य श्लक्ष्णचूर्णीकृतं
शुभम् ॥ ४ ॥ भावयेदम्लयोगेन सप्तधा च प्रयत्नतः । रसः शङ्खवटी नाम्ना
सेवितः सर्वरोगजित् ॥ ५ ॥ गुञ्जामात्रमिदं खादेद्वह्नेर्दीपनपाचनम् । अजीर्णं
वातसंभूतं पित्तश्लेष्मभवं तथा । विषूचीं शूलमानाहं हन्यादत्र न संशयः ॥६॥
इति शङ्खवटी ॥ **अथ द्वितीया शङ्खवटी**—चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बुद्रवे
कल्कितं तस्मिन्छङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि । हिङ्गुव्योषपलं रसामृ-
तबलीन्निक्षिप्य निष्कांशकान्बद्ध्वा शङ्खवटी ज्वरग्रहणिकारुक्पक्तिशूलादिषु ॥ १ ॥
इति गुटिकाः ।

अथामृतहरीतकी ।

तक्रे समुत्स्वेद्य शिवाशतानि तद्बीजमुद्धृत्य च कौशलेन । षडूषणं पञ्च पटूनि
हिङ्गुक्षारावजाजीमजमोदकं च ॥ १ ॥ षडूषणादेस्त्रिवृदर्धभागा गणस्य देयाऽम्ब-

१ रामठम् इति पाठः समीचीन इति भाति.

रगालितस्य । विभाव्य चुक्रेण रजांस्यमीषां क्षिपेच्छिवाबीजनिरस्तगर्भे । समूह्य घर्मे च विशोष्य तासां हरीतकीमन्यतमां निषेवेत् ॥ २ ॥ अजीर्णमन्दानलजाठरामयाम्सगुल्मशूलग्रहणीगुदाङ्कुरान् । विबन्धमानाहरुजो जयत्यसौ तथाऽऽमवातांस्त्वमृता हरीतकी ॥ ३ ॥ इत्यमृतहरीतकी ।

अथावलेहः ।

विडङ्गभल्लातकचित्रकाभयाः सनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा । अश्नन्ति ये मन्दहुताशना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवह्नयः ॥ १ ॥ इति विडङ्गाद्यवलेहः । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्यन्ति हृत्कोष्ठगता मलाश्च । द्राक्षां सितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लीढ्वाऽभयां वा स सुखं लभेत ॥ १ ॥

अथ यवागूः ।

चित्रकचविकानागरमागधिकोग्रैर्यवागूः स्यात् । गुल्मानिलशूलहरी चित्राद्या वह्निजननी च ॥ १ ॥ इति चित्रकादिः ।

अथ क्वाथः ।

लवङ्गपथ्ययोः क्वाथः सैन्धवेनावधूलितः । पीतः प्रशमयत्याशु त्वजीर्णं रेचयत्यपि ॥ १ ॥ धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वह्निदीपनम् ॥ २ ॥

अथ घृतानि ।

अथाग्निकरं घृतम्—पञ्चमूल्यभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः । रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गशटिभिर्घृतम् ॥ १ ॥ युक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च । तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ॥ २ ॥ काञ्जिकेन च यत्पक्कं पीतमग्निकरं स्मृतम् । शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥३॥ इत्यग्निकरं घृतम् ॥ अथ दशमूलघृतम्—मरीचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा । भल्लातकं यवानी च विडङ्गं गजपिप्पली ॥ १ ॥ हिङ्गु सौवर्चलं चैव त्वजाजी बिडधान्यकम् । सामुद्रं सैन्धवं क्षारं चित्रकं वचया सह ॥ २ ॥ एभिरर्धपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । दशमूलरसे सिद्धं पयसाऽष्टगुणेन वा ॥ ३ ॥ मन्दाग्नेश्च हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् । विष्टम्भमामं दौर्बल्यं प्लीहानमपकर्षयेत् ॥ ४ ॥ कासं श्वासं क्षयं वाऽपि दुर्नाम सभगंदरम् । कफजान्हन्ति रोगांश्च वायुजान्कृमिसंभवान् । तान्सर्वान्नाशयत्याशु शुष्कं दार्वनलो यथा ॥ ५ ॥ इति दशमूलघृतम् । इति घृतानि ॥

अथाजीर्णकुलकण्डनगणः ।

नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसाशने काञ्जिकं नारङ्गे गुडभक्षणं प्रकथितं पिण्डालुकं कोद्रवे ॥ १ ॥ पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेषु च तण्डुलवारि

परम् ॥ २ ॥ गोधूमे कर्कटिका माषे तक्रं च मूलकं चणके । आमलकं किल मुद्गे दीप्यः पक्का तु यावनाले स्यात् ॥ ३ ॥ खण्डं च खण्डयति माषभवं ह्यजीर्णं तैलं कुलत्थजमिति प्रवदन्ति केचित् । द्राक्षामुकूलकनिकोचकसेवितं वा वाताम्रवृन्तफलपाककरं लवङ्गम् ॥ ४ ॥ कङ्गुश्यामाकनीवारकोरदूषमकुष्ठकाः । दध्ना जलेन जीर्यन्ति काञ्जिकं त्वाढकीं पचेत् ॥ ५ ॥ पिष्टान्ने शीतलं वारि कृशरान्ने तु सैन्धवम् । माषेण्डर्या निम्बमूलं मुद्गयूषस्तु पायसे ॥ ६ ॥ मत्स्य आम्रफलात्कूर्मो यवक्षाराद्विपच्यते । काशमूलान्नीलकण्ठपारावतकपिञ्जलाः ॥७॥ पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलानि निम्बुक्कथितानि जग्ध्वा । क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्नि-पीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ८ ॥ विपच्यते सूरणको गुडेन तथाऽऽलुकं तण्डुलकोदकेन । पिण्डालुकं जीर्यति कोरदूषात्कसेरुपाकः खलु नागरेण ॥ ९ ॥ क्षारो जीर्यति तक्रेण तद्गव्यं कोष्णमण्डतः । माहिषं माणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥ १० ॥ रसाला जीर्यति व्योषात्खण्डं नागरभक्षणात् । गुडो नागरमुस्ताभ्यां तथेक्षुश्चाऽऽर्द्रकाशनात् ॥ ११ ॥ इत्यजीर्णकुलकण्डनगणः ॥

अथ रसाः ।

दन्तीबीजमकल्मषं सदहनं शुण्ठीलवङ्गं समं गन्धं पारदटङ्कणं च मरिचं श्रीवृद्धदारो विषम् । खल्वे यामयुगं विमर्द्य विधिना दन्तीद्रवैर्भावना देयाः पञ्चदशानु निम्बुकजलैस्त्रेधा त्रिधा चित्रकैः ॥ १ ॥ त्रेधा चाऽऽर्द्रकजै रसैः शुभ-धिया सप्तैव चावेदिना पश्चाच्छुष्ककलायसंमितवटी कार्या भिषक्संमता । क्षुद्बो-धप्रकरी त्रिशूलशमनी जीर्णज्वरध्वंसिनी कासारोचकपाण्डुतोदरगदान्पामामरु-न्नाशिनी ॥ २ ॥ बस्त्याटोपहलीमकामयहरी मन्दाग्निसंदीपनी सिद्धेयं तु महो-दधिप्रकटिता सर्वामयघ्नी सदा ॥३॥ इति बृहन्महोदधावजीर्णहरी वटी ॥ अथ रसेन्द्रचिन्तामणेरग्निकुमारः—पारदं च विषं गन्धं टङ्कणं समभागतः । मरीचादष्टभागाः स्युर्द्वौ द्वौ शङ्खवराटयोः ॥ १ ॥ पक्कजम्बीरजैर्गाढं रसैः सप्त विभावयेत् । गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ २ ॥ समीरणसमुद्भू-तमजीर्णं च विषूचिकाम् । क्षणेन क्षपयत्येष कफरोगनिकृन्तनः ॥ ३ ॥ इत्यग्निकुमारः ॥ अथ द्वितीयाग्निकुमारः—रसेन गन्धं सह टङ्कणेन समं विषं योज्यमतस्त्रिभागम् । कपर्दशङ्खावपि नेत्रभागौ मरीचकं चाष्टगुणं विमर्द्य ॥ १ ॥ सुपक्कजम्बीररसेन खल्वे सिद्धो भवत्यग्निकुमारकोऽयम् । अजीर्णवातं गुदगुल्मवातं विषूचिकाद्यं विनिहन्ति सद्यः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽग्निकुमारः ॥ अथ लघुक्रव्यादः—पारदाद्विगुणं गन्धं गन्धांशं मृतलोहकम् । पिप्पली-पिप्पलीमूलमग्निशुण्ठीलवङ्गकम् ॥ १ ॥ लोहसाम्यं पृथक्कुर्याद्रससाम्यं सुवर्च-लम् । टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् ॥ २ ॥ एतद्विचूर्ण्य यत्नेन भाव-येत्सप्तधाऽऽम्लकैः । एतद्रसायनं श्रेष्ठं माषमात्रं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥ तक्रेण केवलं

वाऽपि दद्याद्भोजनपाचने । क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं दीपनं भवति ध्रुवम् । सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुक्रव्यादसंज्ञितम् ॥ ४ ॥ इति लघुक्रव्यादः ॥ अथ बृहत्क्रव्यादो मन्थानभैरवात्—द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् । पारदं पलमानं तु मृतशुल्बायसी पृथक् ॥ १ ॥ पलार्धमाने संमिश्र्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् । ततो विचूर्ण्य यत्नेन लोहपात्रे विचक्षणः ॥ २ ॥ निधापयेद्रसं तत्र जंबीरस्य पलं शतम् । वस्त्रपूतं ततः कृत्वा लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ मृद्वग्निना पचेत्तत्र दर्व्या संचालयेन्मुहुः ॥ ४ ॥ संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः । भावनाः किल दातव्याः पञ्चाशत्प्रमिताः पृथक् ॥ ५ ॥ भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तदर्धं कृष्णलवणं मरीचं सर्वतुल्यकम् ॥ ६ ॥ सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा । ततः संशोध्य संपिष्य कूप्याश्च जठरे क्षिपेत् ॥७॥ अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुभोज्यान्यनेकशः । भुक्त्वा चाऽऽकण्ठपर्यन्तं चतुर्वल्लमितो रसः ॥ ८ ॥ कट्वम्लतक्रसहितः पीतमात्रो हि पाचयेत् । पुनर्भोजयति क्षिप्रं का पुनर्मन्दवह्निता ॥ ९ ॥ रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवैः । सिंहलक्षोणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च । पुनर्भोजनकामस्य भैरवानन्दयोगिनः ॥ १० ॥ कुर्याद्दीपनमूर्ध्वजत्रुगदहृद्दुष्टामसंशोधनस्तुन्दस्थौल्यनिबर्हणो मदहरः शूलार्तिमूलापहः । गुल्मप्लीहविनाशको बहुरुजां विध्वंसनो वातहा वातग्रन्थिमहोदरापहरणः क्रव्यादनामा रसः ॥ ११ ॥ इति बृहत्क्रव्यादः ॥ **अथाजीर्णे योगः**—द्वौ क्षारौ टङ्कणं सूतं लवङ्गं लवणत्रयम् । पिप्पली गन्धकं शुण्ठी मरीचं पलसंमितम् ॥१॥ कर्षमेकं विषं दत्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । अर्कदुग्धस्य दातव्या भावना सप्तवासरम् ॥२॥ अन्तर्धूमं गजपुटे पक्त्वा शीतं समुद्धरेत् । ततो लवङ्गमरिचस्फटिकीनां पलं पलम् ॥३॥ सर्वं संमर्द्य दृढवद्दृढभाण्डे निधापयेत् । सायं गुञ्जाद्वयं खादेद्भुक्तं द्रावयति क्षणात् ॥ ४ ॥ पुनर्भोजनवाञ्छां च जनयेत्प्रहरोपरि । आममांसं द्रावयति श्लेष्मरोगनिकृन्तनम् ॥ ५ ॥ **अथाग्निमुखो रसः**—सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः । अश्वत्थचिञ्चापामार्गक्षाराः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ १ ॥ जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् । शङ्खक्षारं पञ्चपलं हिङ्गुजीरं द्विभागिकम् ॥ २ ॥ मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जामात्रा वटी शुभा । पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलविषूचिकाः ॥ ३ ॥ हिक्कां गुल्मं चोदरं च नाशयेन्नात्र संशयः । रसेन्द्रसंहितायां च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ४ ॥ इत्यग्निमुखो रसः ॥ **अथाजीर्णारिरसः**—शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् । हरीतकी च द्विपला नागरं त्रिपलं स्मृतम् ॥ १ ॥ कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् । चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ २ ॥ पुटानि सप्त देयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः । अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्योदीपनपाचनः । भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि ॥ ३ ॥ इत्यजीर्णारिः । **अथाजीर्णहरो रसः**—सूतं गंधकतालकं विषयुतं टंकं यवक्षारकं भार्ङ्गी वह्नि-

पुनर्नवात्रिकटुकं लोहाभ्रकं त्रैफलं । चूर्णं भृंगरसेन मर्दितमथो निर्गुंडिकाद्रावकैः पश्चादार्द्रकबीजपूरकरसैर्देया पुनर्भावना । भुक्तं जीर्यति भोजनं गुरुतरं मांसादिकं पिष्टकं गुंजापंचकसंमितस्य वटिका श्रीभैरवाच्छिक्षिता । प्लीहं गुल्मजलोदरं कटिभवं शूलं पुनर्जाठरं शोफं चामसमुद्भवं बहुरुजं दुग्धोदनं भक्षणे । इत्यजीर्णहरो रसः ॥ अथ **पाशुपतो रसो धन्वन्तरीयमतात्**—कर्षं सूतं द्विधा गन्धं त्रिभागं भस्म तीक्ष्णकम् । त्रिभिः समं विषं योज्यं चित्रकद्रवभावितम् ॥ १ ॥ द्विधा त्रिकटुकं योज्यं लवङ्गैले तु तत्समे । जातीफलं जातिपत्रं चार्धभागमितं मतम् ॥ २ ॥ तथाऽर्धं पञ्चलवणं स्नुह्यर्कौ चाऽपि तिन्तिणी । अपामार्गोऽश्वत्थ एषां लवणं च पलार्धकम् ॥३॥ टङ्कणं यावकक्षारं स्वर्जिका हिङ्गु जीरकम् । हरीतकी सूततुल्या मर्दयेदम्लयोगतः ॥ ४ ॥ धूर्तबीजस्य वै भस्म सर्वैः सप्तमभागतः । रसः पाशुपतो नाम प्रोक्तः प्रत्ययकारकः ॥ ५ ॥ गुञ्जामात्रा वटी कार्या सर्वाजीर्णविनाशिनी । तालमूलीतक्रयोगादुदरामयनाशिनी ॥ ६ ॥ मोचारसेनातिसारं ग्रहणीं तक्रसैन्धवैः । शूले नागरकं शस्तं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ॥ ७ ॥ अर्शःसु तक्रेण हिता पिप्पली राजयक्ष्मणि । वातरोगं निहन्त्याशु शुण्ठीसौवर्चलान्विता ॥८॥ गुडूचीं शर्करायोगात्पित्तरोगविनाशिनी । पिप्पलीक्षौद्रयोगेन श्लेष्मरोगान्निकृन्तति । अतः परतरा नास्ति धन्वन्तरमते वटी ॥ ९ ॥ इति पाशुपतो रसः ॥ अथ **रससिन्धोरादित्यरसः**—दरदं च विषं गन्धं त्रिकटु त्रिफलासमम् । जातीफलं लवङ्गं च लवणानि च पञ्च वै ॥१॥ सर्वमेतत्कृतं चूर्णमम्लयोगेन सप्तधा । भावयित्वा वटी कार्या गुञ्जार्धप्रमिता बुधैः ॥ २ ॥ रसो ह्यादित्यसंज्ञोऽयमजीर्णक्षयकारकः । भुक्तमात्रं पाचयति जठरानलदीपनः ॥ ३ ॥ इत्यादित्यरसः ॥ अथ **हुताशनः**—एकं च दिग्द्वादशभागमानं योज्यं विषं टङ्कणमूषणं च । हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति वृद्धिं कफवातहन्ता ॥ १ ॥ अन्यच्च—एकांशकः पारदगन्धटङ्काः कपर्दशङ्खामृतगेहधूमाः । त्र्यंशा इमेऽथो मरिचं त्विभांशं संमर्दितं जम्भरसेन गाढम् ॥ १ ॥ गुल्मारोचकशूलवह्निसदनाजीर्णं विषूचीं कफं जाड्यं शीर्षसमुद्भवं च कसनं मुद्गप्रमाणा वटी । लीढाऽऽर्द्रस्य रसेन हन्ति कथितानेतान्गदान्ब्रह्मणा पूर्वं निर्मित एष यत्नशतकैर्नाम्ना हुताशो रसः ॥ २ ॥ इति हुताशनरसः । **अथाजीर्णकण्टको रसः**—शुद्धसूतं विषं गन्धं प्रत्येकं च समं समम् । मरीचं सर्वतुल्यांशं कण्टकारीफलद्रवैः ॥ १ ॥ मर्दयेद्भावयेद्यत्नादेकविंशतिवारकम् । गुंजात्रयमिदं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये । सर्वोपद्रवसंयुक्तां विषूचीमपि नाशयेत् ॥ २ ॥ इति रसाः ।

अथ विषूच्यादिचिकित्सा ।

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ॥ १ ॥ विषूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते । गन्धकं कुङ्कुमं

वाऽपि दद्यान्निम्बुजलेन वा ॥ २ ॥ व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रानिम्बुकद्रवैः। नस्याञ्जने प्रयोक्तव्ये कुर्याच्च जलसेवनम् ॥ ३ ॥ व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रा मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः। छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ४ ॥ करञ्जनिम्बशिखरीगुडूच्यर्जुनवत्सकैः। पीतः कषायो वमनाद्घोरां हन्याद्विषूचिकाम् ॥ ५ ॥ निम्बूरसश्चिञ्चिणिकासमेतो विषूचिकाशोषहरः प्रदिष्टः। दुग्धेन पीतो यदि टङ्कणोऽसौ प्रशामयेद्वै वमनं निरुन्ध्यात् ॥ ६ ॥ पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते। जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ७ ॥ त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रघृष्टैः सवचाशताह्वैः। उद्वर्तनं खल्लिविषूचिकाघ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥ ८ ॥

अथ चुक्राद्यं तैलम्।

पलं चुक्रं कुष्ठं पिचुयुगमितं सैन्धवकणे तदर्धं प्रत्येकं करतलमितं जातिफलकम्। कटोस्तैलं किंचित्कुडवमितमग्नावधिशृतं तदेतच्चुक्राद्यं शमयति विषूचीं च सगदाम् ॥ १ ॥ इति चुक्राद्यं तैलम्। कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैलसमन्वितम्। विषूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ १ ॥ विलम्बिकालसकयोरूर्ध्वाधःशोधनं हितम्। नालेन फलवर्त्या च तथा शोधनभेषजैः। दण्डाद्येऽलसकेऽप्युच्चैरयमेव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ विरुद्धासात्म्यपानान्नं विष्टम्भीनि गुरूणि च। अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्वाणि परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ फलवर्तिं वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम्। विशेषादलसे कुर्याद्विषूच्यामतिसारवत् ॥ ५ ॥ इत्यजीर्णचिकित्सा।

अथ क्रिमिनिदानम्।

तत्र क्रिमिभेदानाह—क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः। बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः। तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥ बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः। द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥ क्रिमीणां निदानमाह—अजीर्णभोजी मधुराम्लसेवी द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता। व्यायामवर्जी च दिवाशयी च विरुद्धभोक्ता लभते कृमींश्च ॥ ४ ॥ माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः। मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः। विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥५॥ संजातक्रिमिलक्षणमाह—ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम् ॥ ६ ॥ कफजानां स्वरूपमाह—कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः। पृथुब्रध्ननिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ७ ॥ रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः। श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ८ ॥ आन्त्रादाश्चोदरावेष्टा हृदयादा महागुहाः। गुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ९ ॥

हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्
॥ १० ॥ अथ रक्तजानां स्वरूपमाह—रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्त-
वोऽणवः । अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ॥ ११ ॥ केशादा लोम-
विध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः । षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥
पुरीषजानां लक्षणमाह—पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥ तदाऽऽस्योद्गारनिःश्वासा
विड्गन्धानुविधायिनः । तेषां स्वरूपमाह—पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसिता-
सिताः ॥ १४ ॥ ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः । सौसुरादाः सलू-
नाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १५ ॥ विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपा-
ण्डुताः । रोमहर्षोऽग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः ॥ १६ ॥ इति क्रिमिनिदानम् ॥

अथातः क्रिमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

क्वाथाः—मुस्ताखुकर्णीफल[1]दारु[2]शिग्रुक्वाथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः । मार्गद्व-
येनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ १ ॥ दाडिमत्वक्कृतक्वाथ-
स्तिलतैलेन संयुतः । त्रिदिनात्पातयत्येव कोष्ठतः कृमिजालकम् ॥ २ ॥ खदिरः
कुटजः पिचुमन्दवचा त्रिकटुत्रिफलात्रिवृतासहितम् । पशुमूत्रयुतं पिब सप्त-
दिनं कृमिकोटिशतान्यपि हन्त्यचिरात् ॥ ३ ॥ चूर्णानि—निम्बवत्सकविडङ्गसै-
न्धवं रामठेन सह जन्तुनाशनम् । निम्बषट्कमजमोदकान्वितं चूर्णमेव मधुना
प्रशस्यते ॥ ४ ॥ आखुकर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूपकान् । भुक्त्वा सौवीरकं
चानु पिबेत्कृमिहरं परम् ॥ ५ ॥ सुवर्चिकारामठपत्रिकाह्वाविडङ्गबाल्हीककणा-
ग्निविश्वाः । यवानिकाग्रन्थिकभद्रमुस्तास्तक्रेण चूर्णं कृमिकोटिहारि ॥ ६ ॥ भल्ला-
तको वा दध्ना वा चिञ्चाम्लेन हरेत्कृमीन् । विडङ्गं पारिभद्राग्रं ब्रह्म[3]बीजं पृथ-
क्पिबेत् ॥ ७ ॥ मधुना कृमिनाशाय निम्बं वा हिङ्गुना युतम् । निम्बाजमोदा-
जन्तुघ्नं ब्रह्मबीजं सचोरकम् ॥ सहिङ्गुकं समगुडं सद्यो जन्तुविनाशनम् ॥ ८ ॥
हरीतकीं चैव तथा हरिद्रा सौवर्चलं चैव समं विचूर्णितम् । इन्द्रवारुणिजलेन
भावितं कीटसंघविनिवारणं परम् ॥ ९ ॥ अथ धूपः—काकुभकुसुमविडङ्गं
लाङ्गलिभल्लातकं तथोशीरम् । श्रीवेष्टकसर्जरसं चन्दनमथ कुष्ठमष्टमं दद्यात्
॥ १० ॥ एष सुगन्धो धूपः सकृत्कृमीणां विनाशकः प्रोक्तः । शय्यासु मत्कु-
णानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥ ११ ॥ इति सुगन्धो धूपः । विशालायाः
फलं पक्वं तप्तलोहे परिक्षिपेत् । तद्धूमो दन्तलग्नश्चेत्कीटानां पातनः परः ॥ १२ ॥
अथ विडङ्गादितैलम्—सविडङ्गं च शिलया सिद्धं सुरभिजलेन कटुतैलम् ।
निखिला नयति विनाशं लिक्षासहिता दिनैर्यूकाः ॥ १ ॥ इति विडङ्गादितैलम् ।
पारदं मर्दयेन्निष्कं कृष्णधत्तूरकद्रवैः । नागवल्लीद्रवैर्वाऽथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत्
॥ १ ॥ तद्वस्त्रं मस्तके बद्ध्वा धार्यं यामत्रयं ततः । यूकाः पतन्ति निश्चेष्टाः

---

१ फलानि त्रिफला. २ दारु देवदारु. ३ पलाशबीजम्.

सलिक्षा नात्र संशयः ॥ २ ॥ चित्रकं दन्तिनीमूलं कोशातकीसमन्वितम् कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशशत्रुविनाशनम् ॥ ३ ॥

अथ रसादिलेपः । रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः । ताम्बूलपत्रः वाऽपि लेपनाद्यूकनाशनः ॥ १ ॥

अथ कृमिमुद्गरो रसः ।

क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदाविडङ्गं विषमुष्टिका च । पलाशबीजं च वि र्णमस्य निष्कप्रमाणं मधुनाऽवलीढम् ॥ १ ॥ पिबेत्कषायं घनजं तदूर्ध्वं रसो यमुक्तः कृमिमुद्गराख्यः । क्रिमीन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान्संदीपयत्यग्निम त्रिरात्रात् ॥ २ ॥

अथ कृमिकुठारः ।

विश्वं रामठसैन्धवाग्निमरिचं पथ्या वचा गुग्गुलुर्बोलं रात्रिविडङ्गकुष्ठलशु गन्धः कुबेराक्षकः । इन्द्रोद्भूतपलाशबीजखदिराजाजीकणादीप्यकं सौवर्चं म ना गुटी कृमिकुठाराह्वा रुजाजन्तुनुत् ॥ १ ॥ कृमिषु वर्ज्यान्याह—क्षीरा मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पत्रवन्ति । समासतोऽम्लं मधुरा सांश्च कृमीञ्जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ २ ॥ शीताम्बु मधुरं क्षारं दधिक्षीरघृता कम् । सौवीरं पत्रशाकांश्च वर्जयेत्कृमिमान्नरः ॥ ३ ॥ इति कृमिचिकित्सा

अथ पाण्डुरोगनिदानम् ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः । चतुर्थः संनिपातेन पञ्चम भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥ व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवा स्वप्नमतीव ती क्ष्णम् । निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः । विण्मूत्र पीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह— त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता । वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादय ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः । भिन्न विट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—कफ प्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥१ अथ त्रिदोषजमाह—सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् । त्रिदोष लिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ १ ॥ इति चरके । ज्वरारोचकहृल्लास च्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेंद्रियः ॥ २ अथ मृत्तिकाजन्यमाह—मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः । कषाय मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ १ ॥ कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्ष येत् । पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो

वीर्यौजसी तथा। पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ ३ ॥ अथ विशेषलक्षणमाह—शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपन्नाभिमेहनः। क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं चासृक्कफान्वितम् ॥ १ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति। कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १ ॥ बद्धाल्पविट्सहरितं सकफं योऽतिसार्यते। दीनः श्वेतोतिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृषान्वितः। स नास्त्यसृक्क्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ २ ॥ अन्यच्च—पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्। पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १ ॥ अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम्। गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञकल्पम्। विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ २ ॥ कामलाकारणमाह—पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते। तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १ ॥

कामलालक्षणमाह—

हारिद्रनेत्रः स भृशं हरिद्रत्वङ्नखाननः। रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ १ ॥ दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्शितः। कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ २ ॥ कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला। कृष्णपीतशकृन्नेत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ ३ ॥ सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति। दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः। नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ॥ ४ ॥ च्छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः। नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ ५ ॥

अथ पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः। बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः। स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च सादस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ॥ १ ॥ हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः। पानकीलक्षणमाह—संतापो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीनता। पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥ २ ॥ इति पाण्डुरोगकामलाहलीमकनिदानम्।

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा।

साध्यं च पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम्। संपादयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीलोहरजःप्रयोगैः ॥ १ ॥ पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं यत्त्रैफलं तैल्वककल्कयुक्तं। विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥२॥ विधिः स्निग्धोऽत्र वातोत्थे तिक्तः शीतश्च पैत्तिके। श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्यो मिश्रस्तु मिश्रजे ॥ ३ ॥ द्विपञ्चमूलीक्वथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तम्। ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां कासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ ४ ॥ फल-

त्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः । क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोगं सक मलम् ॥ ५ ॥ पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः । सर्वा शोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ६ ॥

अथ नवायसचूर्णम् ।

त्र्यूषणत्रिफलामुस्ताविडङ्गदहनाः समाः । नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं म सर्पिषा । भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ १ ॥ इति नवायसचूर्णम् लोहपात्रस्थितं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः । पिबेत्पाण्ड्वामयी शोषी ग्रहणीदो पीडितः ॥ १ ॥ दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारम् । वि र्ण्यं लीढं मधुनाऽचिरेण तक्रेण वा पाण्डुगदं निहन्यात् ॥ इति वीरसिंहावल कतः ॥ अतिशुद्धमयोभस्म घृतक्षौद्रयुतं लिहेत् । पाण्डुरोगस्य नाशाय का लानां च सर्वशः ॥ १ ॥ नागरं लोहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यामथाश्मजम् । गुग्गु वाऽथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पिबेत् ॥ २ ॥ शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिर्लोहाभय पारदताप्यभक्षः । आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ ३ वृन्दात् । अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् । तैर्मोद क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ १ ॥

अथ मण्डूरवटकाः ।

सुराब्ददार्वीकटुषट्कताप्यवेल्लं वरा चेति समांशचूर्णम् । मण्डूरभागद्वय ष्टमूत्रे पक्त्वा गवां तद्वटकाः सतक्राः ॥ १ ॥ कामलापाण्डुमेहार्शःशोथकुष्ठ फामयान् । ऊरुस्तम्भमजीर्णं च प्लीहानं नाशयन्ति च ॥ २ ॥ इति रत्नप्रदीपा

अथ मण्डूरवज्रवटकः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् । विडङ्गमुस्तायुक्ताश्च भागास्त्रिपल मिताः ॥ १ ॥ यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं त्रिगुणं ततः । पक्त्वाऽष्टगुणि मूत्रे तद्घनीभूतमुद्धरेत् ॥ २ ॥ ततोऽक्षमात्रान्वटकान्पिबेत्तक्रेण तक्रभुक् पाण्डुरोगं जयेत्तद्वन्मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥ ३ ॥ मण्डूरवज्रवटको रोगानी प्रभेदनः । अर्शांसि ग्रहणीं शोफमूरुस्तम्भं हलीमकम् । कृमीन्प्लीहानमुदरं ग रोगं च नाशयेत् ॥ ४ ॥ इति वृन्दात् ॥

अथ मण्डूरलवणम् ।

कृत्वाऽग्निवर्णं मलमायसं तु मूत्रे निषिञ्चेद्बहुशो गवां च । तत्रैव सिन्धू समं विपाच्यं निरुद्धधूमं च बिभीतकाग्नौ ॥ १ ॥ तक्रेण पीतं मधुनाऽथवा बिभीतकाख्यं लवणं प्रयुक्तम् । पाण्ड्वामयिभ्यो हितमेतदस्मात्पाण्ड्वामयघ्नं न किंचिदन्यत् ॥ २ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥

अथ मधुमण्डूरः ।

गृहीत्वा भिषक्प्रस्थमण्डूरभागं शृते त्रैफले मर्दयित्वा च यामम् । पुटे पा येद्यामयुग्मं कृशानौ पुटानीह देयानि चन्द्राक्षिवारम् ॥ १ ॥ तथा धेनुमू

कुमारीरसे च विधेयश्च पञ्चामृते योगराजः । भवेत्सिन्धुनागैः पुटैः सिद्धिदोऽयमचिन्त्यप्रभावश्च मण्डूर एषः ॥ २ ॥ मधुमण्डुर एष कणामधुना चिरपाण्डुगदं ननु हेममितः । जनको रुधिरस्य निहन्ति परं विविधार्तिहरस्त्वनुपानबलैः ॥ ३ ॥

अथ मण्डूराद्योऽरिष्टः ।

मण्डूरस्य तु शुद्धस्य तुलार्धं परिकीर्तितम् । तद्वल्लोहस्य पत्राणि तिलोत्सेधप्रमाणतः ॥ १ ॥ पुराणगुडपञ्चाशत्कोलप्रस्थत्रयं तथा । निकुम्भचित्रकाभ्यां च पले द्वे द्वे सुचूर्णिते ॥ २ ॥ पिप्पलीनां विडङ्गानां कुडवं कुडवं पृथक् । त्रींश्चापि त्रिफलाप्रस्थाञ्जलद्रोणे समावपेत् ॥ ३ ॥ अर्धमासस्थितो धान्ये पेयोऽरिष्टः प्रमाणतः । दोषानुभयतः स्राव्य पाण्डुरोगं नियच्छति ॥ ४ ॥ क्रमीनर्शांसि कुष्ठं च कासश्वासकफामयान् । एषोऽरिष्टस्तु माण्डूरः सर्वपाण्ड्वामयापहः ॥ ५ ॥ इति गदनिग्रहान्मण्डूराद्योऽरिष्टः ॥

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् । ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ १ ॥ पाण्डुरोगक्रियां सद्यो योजयेच्च हलीमके । मलानुसरणं दृष्ट्वा सापि कार्या भिषग्वरैः ॥ २ ॥ हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् । सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलापहमुत्तमम् ॥ ३ ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् । प्रातर्मधुयुतं वैद्यः कामलार्ताय योजयेत् ॥ ४ ॥ दार्वीसत्रिफलाव्योषविडङ्गानयसो रजः । मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥५॥ अयोरजो व्योषविडङ्गचूर्णं लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा । सशर्करां कामलिनां त्रिभण्डी हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ ६ ॥ धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्रं सशर्करम् । लीढं निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७ ॥ लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् । प्रलिह्य मधुसर्पिर्भ्यां कामलार्तः सुखी भवेत् ॥८॥ व्योषाग्निवेल्लत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः । चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णतोयोपयोजितम् ॥ ९ ॥ कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् । तुल्यं वाऽयोरजः पथ्यां हरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ॥ १० ॥ चूर्णितां कामली लिह्याद्गुडक्षौद्रेण वाऽभयाम् । एलाजीरकभूधात्रीसितागव्येन भावयेत् ॥ ११ ॥ प्रातः संसेवनं कुर्यात्कामलानाशनं परम् । निशाचूर्णं कर्षमितं दध्नः पलमितं तथा ॥ १२ ॥ प्रातःसंसेवनं कुर्यात्कामलानाशनं परम् । अर्कमूलं हरेन्नस्यात्कामलां तण्डुलोदकैः ॥ १३ ॥ अञ्जनं कामलार्तस्य द्रोणपुष्पीरसेन तु । निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं चोपरि लेपयेत् ॥ १४ ॥ गोदुग्धेन विशालाया मुनिसंख्यादलानि तु । जीरकेण युतं पेष्यं रसमेकं पलं पिबेत् ॥ १५ ॥ अथवा तज्जटाद्रावं कर्षार्धं दुग्धमिश्रितम् । पाययेत्तु प्रतिदिनमेवमेतद्दिनत्रयम् ॥ १६ ॥ घृतदुग्धौदनं पथ्यं कुर्याद्वै लवणं विना । कामलां नाशयत्याशु वायुरभ्रं हरेद्यथा ॥ १७ ॥

अथ घृतानि।

अथ गुडूचीघृतम्—गुडूचीस्वरसे सिद्धं सक्षीरं माहिषं घृतम्। चतुर्गुणेन पयसा पाययेत्तद्धलीमके ॥ १ ॥ इति गुडूचीघृतम्। व्योषं बिल्वं द्विरजनी त्रिफला द्विः पुनर्नवम्। मुस्ता अयोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ १ ॥ वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैर्घृतं शुभम्। सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ २ ॥ इति व्योषादिघृतम् ॥

अथाऽऽमलक्यवलेहः।

रसमामलकानां तु संशुद्धं यन्त्रपीडितम्। द्रोणं पचेच्च मृद्वग्नौ तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १ ॥ चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा। प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः किल पेषितम् ॥ २ ॥ शृङ्गबेरपले द्वे तु तुगाक्षीर्याः पलद्वयम्। तुलार्धं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ मधुप्रस्थसमायुक्तं लेहयेत्पलसंमितम्। हलीमकं कामलां च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ ४ ॥

इत्यामलक्यवलेहः ॥

अथ त्रिफलाद्यवलेहः।

त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च। भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥ १ ॥ पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च। माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥ २ ॥ अष्टौ भागाः सितायास्तु तत्सर्वं मधुसंयुतम्। श्लक्ष्णचूर्णं सुसंस्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ ३ ॥ उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निना। दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ॥ ४ ॥ वर्जयित्वा कुलत्थांस्तु काकमाचीकपोतकान्। पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ॥ ५ ॥ कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं शोफमरोचकम्। विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यवलेहो योगतरङ्गिण्याः ॥ अथ हंसमण्डूरः—मण्डूरं चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्। पञ्चकोलं देवदारु मुस्ता व्योषं फलत्रयम् ॥ १ ॥ विडङ्गं स्यात्प्रतिपलं पाकान्ते चूर्णितं क्षिपेत्। भक्षयेत्कर्षमात्रं च तक्रे तक्रं च भोजने ॥ २ ॥ पाण्डुं शोफं हलीमं च ऊरुस्तम्भं च कामलाम्। अर्शांसि हन्ति नो चित्रं हंसमण्डूरको ह्ययम् ॥ ३ ॥

अथ मदेभसिंहसूतो रसः।

काश्यपग्रन्थे—रसगन्धवराटताम्रशङ्खं विषवङ्गाभ्रककान्ततीक्ष्णमुण्डम्। अहिहिङ्गुलटङ्कणं समांशं सकलैः स्यात्त्रिगुणं पुराणकिट्टम् ॥ १ ॥ पशुमूत्रविशोधितसुभ्रष्टा त्रिफलाभृङ्गरसाऽऽर्द्रकोत्थनीरैः। सुविशोष्य वरामृतालिवासास्वरसैरष्टगुणैः पुनर्नवोत्थैः ॥ २ ॥ पृथगग्निकृतं घनं विपाच्य गुलिका गुञ्जमिता निजानुपानैः। ज्वरपाण्डुतृषास्रपैत्त्यगुल्मक्षयकासस्वरमग्निसादमूर्च्छाम् ॥३॥ पवनादिदुस्तराष्टरोगान्सकलं पित्तहरं मदावृतं च। बहुना किमसौ यथार्थनामा सकलव्याधिहरो मदेभसिंहः ॥ ४ ॥ इति मदेभसिंहः ॥

अथ त्रैलोक्यनाथरसः ।

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च गन्धस्य सत्त्वस्य गुडूचिकायाः । व्योषस्य चूर्णस्य च तालमूलयाः सशाल्मलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ १ ॥ पृथक्पृथक्षड् गगनस्य चाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन । घृष्टं चतुष्षष्टिदिनं तदर्धाः स्युर्भावना मार्कवजद्रवस्य ॥ २ ॥ शिग्रूत्थनीरेण च षोडशाष्टौ तथा नलोत्थाद् गृहकन्यकायाः । आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ॥ क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन कर्षार्धमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ॥ ३ ॥

इति रसरत्नप्रदीपात् ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

यवगोधूमशाल्यन्नं रसैर्जाङ्गलजैः शुभैः । मुद्गाढकीमसूराद्यैः पाण्डौ भोजनमिष्यते ॥ १ ॥ वह्निमातपमायासमन्नपानं च पित्तलम् । मैथुनं क्रोधमध्वानं पाण्डुरोगी सदा त्यजेत् ॥ २ ॥ इति पाण्डुकामलाहलीमकचिकित्सा समाप्ता ॥

अथ रक्तपित्तनिदानम् ।

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः । पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ २ ॥ ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधापि वा । आमाशयाद् व्रजेदूर्ध्वमधः पक्वाशयाद् व्रजेत् ॥ ३ ॥ विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधा भागं प्रवर्तते । ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥ कुपितं रोमकूपैस्तु समस्तैस्तत्प्रवर्तते । केचिच्च यकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ५ ॥ पूर्वरूपं—सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः । लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति ॥ ६ ॥ श्लैष्मिकमाह—सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफात्मकम् । **वातिकमाह**—श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ७ ॥ **पैत्तिकमाह**—रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् । मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ८ ॥ **संसर्गजसांनिपातिकमाह**—संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् । ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥ ९ ॥ द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ **साध्यासाध्यत्वमाह**—ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ १० ॥ एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ११ ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १२ ॥ त्रिदोषजमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १३ ॥ **रक्तपित्तोपद्रवानाह**—दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा । तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १४ ॥ मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि

वा पक्वजम्बूफलाभम् । यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १५ ॥ येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः । पश्येद् दृश्यं वियच्चापि तस्यासाध्यमसंशयम् ॥ १६॥ लोहितं छर्दयेद्यस्तु सततं लोहितेक्षणः । लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १७ ॥ इति रक्तपित्तनिदानम् ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

पित्तास्रं स्तम्भयेन्नाऽऽदौ प्रवृत्तं बलिनश्च्युतम् । हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगु-ल्मोदरादिकृत् ॥ १ ॥ क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् । अवाम्यमवि-रेच्यं च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ २ ॥ अतिप्रवृद्धदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः । अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वगे रेचनं पूर्वमधोगे वमनं हितम् । आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाऽथवा ॥ ४ ॥ विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् । मुस्तेन्द्रयवयष्ट्याह्वमदनाह्वं पयो मधु ॥ ५ ॥ शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् । इति वृन्दात् ॥ द्राक्षा मधुककाश्मर्यसितायुक्तं विरेचनम् ॥ ६ ॥ यष्टीमधुकसंयुक्तं सक्षौद्रं वमनं हितम् । शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे । रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ ७ ॥ पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः सतीनयूषाश्च सशालिषष्टिकाः । हितानि चैतानि च रक्तपित्ते चान्यान्यपि स्युः किल पित्तजानि ॥ ८ ॥ शालिषष्टिकनी-वारकोरदूषप्रसाधिताः । श्यामाकाश्च पियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ९ ॥ मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः । प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपि-त्तिनाम् ॥ १० ॥ दाडिमामलकं विल्वानम्लार्थं चापि दापयेत् । पटोलनिम्बवेत्रा-ग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ॥ ११ ॥ शाकार्थं शाकसात्म्यानां तण्डुलीयादयो हिताः । पारावतकपोतांश्च लावान्रक्ताक्षवर्तकान् ॥ १२ ॥ शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणा-न्कालपुच्छकान् । रक्तपित्तहरान्विद्याद्रसं तेषां प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥ ईषदम्लान-नम्लांश्च घृतभृष्टान्ससैन्धवान् । कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ १४ ॥ पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः । जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ॥ १५ ॥ शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणाय सशर्करम् । तर्पणं सघृतं क्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्काले पीतं व्यपोहति । ह्रीबेरचन्दनोशी-रमुस्तपर्पटकैः शृतम् । केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ १७ ॥ पयः सिताढ्यं शृतशीतमाजं गव्यं पयो वा प्रसमीक्ष्य वह्निम् । यष्टीमधूकार्जुनभाव-नीयं द्राक्षाबलागोक्षुरकैः शृतं वा ॥१८॥ द्राक्षया फलिनीभिर्वा बलया नागरेण वा । श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥१९॥ शृतेनाऽऽजेन पयसा संपिष्टं कुङ्कुमं पिबेत् । ऊर्ध्वरक्तविनाशाय तेनैवाऽऽजेन भोजनम् ॥ २० ॥ यष्टीमधु-समायुक्तं क्षीरं संक्राथ्य शीतलम् । शर्करामधुसंमिश्रं रक्तपित्तापहं पिबेत् ॥२१॥ क्षीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीय जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् । सद्यो निहन्याद्रुधिरं

क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कः ॥ २२ ॥ कल्कं मधूकत्रिफलार्जुनानां निशि स्थितं लोहमये सुपात्रे । साज्यं विलिह्यात्तु पिबेत्सुशीतं सशर्करं छागपयः क्षतार्तः ॥ २३ ॥ वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् । अनेन प्रथमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ २४ ॥ मध्वाटरूषकरसौ यदि तुल्यभागौ कृत्वा नरः पिबति पुण्यतरः प्रभाते । तद्रक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्यमाशु प्रशाम्यति जलैरिव वह्निपुञ्जः ॥ २५ ॥ इति राजमार्तण्डात् । आटरूषकनिर्यूहः प्रियङ्गुर्मृत्तिका-ञ्जने । विनीय लोध्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ २६ ॥ पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाको रसो हिमः । मधुयुक्तो जयेद्रक्तपित्तकासज्वरक्षयान् ॥ २७ ॥ इति वासापुटपाकः । वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च । रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ २८ ॥ वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुलोध्राञ्जनाम्भो-रुहकेसराणि । पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ २९ ॥ आटरूषकमृद्वीकापथ्याक्काथः सशर्करः । क्षौद्राढ्यः कसनश्वासरक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ३० ॥ मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ता सह चन्दनेन । बला-जले पर्युषितः कषायः स रक्तपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ ३१ ॥ ह्रीवेरं धान्यकं शुण्ठी चन्दनं मधुयष्टिका । वृषोशीरयुतः क्काथः शर्करामधुयोजितः ॥ ३२ ॥ रक्त-पित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा । उशीरं चन्दनं पाठा द्राक्षा मधुकपिप्पली ॥ ३३ ॥ सक्षौद्रं पाययेत्क्काथं रक्तपित्तं हरेद् ध्रुवम् । अमृता मधुकं चैव खर्जूरं गजपिप्पली ॥ ३४ ॥ क्काथः क्षौद्रयुतो ह्येष रक्तपित्तविकारनुत् । चन्दनेन्द्र-यवौ पाठा कटुका सदुरालभा ॥ ३५ ॥ गुडूची वालकं लोध्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयु-तम् । कफान्वितं जयेद्रक्तं तृष्णाकासज्वरापहम् ॥ ३६ ॥ शतावरी बला रास्ना काश्मर्यं सपरूषकम् । पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ३७ ॥ त्रिफला-कृतमालभवं क्कथनं सितया मधुना मिलितं हरति । ननु शोणितपित्तरुजं विविधां घनदाहकपित्तजशूलदरम् ॥ ३८ ॥ अतसीकुसुमसमङ्गावटप्ररोहास्तृणाम्भसा पीताः । साधयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ ३९ ॥ पक्कोदुम्बरकाश्मर्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनीः । मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ॥ ४० ॥ वास-कस्वरसैः पथ्या सप्तधा परिभाविता । कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं दृढं जयेत् ॥ ४१ ॥ द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ४२ ॥ अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता । श्लेष्माणं रक्तपित्तं च हन्ति शूलातिसारजित् ॥ ४३ ॥ लोहगन्धनिभः श्वास उद्गारे रक्तगन्धिनि । मृद्वीकोषणमात्रां तु खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ ४४ ॥ उशीर-कालीयकरोध्रपद्मकं प्रियङ्गुका कट्फलशङ्खगैरिकाः । पृथक्पृथक्चन्दनतुल्य-भागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनप्लुताः ॥ ४५ ॥ रक्तं च पित्तं तमकं पिपासां दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ॥ ४६ ॥ पलाशकल्कः क्काथो वा सुशीतः शर्क-रान्वितः । पिबेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ ४७ ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् । अतिनिःसृतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ ४८ ॥

खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः । पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्र रक्तपित्तनुत् ॥ ४९ ॥ अश्वत्थपत्राग्ररसात्षडंशो बोलोऽथ तस्माद् द्विगुणं मधु स्यात् । रक्तप्रवाहं हृदयस्थितं वा वातो यथाऽभ्रं हरते तथैव ॥ ५० ॥ मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः समं पिबेत्तण्डुलधावनेन । घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकयोः पयो वा । द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं त्विक्षुरसं हितं वा ॥५१॥ उदुम्बराणि पक्वानि गुडेन मधुनापि वा । उपयुक्तानि निघ्नन्ति नासारक्तं नृणां ध्रुवम् ॥ ५२ ॥ नस्यं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा। आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्रुतरक्तजित् ॥ ५३ ॥ हरीतकी दाडिमपुष्प-दूर्वा लाक्षारसो नस्यविधानयोगात् । निवारयत्येव चिरप्रवृत्तमप्याशु नासान्त-रशोणितौघम् ॥ ५४ ॥ नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् । सेतुरिव रुधिरवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५५ ॥ प्रियङ्गुर्मृत्तिका लोध्रमञ्जनं चेति चूर्णयेत् । तच्चूर्णं योजयेत्तत्र नस्ये क्षौद्रसमन्वितम् ॥ ५६ ॥ नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेढ्राच्च वेगितम् । रक्तपित्तस्रवं हन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५७ ॥ यत्र शस्त्रक्षते नैव रक्तं तिष्ठति वेगितम् । तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम्। मेढ्रतोऽतिप्रवृत्तेऽस्रे बस्तिरुत्तर इष्यते ॥ ५८ ॥

अथ दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वामुत्पलकिञ्जल्कं मञ्जिष्ठां सैलवालुकाम् । शिवां लोध्रमुशीरं च मुस्तां चन्दनपद्मके ॥ १ ॥ विपचेत्कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं सुखाग्निना । तण्डुलाम्बु ह्यजाक्षीरं दत्वा चैव चतुर्गुणम् ॥ २ ॥ तत्पानाद्वमतो रक्तं नावनान्नासिकागतम् । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ३ ॥ चक्षुःस्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी । मेढ्रपायुप्रवृत्तेषु बस्तिकर्म प्रकारयेत् । रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ इति दूर्वाद्यं घृतम् ॥

अथ वासादिघृतम् ।

वासां सशाखां सदलां समूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः । प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं च सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १ ॥ इति वासादिघृतम् ॥ प्राणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च । कल्काढ्यत्वात्पुष्पकल्कं प्रस्थे पलचतुष्टयम् ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । कोविदारस्यासनस्य वृषस्य कुसुमस्य च । कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥ ३ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥

अथ शतावरीघृतम् ।

शतावरी दाडिमतिन्तिडीकं काकोलिकन्दं मधुकं विदारी । पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य पचेद्घृतं क्षीरचतुर्गुणं तत् । कासज्वरोन्मादविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तं विविधं निहन्ति ॥ १ ॥ इति शतावरीघृतम् ॥

अथ चन्दनादिचूर्णम् ।

चन्दनं नलदं लोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् । नागपुष्पं च बिल्वं च भद्रमुस्तं सश-

करम् ॥ १ ॥ ह्रीबेरं चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च । शृङ्गबेरं सातिविषा धातकी सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ आम्रास्थि जम्बुसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च । नीलोत्पलं समङ्गा च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचः ॥ ३ ॥ चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् । तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ४ ॥ योगं लोहितपित्तानामर्शसां गरिणां तथा । मूर्च्छामदोपसृष्टानां तृष्णार्तानां प्रदापयेत् ॥ ५ ॥ अतिसारं तथा छर्दिं स्त्रीणां चापि रजोग्रहे । प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं परमिष्यते । अश्विनोः संमतो योगो रक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ६ ॥ इति चन्दनादिचूर्णम् ॥

अथैलादिगुटिका ।

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षा पिप्पल्यर्धपलं सिता । शिवामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १ ॥ संचूर्ण्य मधुना युक्तां गुटिकां संप्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तां दिने दिने ॥ २ ॥ कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् । रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ३ ॥ शोषं प्लीहोर्ध्ववातं च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् । गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥ ४ ॥ इत्येलादिगुटिका ॥

अथ कूष्माण्डावलेहः ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे ॥ १ ॥ यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पली शृङ्गबेरं च द्वे पले जीरकस्य च ॥२॥ त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकम् । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या संघट्टयेत्ततः ॥ ३ ॥ लेहीभूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं घृतार्धकम् । क्षौद्रार्धकां सितां केचिद्द्राक्षां केचित्सितार्धकाम् ॥ ४ ॥ द्राक्षार्धानि लवङ्गानि कर्षं कर्पूरकं क्षिपेत् । तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥ ५ ॥ कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीडितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ॥ ६ ॥ उरस्संधानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम् ॥ ७ ॥ इति कूष्माण्डावलेहः ॥

अथ खंडकूष्मांडकः ।

खण्डकामलकाद्राह्यो रसः प्रस्थद्वयोन्मितः । खण्डकूष्माण्डके[१] कंसः स्विन्नकूष्माण्डकद्रवात् ॥ १ ॥ अन्यत्र खण्डकूष्माण्डात्संमतः सकलो रसः । पञ्चाशच्च पलं स्विन्नकूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ २ ॥ पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्काथाढके पचेत् । शिवा धात्री घनं भार्ङ्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ ३ ॥ तालीसविश्वधा-

---

१ खंडकूष्मांडके लेहे आमलकरसः प्रस्थद्वयं कूष्मांडरसः कंसः (प्रस्थचतुष्टयं) एतद्रसद्वयं खंडकूष्मांडादन्यत्र स्थाप्यं । अनंतरं प्रस्थमिते आज्ये खंडकूष्मांडं पंचाशत्पलमितं भर्जयित्वा च पाको विधेय इत्यन्वयः ।

न्याकमरीचैश्च पलांशकैः। पिप्पलीकुडवं चैव मधुना सह दापयेत् ॥ ४॥ कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ५ ॥ इति खंडकूष्माण्डः ॥

अथ वासाखण्डः।

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले। तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १ ॥ चूर्णानामभयानां च खण्डं शतपलं तथा। शीतीभूते निदध्यात्तु क्षौद्रस्याष्टौ पलानि च ॥ २ ॥ वंशोद्भवायाश्चत्वारि पिप्पली द्विपलं तथा। चातुर्जातपलं त्वेकं चूर्णितं तत्र दापयेत् ॥ ३ ॥ रक्तपित्तं निहन्त्याशु कासं श्वासं तथा क्षयम्। विद्रधिं जठरं गुल्मं तृष्णाहृद्रोगपीनसान् ॥ पलार्धं भक्षणं चास्य यथेष्टं तत्र भोजनम् ॥ ४ ॥

अथ खण्डकाद्यवलेहः।

शतावरीमुण्डिनिकाबलामृताफलत्वचः पुष्करमूलभार्ङ्गी। वृषो बृहत्यौ खदिरस्य मूलं पृथक्पृथक्पञ्च पलानि चात्र ॥ १ ॥ पक्वं जलद्रोणमितेऽष्टमांशं यावद्भवेच्छेषमथैव पूतम्। विमूर्च्छितस्यापि निधाय धीमान्पलानि च द्वादश माक्षिकस्य ॥ २ ॥ पलं सुवर्णस्य च लोहजस्य विद्याद्धितं खण्डघृतं च तुल्यम्। देयं पलं षोडशकं विधिज्ञो विपाचयेल्लोहमये कटाहे ॥ ३ ॥ गुडेन तुल्यं च यदा भवेत्तदा तुगा विडङ्गं मगधा च शुण्ठी। द्वे जीरके कर्कटकं फलत्रिकं धान्यं मरीचं सकणं सकेसरम् ॥ ४ ॥ पलप्रमाणं विदधीत तत्पृथक्सुघट्टितं चूर्णमिदं घृतेन। स्निग्धे कटाहे प्रणिधाय युञ्ज्यात्कर्षप्रमाणं विहितावलेहम् ॥ ५ ॥ प्रभातकाले त्वनुदुग्धपानं गुरूणि चान्नानि च भोजनानि। रक्तं सपित्तं सहसा निहन्ति रक्तप्रवाहं च सरक्तशूलम् ॥ ६ ॥ रक्तातिसारं रुधिरप्रमेहं तथैव बस्तौ विहितं नराणाम्। भगंदरार्शः श्वयथुं निहन्ति तथाऽम्लपित्तं किल राजरोगम् ॥ ७ ॥ विशेषतः कुष्ठरुजश्च गुल्मान्बलप्रदं वृष्यतमं प्रदिष्टम् ॥ ८ ॥ इति खण्डकाद्यवलेहः ॥

अथ रसाः।

रक्तपित्तकुलकुठारः—शुद्धपारदबलिप्रवालकं हेममाक्षिकभुजंगरङ्गकम्। मारितं सकलमेतदुत्तमं भावयेदथ पृथक्पृथक्द्रवैस्त्रिशः ॥१॥ चन्दनस्य कमलस्य मालतीकोरकस्य वृषपल्लवस्य च। धान्यवारणकणाशतावरीशाल्मलीवटजटामृतस्य च ॥ २ ॥ रक्तपित्तकुलकण्डनाभिधो जायते रसवरोऽस्रपित्तिनाम्। प्राणदो मधुवृषद्रवैरयं सेवितस्तु वसुकृष्णलैर्मितः। नास्त्यनेन सममत्र भूतले भेषजं किमपि रक्तपित्तिनाम् ॥ ३ ॥ इति रक्तपित्तकुलकुठारो रसः ॥

अथ वासासूतः।

आटरूषनवपल्लवद्रवे पालिके सरसभस्मवल्लकम्। कर्षसंमितमधुप्रयोजितं प्राश्य नाशयति रक्तपित्तकम् ॥ १ ॥ इति वासासूतः ॥

अथ बोलपर्पटीरसः ।

सूतगन्धकसुकज्जलिकायाः पर्पटी समयुता समभागम् । बोलचूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्याद्रसोऽयमसृगामयहारी ॥ १ ॥ वल्लयुग्मयुगुलं प्रतिदेयं शर्करामधुयुतः किल दत्तः । रक्तपित्तगुदजस्रुतियोनिस्रावमाशु विनिवारयतीशः ॥ २ ॥

इति बोलपर्पटीरसः ।

अथ सुधानिधिरसः ।

गन्धं सूतं माक्षिकं लोहचूर्णं सर्वं घुष्टं त्रैफलेनोदकेन । लौहे पात्रे गोपयस्थं च कृत्वा रात्रौ दद्याद्रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥ १ ॥ इति सुधानिधिरसः । यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् । रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥२॥ इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

अथ राजयक्ष्मनिदानम् ।

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥ राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः । रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ४ ॥

अथ तत्र कारणचतुष्टयमाह—

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥ यावद्दोषा रसस्थानं नाऽऽप्नुवन्ति विशेषतः ॥ २ ॥ न भजेच्च ज्वरस्तावद्दोषे प्राप्ते प्रवर्तते । कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥ ३ ॥ अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ १ ॥ स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठगृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च । तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ २ ॥ त्रिरूपं दर्शयन्नाह—अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः । ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ १ ॥ अग्निमान्द्यं ज्वरः शैत्यं वान्तिः शोणितपूययोः । स्वरहानिश्च दौर्बल्यं रोगराजस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ एकादश रूपाण्याह—स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चाऽऽगमः ॥ ३ ॥ शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च । कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ४ ॥ तस्य षड्रूपाण्याह—भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ५ ॥ साध्या-

साध्यत्वमाह—एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् । कासातिसार-श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥६॥ त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः । जह्या-च्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ ७ ॥ सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांस-लक्षये । युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोन्यथा ॥ ८ ॥ महाशनं क्षी-माणमतीसारनिपीडितम् । शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥ उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नवम् । शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥ १० ॥ कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् । अन्यक्षयानाह-व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ॥११॥ व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु । व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ १२ ॥ पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः । प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ॥ १३ ॥ चिन्ताशुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १४ ॥ जराशोषिलक्षणमाह—जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः । कम्पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रहतस्वनः ॥ १५ ॥ ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः । संप्रस्रुताक्षिनासास्यः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ १६ ॥ अध्वशोषिणमाह—अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः । प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ १७ ॥ व्यायामशोषिलक्षणमाह—व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः । लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षताद्विना ॥ १८ ॥ व्रणशोषिणमाह—रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाऽऽहारयन्त्रणात् । व्रणिनश्च भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ १९ ॥ परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ २० ॥ मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् । तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ २१ ॥ इति राजयक्ष्मनिदानम् ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

किंचिल्लिङ्गयुतं दीप्तपावकं त्वकृशं नरम् । उपाचरेदात्मवन्तं यक्ष्मिणं साध्यलक्षणम् ॥ १ ॥ अर्धलिङ्गैः कृच्छ्रसाध्यं सर्वलिङ्गैः परित्यजेत् । यक्ष्मिणं शुक्लनयनं तथा भक्तद्विषं कृशम् ॥ २ ॥ तथोर्ध्वश्वासिनं कृच्छ्रं मेहन्तं परिवर्जयेत् । अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ३ ॥ व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः । मुकुलैर्[3]मधुरैर्गन्धैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ ४ ॥ व्रणशोषं जयेत्स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः । दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ ५ ॥ हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः । आस्यासुखैर्दिवास्वप्नशीतैर्मधुरबृंहणैः ॥ ६ ॥ तत्र मांसरसाहारैरध्वशोषिणमा-

---

१ शुक्रस्य क्षयलक्षणमाह—शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः ॥ चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता । २ क्षीणशुक्रस्य पुरुषस्य लक्षणमाह—दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः । क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् । ३ कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरो मुखवासनः । बकुले स्यात् परिमलः सुरभिश्चंपके स्मृतः ।

रेत् । ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ ७ ॥ व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः । उपचारैर्जीवनीयैर्विधिना श्लैष्मिकेण तु ॥ ८ ॥ बलिनो बहुदोषस्य वमनं रेचनं तथा । वातश्लेष्महरं क्वाथं दद्याद्दोषापहं पुरा ॥ ९ ॥ यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य यत्कृतं स्याद्विषोपमम् । वृन्ताकं कारवेल्लं च तैलं बिल्वं च राजिकाम् ॥ १० ॥ मैथुनं च दिवा निद्रां क्षयी कोपं च वर्जयेत् । शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ॥ ११ ॥ मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः । मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ॥ १२ ॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥ १३ ॥ तेन षड् विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः । सधान्ययवगोधूममुद्गाश्चापि सदा हिताः ॥ १४ ॥ स्त्रियश्चतुष्पदे श्रेष्ठाः पुमांसो विहगा मताः । हरिणच्छागमांसं तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ॥ १५ ॥ अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिनिवारणम् । छागमांसं पयश्छागं सर्पिश्छागं सशर्करम् । छागोपसेवा सततं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ १६ ॥

अथ षडङ्गयूषः ।

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् । पादस्थं संस्कृतं चाऽऽज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥ १ ॥ इति षडङ्गयूषः । धान्यकं पिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् । पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ १ ॥ दशमूलबलारास्नापुष्करामरदारुनागरैः क्वथितम् । पेयं पार्श्वासशिरोरुक्क्षतकासादिशान्तये सलिलम् ॥ २ ॥ इति दशमूलादिः । ककुभत्वङ्नागबला वातारिबीजं च चूर्णितं पयसा । पक्कं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ १ ॥ अश्वगन्धामृताभीरुदशमूली बलावृषम् । पुष्कराऽतिबला घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ २ ॥

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली तुगा । यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ १ ॥ पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा । कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् । पाण्डुहृद्ग्रहणीदोषप्लीहशोषज्वरापहम् ॥ २ ॥

अथ सितोपलाद्यं चूर्णम् । सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना । पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा एला स्याच्च द्विकार्षिका ॥ १ ॥ एककर्षस्त्वचः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः । सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥ २ ॥ कासश्वासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् । मन्दाग्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् । ज्वरमूर्ध्वगतं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णम् । लवङ्गकंकोलमुशीरचंदनं नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकम् । एला सकृष्णागरुभृङ्गकेसरं कणा सविश्वा नलदं सहाम्बुना ॥ १ ॥ कर्पूरजातीफलवंशरोचनं सितार्धभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् । संरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥ २ ॥ उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं सकासहिध्मारुचियक्ष्मपीनसम् । ग्रहण्यतीसारमथासृजः क्षयं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सस्वरम् ॥ ३ ॥

अथ कर्पूराद्यं चूर्णम् । कर्पूरचोचकङ्कोलजातीफलदलाः समाः । लवङ्ग-सीमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ १ ॥ चूर्णं सितासमं ग्राह्यं सदाहक्षयकास-जित् । वैस्वर्यपीनसश्वासच्छर्दिकण्ठामयापहम् । प्रयुक्तं चान्नपानैर्वा भेषजद्वेषि-हितम् ॥ २ ॥ इति हृदयदाहे कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

अथैलादिचूर्णम् ।

एला पत्रं नागपुष्पं लवङ्गं भागस्त्वेषां द्वौ च खर्जूरकस्य । द्राक्षायष्टीशर्करा-पिप्पलीनां चत्वारस्तत्क्षौद्रयुक्तं क्षये स्यात् ॥ १ ॥

अथाश्वगन्धादिचूर्णम् ।

अश्वगन्धा दशपलं तदर्धं नागरान्वितम् । तदर्धकणया युक्तं मरीचं च तदर्ध-कम् ॥१॥ चातुर्जातं वराङ्गं च भार्ङ्गी तालीसपत्रकम् । कचोराजाजिकैडर्यमांसी-कङ्कोलमुस्तकम् ॥ २ ॥ रास्ना कटुकरोहिण्या जीवन्ती कुष्ठकं तथा । पृथक् कर्ष-मितं चूर्णं चूर्णेन समशर्करा ॥ ३ ॥ प्रातःकाले त्विदं चूर्णं जलेनोष्णेन सेवयेत् । वातक्षये पित्तशोषे त्वजागोघृतसंयुतम् ॥ ४ ॥ श्लेष्मक्षये क्षौद्रयुतं नवनीतेन मेहजित् । शिरोभ्रमे च पित्तार्ते गोक्षीरेण समायुतम् ॥ ५ ॥ क्षतक्षीणे च देहे च विशेषबलवर्धनम् । मेदोहरं च मन्दाग्निकुक्षिशूलोदरापहम् । अनुपानविशेषेण सर्वरोगहरं परम् ॥ ६ ॥

अथ द्राक्षादिचूर्णम् ।

द्राक्षालाजसितोत्पलं समधुकं खर्जूरगोपीतुगाह्वीबेरामलकाब्दचन्दननतं कङ्कोलजातीफलम् । चातुर्जातकणा सधान्यकमिदं चूर्णं समां शर्करां प्रातर्भक्षि-तमात्मकेन विधिना पित्तं सदाहं जयेत् ॥ १ ॥ मूर्छां छर्दिमरोचकं च शमये-त्कायस्य कान्तिप्रदं पाण्डुं कामलरक्तपित्तमुदरं दाहज्वरारोचकम् । यक्ष्माणं रुधिरप्रमेहहरणं तद्योनिदोषापहं रक्तार्शोमदवृद्धिविद्रधिहरं द्राक्षादिचूर्णोत्तमम् ॥ २ ॥ यवगोधूमचूर्णं वा क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् । सक्तून्वा सर्पिषा क्षौद्रसिता-क्तान्क्षयशान्तये ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशाङ्गलोहम् ।

रास्नाकर्पूरतालीसं भेकपर्णी शिलाजतु । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गदहनाः समाः ॥ १ ॥ चतुर्दशायसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । लीढं कासं ज्वरं श्वासं राजयक्ष्माणमेव च । बलवर्णाग्निपुष्टीनां वर्धनं दोषनाशनम् ॥ २ ॥

अथ बृहन्नवायसम् ।

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः । नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥ १ ॥ संचूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे नित्यं यः सेवते नरः । कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगंदरम् । ज्वरं मन्दानलं शोथं संमोहं ग्रहणीं जयेत् ॥ २ ॥

अथ शिलाजतुयोगः ।

फलत्रिकक्काथविशुद्धमादौ शीघ्रं गुडूच्या दशमूलसिद्धम् । स्थिरादिकाकोलि-

१ लवङ्गम् ।

युगादिसिद्धं शिलाजतु स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च समन्वितम् । सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वर्यं चैतत्प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयम् । हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमानं हिताशिना ॥ ३ ॥ शिलाजतुमधुव्योषताप्यलोहरजांसि च । क्षीरयुग्लेहिनश्चाऽऽशु क्षयः क्षयमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षये वा क्षौद्रतैलवान् । मधुसर्पिर्युतो वाऽश्वगन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥ ५ ॥ कूष्माण्डकगिरोत्थेन रसेन परिपेषितम् । लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं तथा ॥ ६ ॥ शतपुष्पा समधुकं कुष्टं तगरचन्दनम् । आलेपनं स्यात्सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत् ॥ ७ ॥ अश्वत्थवल्कलं चैव त्रिकटु लोहकिट्टकम् । गुडेन सह दातव्यं क्षयरोगविनाशनम् ॥ ८ ॥

अथ चिकित्साकलिकातश्च्यवनप्राश्यावलेहः—द्विपञ्चमूलीजलसिद्धमाज्यं वासाघृतं वाप्यथ षट्पलं च । पेयं हि तच्छागलगव्यतोऽथ प्रयुज्यते नागबलाभिधानम् ॥ १ ॥ शृङ्गीतामलकीफलत्रिकबलाच्छिन्नाविदारीसटीजीवन्तीदशमूलचन्दनघनैर्नीलोत्पलैलावृषैः । मृद्वीकाष्टकवर्गपौष्करयुतैः सार्धं पृथक्पालिकैरष्टोनानि शतानि पञ्च विपचेद्धात्रीफलानामपः ॥ २ ॥ उद्धृत्याऽऽमलकानि तैलघृतयोः षड्भिश्च षड्भिः पलैर्भृष्टान्यर्धतुलां निधाय विधिवन्मत्स्यण्डिकायाः पचेत् । शीते षण्मधुनः पलानि कुडवो वांश्याश्चतुर्जाततो मुष्टिर्मागधिकात्पलद्वयमयं प्राश्यः स्मृतश्च्यावनः ॥ ३ ॥ न शोषः साफल्यं व्रजति वपुषि क्षीणमनसो न मूर्च्छा नो छर्दिस्तदपि च न च श्वासकसनम् । न चालक्ष्मीर्विघ्नः क्वचिदपि च न व्यापदभयं प्रयोगादेतस्मान्मनसिजधियो बिभ्रति मनः ॥ ४ ॥ इति च्यवनप्राशः ।

अथ खण्डपिप्पल्यवलेहः—कृष्णाप्रस्थं पचेच्चाऽऽढकपयसि घृतस्याञ्जलिं खण्डपात्रं दत्त्वा लेहोऽयमस्मिन्सुरकुसुमचतुर्जातविश्वोषणादीन् । ग्रन्थिश्रीखण्डयष्टीमधुमसृणजलं जातिकोशं च कर्षं प्रत्येकं चूर्णयित्वा मधुकुडवयुतः स्याच्च कृष्णावलेहः ॥१॥ आदौ मन्दाग्निकार्श्यं हरति स च शिशुस्त्रीजरन्मानुषेषु प्रायो वृष्यः क्षयाद्ये विपुलबलकरो दीपनः पाचनश्च । कासश्वासांश्च मेहक्षयरुगतितृषाकामलापाण्डुकण्डूप्लीहाजीर्णज्वरांश्चानिलकफविकृतिं रक्तपित्तं च हन्यात् ॥ २ ॥

अथ वासावलेहः—तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १ ॥ चूर्णानामभयानां तु खंडात्पलशतं तथा । द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे शीते च माक्षिकात् ॥ २ ॥ कुडवं पलमानं तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् । क्षिप्त्वावलोडितं खादेद्रक्तपित्तक्षतक्षयी । कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च विशेषतः ॥ ३ ॥ इति वासावलेहः ।

शार्ङ्गधरादगस्त्यवलेहः—हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा । पलानां दशमूलस्य विंशतिं च नियोजयेत् ॥ १ ॥ चित्रकः पिप्पलीमूलमपामार्गः सटी तथा । कपिकच्छुः शङ्खपुष्पी भार्ङ्गी च गजपिप्पली ॥ २ ॥ बला पुष्करमूलं च पृथग्द्विपलमात्रया । पचेत्पञ्चाढके नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत्

॥ ३ ॥ तच्चाभयाशतं दद्यात्क्वाथे तस्मिन्विचक्षणः । सर्पिस्तैलाष्टपलिकं क्षिपेद्गुडतुलां तथा ॥ ४ ॥ पक्त्वा लेहत्वमानीय सिद्धशीते पृथक्पृथक् । क्षौद्रं च पिप्पलीचूर्णं दद्यात्कुडवमात्रया ॥ ५ ॥ हरीतकीद्वयं खादेत्तेन लेहेन नित्यशः । क्षयं कासं ज्वरं श्वासं हिक्कार्शोरुचिपीनसान् ॥ ६ ॥ ग्रहणीं नाशयत्येष वलीपलितनाशनः । बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनम् ॥ ७ ॥ विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः । शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी । क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाऽऽज्यमाक्षिके ॥ ८ ॥

अथ शिवगुटिका ।

त्रीन्वारान्प्रथमं शिलाजतु जले भाव्यं भवेत्त्रैफले निःक्वाथे दशमूलजेऽथ तदनु च्छिन्नोद्भवाया रसे । वाव्यालक्कथने पटोलसलिले यष्टीकषाये पुनर्गोमूत्रेऽथ पयस्यथापि च गवामेषां कषाये ततः ॥ १ ॥ द्राक्षाभीरुविदारिकाद्वयपृथक्पर्णीस्थिरापौष्करैः पाठाकौटजकर्कटाख्यकटुकारास्नाम्बुदालम्बुषैः । दन्तीचित्रकचव्यवारणकणावीराष्टवर्गौषधैरब्द्रोणे चरणस्थिते पलमितैरेभिः पृथग्भावयेत् ॥ २ ॥ धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पञ्चकैर्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णं विदारीभवम् । तालीसात्कुडवं चतुष्पलमिह प्रक्षिप्यते सर्पिषस्तैलस्य द्विपलं पलाष्टकमथ क्षौद्राद्भिषग्योजयेत् ॥ ३ ॥ तुल्यं पलैः षोडशभिः सितायास्त्वक्क्षीरिकापत्रककेसरैश्च । बिल्वांशकैस्त्वक्त्रुटिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रा गुटिकाः प्रकल्प्याः ॥ ४ ॥ तासामेकतमां प्रयोज्य विधिवत्प्रातः पुमान्भोजनात्प्राग्वा मुद्गदलाम्बुजाङ्गलरसं शीतं श्रृतं वा जलम् । माक्षीकं मदिरामगुर्वशनभुक्पीत्वा पयो वा गवां प्राप्नोत्यङ्गमनङ्गवत्सुभगतां संप्रन्नमानन्दकृत् ॥ ५ ॥ शोफग्रन्थिविमन्थवेपथुवमीपाण्ड्वामयश्लीपदप्लीहार्शःप्रदरप्रमेहपिटिकामेहाश्मरीशर्कराः । हृद्रोगार्बुदवृद्धिविद्रधियकृद्योन्यामयाः सानिला ऊरुस्तम्भभगंदरं ज्वररुजस्तूनी प्रतूनी तृषा ॥ ६ ॥ वातासृक्प्रबलं प्रवृद्धमुदरं कुष्ठं किलासं कृमीन्कासश्वासमुरःक्षतक्षयमसृक्पित्तं सपानात्ययम् । उन्मादं मदमप्यपस्मृतिमतिस्थौल्यं कृशत्वं तनोः सालस्यं च हलीमकं च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥ ७ ॥ भवति जरया सर्वश्वेतैरकालजराकृतैर्वृतमलिकुलाकारैरेभिः शिरश्च शिरोरुहैः । प्रसरति बलं ध्वस्तातङ्कं वपुश्च समुद्वहन्प्रभवति शतं स्त्रीणां गन्तुं जनो जनवल्लभः ॥ ८ ॥ स्तिमितमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्सकृदपि यया ज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्भवेत् । व्रजति च यया युक्तो योगी शिवस्य समीपतां शिवगुटिकया कस्तामेतां करोति न मानुषः ॥ ९ ॥ इति शिवगुटिका ।

अथ लघुशिवगुटिका ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः । भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि च ॥ १ ॥ शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा । त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्यान्पलोन्मितान् ॥ २ ॥ निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्यात्रिजातकात् । मधुत्रिफलसंयुक्तान्कुर्यादक्षसमान्गुडान् ॥ ३ ॥ दाडिमाम्लपयःक्षीररसयूषसुरास-

घान् । तं भक्षयित्वाऽनुपिबेन्निरन्नो हितभक्ष्यभुक् ॥ ४ ॥ पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतम-कार्शोभगंदरम् । नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि मूत्रस्थानविबन्धनात् ॥ ५ ॥ यद्यत्र योजितं येन कान्तलोहं तथाऽभ्रकम् । पलं पलं च मिलिते तदा स्यात्किमतः परम् ॥ ६ ॥ तीव्रदुःखप्रदं पाण्डुं प्रमेहं सपरिग्रहम् । राजरोगं च व्याधींश्च जयेदिति किमद्भुतम् ॥ ७ ॥ इति लघुशिवगुटिका ।

अथ सूर्यप्रभागुटिका ।

दार्वी व्योषविडङ्गचित्रकवचापीताकरञ्जामृतादेवाह्वातिविषा त्रिवृत्ससकटुका कुस्तुम्बुरुः कारवी । द्वौ क्षारौ लवणत्रयं गजकणा चव्यं तथा पुष्करं तालीसं कणमूलपुष्करजटाभूनिम्बसंज्ञैर्युतम् ॥ १ ॥ भार्ङ्गी पद्मकजीरकोशकुटजो दन्ती वचा भद्रकं सर्वं कर्षसमांशकं सुभिषजा सूक्ष्मं च संचूर्णितम् । तद्वत्पञ्चपलं वरं गिरिजतु स्यात्पञ्चमुष्टिः पुरो लोहस्य द्विपलं पलद्वयमथो ताप्यस्य संमिश्रि-तम् ॥ २ ॥ क्षिप्त्वा पञ्च पलानि शुभ्रसिकता वांशीपलं योजितमेकैकं त्रिसुगन्धि वस्तु पलिकं क्षौद्रैर्घृतैर्लेहवत् । एकीकृत्य समांशमेव गुटिका कार्या सुवर्णोन्मिता सा च ब्रह्ममुखाम्बुजप्रकटिता सूर्यप्रभा नामतः ॥ ३ ॥ शोषं कासमुरःक्षतं सत-मकं पाण्ड्वामयं कामलां गुल्मं विद्रधिपार्श्वशूलमुदरं स्त्रीषु क्षयं च क्रिमीन् । कुष्ठार्शोविषमज्वरग्रहणिकामूत्रग्रहं नाशयेद्भुक्त्वैकां गुटिकां प्रहृष्टमनसा योज्यं यथेष्टाशनम् ॥ ४ ॥ नास्त्येतत्सममौषधं त्रिजगतीचक्रे हितं प्राणिनामुद्दामप्रम-दामदद्विपदर्पदारणसिंही तु सूर्यप्रभा ॥ ५ ॥ इति सूर्यप्रभागुटिका ।

अथ घृतानि ।

अथ बलाद्यं घृतम् । बला श्वदंष्ट्रा बृहती कलशी धावनी स्थिरा । निम्बः पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणं दुरालभा ॥ १ ॥ कृत्वा कषायं पेष्यार्थं दद्यात्तामलकीं सटीम् । द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २ ॥ घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् । क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥ ३ ॥ इति बलाद्यं घृतम् । **अथ कोलाद्यं घृतम्**—कोललाक्षारसे तद्वत्क्षीराष्टगुणसाधितम् । कल्कैर्विडङ्गदार्वीत्वग्द्राक्षाक्षोटफलान्वितैः ॥ १ ॥ घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सप-रूषकैः । सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ २ ॥ इति कोलाद्यं घृतम् । **अथ गोक्षुराद्यं घृतम्**—श्वदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् । भागान्प-लोन्मितान्कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ १ ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते । रसे पूते तु द्रव्याणामेषां कल्कान्समावपेत् ॥ २ ॥ सटीपुष्करमूलानां पिप्पली-त्रायमाणयोः । आमलक्याः किराताना तिक्तस्य कटुकस्य च ॥ ३ ॥ फलानां सारिवायाश्च सुपिष्टा कर्षसंमितान् । तैः साधयेद् घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥ ४ ॥ ज्वरं दाहं तमः श्वासं कासं पार्श्वशिरोरुजम् । तृष्णां छर्दि-मतीसारमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ५ ॥ इति गोक्षुराद्यं घृतम् ॥ **अथ जीवन्त्या-दिघृतम्**—जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च । सटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १ ॥ नीलोत्पलं चाऽऽमलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पिप्पलीं च समां पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ २ ॥ एतद्व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य दुर्जयम्। रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति जीवन्त्यादिघृतम्। इति घृतानि।

अथ तैलानि।

अथ चन्दनादितैलम्—चन्दनाम्बुनखं रात्रिर्यष्टी शैलेयपद्मकम्। मञ्जिष्ठा सरलं दारु शट्येला जातिकेसरम् ॥ १ ॥ पत्रं बिल्वमुशीरं च कङ्कोलं चन्दनाम्बुदम्। हरिद्रे सारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ २ ॥ त्वग्रेणुनलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम्। लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥ ३ ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम्। आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम्। विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ४ ॥ इति चन्दनादितैलम्। अथ लाक्षादितैलम्—तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्वाथं चतुर्मस्तुरुग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिश्यश्च कौन्तीहिमैः। रास्नाद्यैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे सर्वस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥ १ ॥ इति लाक्षादितैलम्।

अथ चन्दनबलालाक्षादितैलम्।

चन्दनं च बलामूलं लाक्षा लामज्जकं तथा। पृथक्पृथक्प्रस्थमितं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १ ॥ चतुर्भागावशेषेऽस्मिंस्तैलं प्रस्थद्वयं क्षिपेत्। चन्दनोशीरमधुकशताह्वा कटुरोहिणी ॥ २ ॥ देवदारु निशा कुष्ठं मञ्जिष्ठागुरुवालकम्। अश्वगन्धा बला दार्वी मूर्वा मुस्ता समूलिका ॥ ३ ॥ एला त्वङ्नागकुसुमं रास्ना लाक्षा सुगन्धिका। चम्पकं पीतसारं[2] च सारिवा चोरकद्वयम् ॥ ४ ॥ कल्कैरेतैः समायुक्तं क्षीराढकसमन्वितम्। तैलमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सप्तधातुविवर्धनम् ॥ ५ ॥ श्वासकासक्षयहरं सर्वच्छर्दिनिवारणम्। असृग्दरं रक्तपित्तं हन्ति पित्तकफामयम् ॥ ६ ॥ कान्तिकृद्दाहशमनं कण्डूविस्फोटनाशनम्। शिरोरोगं नेत्रदाहमङ्गदाहं च नाशयेत् ॥ ७ ॥ वातामयहतानां च क्षीणानां क्षीणरेतसाम्। बालमध्यमवृद्धानां शस्यते शोफकामले। पाण्डुरोगे विशेषेण सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ८ ॥

अथाश्वगन्धादितैलम्।

अश्वगन्धा बला लाक्षा प्रस्थं प्रस्थं पृथक्पृथक्। जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ १ ॥ तैलं त्रिमानिकं दद्याद्दधिमस्तु चतुर्गुणम्। अश्वगन्धा निशा दारु कौन्ती[3] कुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ २ ॥ निशा तिक्ता शताह्वा च लाक्षा मूर्वा समूलका। सुरदारु च मञ्जिष्ठा मधुकोशीरसारिवाः ॥ ३ ॥ समभागानि सर्वाणि कल्कीकृत्य विपाचयेत्। सर्वज्वरं हरत्याशु शोफघ्नं लघु बृंहणम् ॥ ४ ॥ कासश्वासहरं चैव सर्वधातुविवर्धनम्। एतदभ्यञ्जनेनाशु क्षयरोगो विमुञ्चति ॥ ५ ॥ इत्यश्वगन्धादितैलम्।

---

१ पाच. २ पीतचंदन. ३ रेणकबीज.

अथ लक्ष्मीविलासतैलम् ।

एलाश्रीखण्डरास्नाजतुनखशशिनः कोलकं चाथ मुस्ता बालत्वग्दारुकृष्णागुरुतगरजटाकुष्ठमेतत्समांशम् । त्रैगुण्यं कालरालं सुदृढमरुकायन्त्रतः सिद्धमेतत्तैलं पुष्पैश्च भाव्यं परिमलमिलितं नामतो गन्धतैलम् ॥ १ ॥ एतल्लक्ष्मीविलासं प्रजयति जगतीनायकैः संप्रयुक्तं युक्त्या नाना च रोगान्निखिलगदहरं वातसंघातहन्तृ । पीतं ताम्बूलवल्लीदलयुतममलं जाठरं वह्निमिद्धं कुर्याद्दुर्नामदद्रुक्षयमपि नितरामङ्गसंमर्दनेन ॥ २ ॥ इति लक्ष्मीविलासतैलम् ।

अथ द्राक्षासवः ।

मृद्वीकायास्तुलार्धं स द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् । पादशेषे कषाये च पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १ ॥ गुडस्य द्वितुलां मानीं धातक्या घृतभाजने । विडङ्गं फलिनी कृष्णा त्वगेला पत्रकेसरम् ॥ २ ॥ मरीचं च भिषक्चूर्णं सम्यग्दत्त्वा विचक्षणः । क्षिपेच्च पलिकैर्भागैः स्थापयेच्चैव तद्दिने ॥ ३ ॥ ततो यथाबलं पीत्वा कासश्वासगलामयान् । हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रमुरःसंधानकारकम् ॥ ४ ॥ चतुर्थभागां द्राक्षाया धातकीमत्र केचन । प्रयच्छन्ति ततो वीर्यमेतस्योच्चैः प्रजायते ॥ ५ ॥ इति द्राक्षासवो वीरसिंहावलोकतः ।

अथ पिप्पल्यरिष्टः ।

पिप्पलीलोध्रमरिचपाठाधात्र्येलवालुकैः । चव्यचित्रकजन्तुघ्नक्रमुकोशीरचन्दनैः ॥ १ ॥ मुस्ताप्रियङ्गुलवलीहरिद्रामिसिपल्लवैः । पत्रत्वक्कुष्ठतगरैर्नागकेसरसंयुतैः ॥ २ ॥ भागैः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षां षष्टिपलां क्षिपेत् । पलानि दश धातक्या गुडस्य च शतत्रयम् ॥ ३ ॥ तोयार्मणद्वये सिद्धं भवत्येतत्सुखावहम् । ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकार्श्यगुल्मोदरापहः । पिप्पल्यादिररिष्टोऽयं क्षयक्षयकरः परम् ॥४॥ इति पिप्पल्यरिष्टः ।

अथ खर्जूरासवः ।

पञ्चप्रस्थं समादाय खर्जूरस्य विचक्षणः । द्रोणाम्भसि पचेत्सम्यगुत्तार्य गालयेत्ततः ॥ १ ॥ कुंभीं सुधूपितां कृत्वा प्रक्षिपेत्तं रसं शुभम् । हपुषां ताम्रपुष्पीं च कषाये तत्र निक्षिपेत् ॥२॥ द्वारं निरुध्य सुदृढं निक्षिपेद्वसुधातले । सप्तकद्वययोगेन सिद्धोऽयं त्वासवो रसः ॥ ३ ॥ रोगराजं तथा शोफं प्रमेहं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणीं पञ्च गुल्मार्शो नाशयत्यतिवेगतः ॥ ४ ॥ इति गदनिग्रहात्खर्जूरासवः ।

अथ गुडूच्यादिमोदकः ।

गुडूचीं खण्डशः कृत्वा कुट्टयित्वा सुमर्दयेत् । वस्त्रेण विधृतं तोयं स्रावयेत्तच्छनैःशनैः ॥ १ ॥ शुद्धशङ्खनिभं चूर्णमेतैः संमिश्रयेद्भिषक् । उशीरं वासकं पत्रं कुष्ठं धात्रीं च [१]मौसलीम् ॥ २ ॥ एलां हरेणुकां द्राक्षां कुङ्कुमं नागकेसरम् ।

---

१ रायआंवळी.

पद्मकन्दं च कर्पूरं चन्दनद्वयमिश्रितम् ॥ ३ ॥ व्योषं च मधुलाजांश्च अश्वगन्धां शतावरीम् । गोक्षुरं मर्कटाख्यं च जातीकङ्कोलचोरकम् ॥ ४ ॥ रसाभ्रवङ्गलोहैश्च संमिश्रं कारयेद् बुधः । एतानि समभागानि द्विगुणामृतशर्करा ॥ ५ ॥ मत्स्यण्ड्याज्यमधूपेतं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः । क्षयं च रक्तपित्तं च पाददाहमसृग्दरम् ॥ ६ ॥ मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं वातकुण्डलिकां तथा । निहन्याच्च प्रमेहांश्च सोमरोगं च दारुणम् ॥ ७ ॥ रसायनमिवर्षीणाममृतं वाऽमृतान्धसाम् ॥ ८ ॥ इति गुडूच्यादिमोदकः ।

अथ रसाः ।

अथ चतुर्मुखरसः ।

सूतायोभ्रकगन्धकं समलवं सूताङ्घ्रितुल्यं मृतं स्वर्णं सर्वमिदं निधाय विमले खल्वे दिनं मर्दयेत् । कन्याव्योषवरापुनर्नवरसैः कच्छूलवङ्गैः पुनर्भाव्यं चित्रकपद्मकैर्घनतरं सेव्येष्टधान्यान्तगम् ॥ १ ॥ कुर्याद्ब्रह्मविनिर्मितं रसवरं यक्ष्मापहं पुष्टिदं वल्लं क्षौद्रफलत्रयेण सहितं मेहाग्निमान्द्यप्रणुत् ॥ २ ॥ इति चतुर्मुखरसः ।

अथ रत्नगर्भपोट्टलीरसः ।

रसं वज्रं हेम तारं नागं लोहं तथाऽभ्रकम् । तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविद्रुमम् ॥ १ ॥ राजावर्तं च वैक्रान्तं गोमेदं पुष्परागकम् । शङ्खं च तुल्यतुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ २ ॥ मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेनाऽऽपूर्य वराटकान् । टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ३ ॥ मृद्भाण्डे तान्सुसंयन्त्र्य सम्यग्गजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत्सम्यग्निर्गुण्ड्याः सप्त भावनाः ॥ ४ ॥ आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः । द्रव्यैर्भाव्यं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥५॥ क्षयरोगं निहन्त्याशु सत्यं शिव इवान्धकम् । योजयेत्पिपलीक्षौद्रैः सघृतैर्मरिचैश्च वा । पोट्टली रत्नगर्भेयं सर्वरोगहरा मता ॥ ६ ॥

अथ राजमृगाङ्कः ।

रसभस्म त्रिभागं च भागैकं हेमभस्मकम् । मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १ ॥ प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णितम् । वराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ २ ॥ पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे संनिधापयेत् । शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ ३ ॥ रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः । एकोनविंशन्मरिचैर्घृतेन सह भक्षयेत् ॥ ४ ॥ दशानां पिप्पलीनां च चूर्णं दत्वा प्रदापयेत् । क्षये कासे ज्वरे पाण्डौ ग्रहण्यामतिसारके ॥ ५ ॥ इति राजमृगाङ्कः ।

अथ रसरत्नप्रदीपान्मृगाङ्कः ।

रसेन तुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन युञ्ज्यान्नवमौक्तिकानि । रसप्रमाणो बलिरङ्घ्रिभागः क्षारश्च सर्वं तुषवारिणा तु ॥ १ ॥ संमर्द्य घस्रं तु विधाय गोलं दिनं पचेत्तं लवणेन पूर्णे । भाण्डे मृगाङ्कोऽयमतिप्रगल्भः क्षयाग्निमान्द्यग्रहणी-

गदेषु ॥ २ ॥ साज्योषणाभिर्मधुपिप्पलीभिर्वल्लोऽस्य देयो न ततोऽधिकस्तु । पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं त्याज्यं सदा पित्तकरं विदाहि ॥ ३ ॥ अन्यच्च वैद्यविलासात्—रसबलितपनीयं योजयेत्तुल्यभागं तदनु युगुलभागं मौक्तिकानां शुभानाम् । यवजचरणयुक्तं मर्दयेत्सर्वमेतद्दिनमपि तुषवारा गोलकं लब्धमन्ने ॥ १ ॥ विधाय मुद्रां विदधीत भाण्डे चुल्ह्यां समुद्रे लवणेन पूर्णे । दिनं पचेच्चारु मृगाङ्कनामा क्षयाग्निमान्द्यग्रहणीविकारे ॥ २ ॥ योज्यः सदा वल्लिजसर्पिषा वा कृष्णामधुभ्यां सततं त्रिगुञ्जः । वर्ज्यं सदा पित्तकरं हि वस्तु लोकेशवत्पथ्यविधिर्निरुक्तः ॥ ३ ॥ इति मृगाङ्कः ।

अथ नवरत्नराजमृगाङ्कः ।

सूतं गन्धकहेमताररसकं वैक्रान्तकान्तायसं वङ्गं नागपविप्रवालविमलामाणिक्यगारुत्मतम् । ताप्यं मौक्तिकपुष्परागजलजं वैडूर्यकं शुल्बकं शुक्तिस्तालकमभ्रहिङ्गुलशिला गोमेदनीलं समम् ॥ १ ॥ गोक्षूरैः फणिवल्लिसिंहवदनामुण्डीकणाचित्रकैरिक्षुच्छिन्नरुहाहरप्रियजयाद्राक्षावरीजद्रवैः । शोफघ्नीशतपत्रिकामधुजलैः सच्छाल्मलीधातकीजातीसत्त्वबलाचतुष्टयजलत्वग्देवपुष्पद्रवैः ॥ २ ॥ कङ्कोलैर्मदनागकेसरजलैर्भाव्यं पृथक्सप्तधा भाण्डे सिन्धुभृते मृगाङ्कवदयं पाच्यः क्रमाग्नौ दिनम् । भूयः प्राक्समुदाहृतैर्द्रवचयैस्तं भावयेत्पूर्ववत्पश्चात्तुल्यविभागशीतलरजःकस्तूरिका भावना ॥ ३ ॥ गोप्याद् गोप्यतरं रसायनमिदं श्रीशंकरेणोदितं गुञ्जासिन्धुयुतं कणामधुयुतं शोफे सपांड्वामये । वातव्याधिमुपद्रवैश्च सहितं मेहांस्तथा विंशतिं संयोज्यं च हरीतकीगुडयुतं वातास्रके दुर्जये ॥ ४ ॥ गम्भीरे च गुडूचिसत्त्वचपलाक्षौद्रैस्तु संयोजितस्त्वाध्मानारुचिशूलमान्द्यकसनापस्मारवातोदरान् । श्वासान्संग्रहणीं हलीमकमथो सर्वज्वरान्नाशयेद्धातून्पोषयति क्षयं क्षपयति श्यामाशतं यौवनम् ॥ ५ ॥ प्रौढाटोपयुतं करोति सहसा तारुण्यगर्वोज्झितं सिद्धो राजमृगाङ्क एष जयति स्वस्वानुपानैर्गदान् ॥ ६ ॥ इति नवरत्नराजमृगाङ्कः ।

अथ महाकनकसिन्दूररसः ।

रसगन्धकनागाश्च रसको माक्षिकाभ्रके । कान्तविद्रुममुक्तानां वङ्गभस्म च तारकम् ॥ १ ॥ भस्म कृत्वा प्रयत्नेन प्रत्येकं कर्षसंमितम् । सर्वतुल्यं शुद्धहेमभस्म कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ मर्दयेत्त्रिदिनं सर्वं हंसपादीरसैर्भिषक् । ततो वै गोलकान्कृत्वा काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ रुद्ध्वा तत्काचकूपीं च सप्तवस्त्रेण वेष्टिताम् । ततो वै सिकतायन्त्रे त्रिदिनं चोक्तवह्निना ॥ ४ ॥ पश्चात्तं स्वाङ्गशीतं च पूर्वोक्तरसमर्दितम् । विनिक्षिप्य करण्डेऽथ संपूज्य रसराजकम् ॥ ५ ॥ महाकनकसिन्दूरो राजयक्ष्महरः परः । पाण्डुरोगं श्वासकासं कामलाग्रहणीगदान् ॥ ६ ॥ क्रिमिशोफोदरावर्तगुल्ममेहगुदाङ्कुरान् । मन्दाग्निं छर्दिमरुचिमामशूलहलीमकान् ॥ ७ ॥ ज्वरान्द्वंद्वादिकान्सर्वान्संनिपातांस्त्रयोदश । पैत्य-

---

१ आटरूषः.

रोगमपस्मारं वातरोगान्विशेषतः ॥ ८ ॥ रक्तपित्तप्रमेहांश्च स्त्रीणां रक्तस्रवां-स्तथा । विंशतिश्लेष्मरोगांश्च मूत्ररोगान्निहन्त्यसौ ॥ ९ ॥ हेमवर्ण्यश्च वल्यश्च आयुःशुक्रविवर्धनः । महाकनकसिन्दूरः काश्यपेन विनिर्मितः ॥ १० ॥ इति महाकनकसिन्दूररसो योगतरङ्गिण्याः ।

अथ कनकसिन्दूररसः ।

योगतत्त्वे—रसः कनकभागिकः कनकमाक्षिकस्तालकः शिलारसकगन्धका रससमाः सतुत्था इमे । विमर्द्य पयसा रवेः सकलमेतदस्योपरि द्रवैः प्रतिदिनं पृथक्कदिति भावयेद् बुद्धिमान् ॥ १ ॥ जया[1]मुनिकलिप्रियादहनभृङ्गवासोद्भवै-र्विभाव्य च रसैस्ततः सुदृढगोलकं स्वेदयेत् । मृगाङ्कवदथाऽऽर्द्रकद्रवभरेण तं सप्तधा विमर्द्य च कटुत्रयाम्बुभिरयं क्षयस्यान्तकृत् ॥ २ ॥ रसः कनकसुन्दरो भवति संनिपातेऽप्ययं सदाऽऽर्द्रकरसैस्तथा पवनगुल्मशूलप्रणुत् । स विश्वघृतयो-जितः सकलमत्र पथ्यं हितं मृगाङ्कवदथापरं किमपि नैव योज्यं क्वचित् ॥ ३ ॥ इति कनकसुन्दरो रसः ।

अथ सुवर्णभूपतिः ।

शुद्धसूतसमं गन्धं मृतशुल्बं तयोः समम् । अभ्रलोहकयोर्भस्म कान्तमस्म सुवर्णजम् ॥ १ ॥ रजतं च विषं सम्यक्पृथक्सूतसमं भवेत् । हंसपादीरसैर्मर्द्यं दिनमेकं वटीकृतम् ॥ २ ॥ काचकूप्यां निविक्षिप्य मृदा संलेपयेद्बहिः । शुष्का सा वालुकायन्त्रे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३ ॥ चतुर्गुञ्जमितं देयमार्द्रकद्रवपि-प्पली । क्षयं त्रिदोषजं हन्ति संनिपातांस्त्रयोदश ॥ ४ ॥ आमवातं धनुर्वातं शृङ्खलावातमेव च । आढ्यवातं पङ्गुवातं कफवाताग्निमान्द्यनुत् ॥ ५ ॥ कटिवातं सर्वशूलं नाशयेन्नात्र संशयः । गुल्मशूलमुदावर्तं ग्रहणीमतिदुस्तरम् ॥ ६ ॥ प्रमेहमुदरं सर्वामश्मरीं मूत्रविड्ग्रहम् । भगंदरं सर्वकुष्ठं विद्रधिं महतीं तथा ॥ ७ ॥ श्वासकासमजीर्णं च ज्वरमष्टविधं तथा । कामलां पाण्डुरोगं च शिरोरोगं च नाशयेत् ॥ ८ ॥ अनुपानविशेषेण सर्वरोगान्विनाशयेत् । यथा सूर्योदये नश्येत्तमः सर्वगतं तथा । सर्वरोगविनाशाय सर्वेषां स्वर्णभूपतिः ॥ ९ ॥

इति सुवर्णभूपतिः ।

अथ लक्ष्मीविलासः ।

सुवर्णताराभ्रकताम्रवङ्गत्रिलोहनागामृतमौक्तिकानि । एतत्समं योज्य रसस्य भस्म खल्वे कृतं स्यात्कृतकज्जलीकम् ॥ १ ॥ सुमर्दयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं तच्छोष-येद्धि त्रिदिनं च घर्मे । तत्कल्कयूषोदरमध्यगामि यत्नात्कृतं तार्क्ष्यपुटेन पक्वम् ॥ २ ॥ यामाष्टकं पावकमर्दितं च लक्ष्मीविलासो रसराज एषः । क्षये त्रिदोष-प्रभवे च पाण्डौ सकामलासर्वसमीरणेषु ॥ ३ ॥ शोफप्रतिश्यायविनष्टवीर्यं मूलामयं चैव सशूलकुष्ठम् । हत्वाग्निमान्द्यं क्षयसंनिपातं श्वासं च कासं च हरेत्प्रयुक्तम् ॥ ४ ॥ तारुण्यलक्ष्मीप्रतिबोधनाय श्रीमद्विलासो रसराज एषः ॥५॥

---

१ टाकळी । २ बिभीतकः ।

अथ त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

रसं वज्रं हेम तारं ताम्रं तीक्ष्णाभ्रकं मृतम् । गन्धकं मौक्तिकं शङ्खं प्रवालं तालकं शिला ॥ १ ॥ शोधितं च समं सर्वं सप्ताहं भावयेद् दृढम् । चित्रमूलककषायेण भानुदुग्धैर्दिनत्रयम् ॥ २ ॥ निर्गुण्डीसूरणद्रावैर्वज्रिदुग्धैर्दिनत्रयम् । अनेन पूरयेत्तस्यत्पीतवर्णान्वराटकान् ॥ ३ ॥ टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तेषां मुखं लिपेत् । रुद्ध्वा भाण्डे पुटेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ चूर्णतुल्यं मृतं सूतं वैक्रान्तं सूतपादकम् । शिग्रुमूलद्रवैः सर्वं सप्तवारं विभावयेत् ॥ ५ ॥ चित्रमूलकषायेण भावनाश्चैकविंशतिः । आर्द्रकस्य रसेनैव भावनाः सप्त एव च । जम्बीरैर्मातुलुङ्गैर्वा सप्तवारं विभावयेत् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा चूर्णपादांशटङ्कणम् । टङ्कणांशं वत्सनाभं तत्समं मरिचं क्षिपेत् ॥ ७ ॥ लवङ्गं नागरं पथ्या कणा जातीफलं पृथक् । प्रत्येकं वत्सनाभस्य पादांशं चूर्णितं क्षिपेत् ॥ ८ ॥ मातुलुङ्ग्या आर्द्रकस्य रसेनैतद्विलोडयेत् । चतुर्गुञ्जामितं खादेत्कणाक्षौद्रं लिहेदनु ॥ ९ ॥ क्षौद्रैर्वा चार्द्रकद्रावैः शुण्ठ्या वाऽथ गुडैर्युतम् । अनुपानैः समायोज्यः सर्वरोगोपशान्तये ॥ १० ॥ वह्निं दीपयते बलं च कुरुते तेजो महद्वर्धते वीर्यं वर्धयते विषं च हरते दार्ढ्यं विधत्ते तनोः । अभ्यासेन निहन्ति मृत्युपलितं पुष्टिं प्रदत्ते नृणां कासं सूदयते क्षयं क्षपयते श्वासं च निर्नाशयेत् ॥ ११ ॥ वातं विद्रधिपाण्डुशूलग्रहणीरक्तातिसारं जयेन्मेहप्लीहजलोदराश्मरितृषाशोफं हलीमोदरम् । लूताकृच्छ्रभगंदरं ज्वरगणं चार्शांसि कुष्ठं जयेत्साध्यासाध्यरुजो निहन्ति च रसस्त्रैलोक्यचिन्तामणिः ॥ १२ ॥ इति त्रैलोक्यचिन्तामणिः ॥

अथ द्वितीयस्त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

योगतरङ्गिण्याः—सूताभ्रस्वर्णताराऽरुणभिदुरशिलाताप्यगन्धप्रवालायोमुक्ताशङ्खतालं वरमिदमनलक्वाथतः सप्त भाव्यम् । निर्गुण्डीसूरणाम्भःपविरविपयसा त्रिः पृथक्चाथ पीतानापूर्यैतैर्वराटानथ मिहिरपयष्टङ्कणालिप्तवक्त्रान् ॥ १ ॥ कृत्वा भाण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे युक्तितस्तत्तु पक्त्वोद्धृत्यैतन्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं सूतभस्म प्रदद्यात् । वैक्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं सप्तशः शिग्रुमूलत्वग्भाव्यं तेन तुल्यं विषमनलवरं टङ्कणं चोषणं च ॥ २ ॥ पथ्याजातीफलं चामरकुसुमकणानागरं वत्सनाभात्तुर्यांशं मेलयित्वा पृथगथ दिवसं मर्दयेद्भृङ्गतोयैः । एष त्रैलोक्यचिन्तामणिरखिलगदध्वान्तविध्वंसहंसस्तत्तद्रोगानुपानादुषसि कवलितः सार्धवल्लप्रमाणः ॥ ३ ॥ वातव्याध्यामवातज्वरजठरकृमिश्वासशूलास्रवातासृक्पित्तक्षैण्यकासक्षयकफजगदोरःक्षताजीर्णमेहे । कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिषु तमकेऽथ व्रणार्शःप्रकृष्टे खाञ्ज्ये खञ्जाढ्यवातश्रुतिभगजगदे सर्वथैव प्रशस्तः ॥ ४ ॥ इति त्रैलोक्यचिन्तामणिः । अथ योगसाराच्चिन्तामणिरसः—रसेन्द्रवैक्रान्तकरौप्यताम्रं सलोहमुक्ताफलगन्धहेम । त्रिर्भावितं चाऽऽर्द्रकभृङ्गवह्निरसैरजागोपयसा तथैव ॥ १ ॥ अर्शः क्षयं कासमरोचकं च जीर्णज्वरं पाण्डुमपि

प्रमेहान्। गुञ्जाप्रमाणं मधुमागधीभ्यां लीढं निहन्याद्विषमं च वातम् ॥ २ ॥ चिन्तामणिरिति ख्यातः पार्वत्या निर्मितः स्वयम् ॥ ३ ॥ इति चिन्तामणिः ॥

अथ वसन्तकुसुमाकरः।

प्रवालरसमौक्तिकाभ्रकमिदं चतुर्भागभाक्पृथक्पृथगतः स्मृते रजतहेमनी द्व्यंशके। अयोभुजगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेद्भिषगिदं धिया सप्तशः ॥१॥ द्रवैर्वृषनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः पयःकदलिकन्दजैर्मलयचन्दनादुद्भवैः। वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्द्विवल्लोऽशितः समस्तगदहृद्भवेत्किल निजानुपानैरयम् ॥ २ ॥ क्षिणोत्यनु मधूषणैः क्षयगदेषु सर्वेष्वपि प्रमेहरुजि रात्रिभिः समधुशर्कराभिः सह। सितामलयजद्रवैर्महति रक्तपित्तेऽथवा सितामधुसमन्वितैर्वृषभपल्लवानां द्रवैः ॥ ३ ॥ त्रिजातगुरुचन्दनैरपि च तुष्टिपुष्टिप्रदो मनोभवकरः धरो वमिषु शङ्खपुष्पीरसैः। अभीरुरसशर्करामधुभिरम्लपित्तामये परेषु च यथोचितं ननु गदेषु संसेवयेत् ॥ ४ ॥ इति वसन्तकुसुमाकरो योगतरङ्गिण्याः।

अथ लोकेश्वरः।

पलं कपर्दचूर्णस्य पलं पारदगन्धयोः। माषट्टङ्कणकस्यैको जम्बीराद्भिर्विमर्दयेत् ॥ १ ॥ पुटेल्लोकेश्वरो नाम्ना लोकनाथोऽयमुत्तमः। ऋते कुष्ठं रक्तपित्तमन्यरोगान्क्षयं नयेत् ॥ २ ॥ पुष्टिवीर्यप्रसादौजःकान्तिलावण्यदः परः। कोऽस्ति लोकेश्वरादन्यो नृणां शंभुमुखोद्गतात् ॥ ३ ॥ इति लोकेश्वरः।

अथ लोकेश्वरपोट्टलीरसः।

रसस्य भस्मना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत्। द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ १ ॥ वराटकांश्च संपूर्य टङ्कणेन निरुध्य च। भाण्डे चूर्णप्रलिप्तेऽथ शीघ्रं रुन्ध्यात्तु मृन्मये ॥ २ ॥ शोषयित्वा पुटेद्गर्तेऽरत्निमात्रेऽपराह्णके। स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ ३ ॥ एष लोकेश्वरो नाम्ना वीर्यपुष्टिविवर्धनः। गुञ्जाचतुष्टयं खादेत्पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥ ४ ॥ भक्षयेत्परया भक्त्या लोकेशः सर्वनाशनः। अङ्गकार्श्येऽग्निमान्द्ये च कासे पित्ते रसस्त्वयम् ॥ ५ ॥ मरीचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम्। लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं दधि च योजयेत् ॥ ६ ॥ एकविंशत्यहानीत्थं मरीचं सघृतं पिबेत्। पथ्यं मृगाङ्कवज्ज्ञेयं शयीतोत्तानपादतः ॥ ७ ॥ ये शुष्का विषमाशनैः क्षयरुजा व्याप्ताश्च ये कुष्ठिनो ये पाण्डुत्वहताः कुवैद्यविधिना ये शोषिणो दुर्भगाः। ये तप्ता विविधैर्ज्वरैर्भ्रममदोन्मादैः प्रमादं गतास्ते सर्वे विगतामया हि परया स्युः पोट्टलीसेवया ॥ ८ ॥ इति लोकेश्वरपोट्टलीरसः ॥

अथ प्राणदा पर्पटी।

सूताभ्रायोहिवङ्गोषणविषमखिलांशेन गन्धेन लोह्यां कोलाग्नौ विद्रुतेन क्षणमथ मिलितं ढालितं गोमयस्थे। रम्भापत्रेऽमुनाऽन्येन च दृढपिहितं प्राणदा

पर्पटी स्यात्पाण्डौ रेके ग्रहण्यां ज्वररुजि कसने यक्ष्ममेहाग्निमान्द्ये ॥ १ ॥ प्राणदा पर्पटी सैषा भाषिता शंभुना स्वयम् । तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगविनाशिनी ॥२॥ इति प्राणदा पर्पटी ॥

अथ कुमुदेश्वरो रसः ।

रसार्णवात्—पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् । तदर्धं दरदं दद्यात्तदर्धां च मनःशिलाम् ॥ १ ॥ सर्वार्धं मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् । द्विःसप्तभावना देयाः शतावर्या रसेन च ॥ २ ॥ ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वर-संज्ञकः । सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्वित्रिप्रमाणतः ॥ ३ ॥ भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् । यक्ष्माणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥ ४ ॥ ज्वरादीन-खिलान्रोगान्यथा दैत्याञ्जनार्दनः । सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चामृताख्यो रसः ।

सारसंग्रहात्—भस्मीभूतसुवर्णतारदिनकृत्सूताभ्रसत्त्वैः क्रमात्संवृद्धैस्त्रितयं त्रिभिः कृमिहराम्भोदैर्युतः कट्फलैः । निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योषार्द्रकैर्भावितो गोलीकृत्य विशोषितो निगदितः पञ्चामृताख्यो रसः ॥ १ ॥ नानेन सदृशः कोऽपि रसोऽस्ति भुवनत्रये । निहन्ति सकलान्रोगान्भवरोगमिवाच्युतः ॥ २ ॥ सर्वरोग-हरः सूतस्तत्तद्रोगानुपानतः । अयं पञ्चामृतो नृणां त्रिदशानामिवामृतम् ॥ ३ ॥

अथ योगसारात् हेमाभ्रकरससिन्दूरः ।

अभ्रकं रससिन्दूरमिश्रितं हेमभस्मना । समभागं प्रकुर्वीत रसेनाऽऽर्द्रकयोजि-तम् ॥ १ ॥ क्षयं च क्षयपाण्डुं च क्षयकासं च कुष्ठकम् । जयेन्मण्डलपर्यन्तं पूर्वकर्मविपाकहृत् ॥ २ ॥ इति हेमाभ्रकरससिन्दूरः ॥

अथ शिलाजत्वादिलोहम् ।

शिलाजतुयुतं लोहं वल्लं तु विधिमारितम् । पथ्याशी सेवते यस्तु स यक्ष्माणं व्यपोहति ॥ १ ॥ इति शिलाजत्वादिलोहम् ॥

अथ सुवर्णपर्पटीरसः ।

शुद्धं सुवर्णदलमष्टगुणेन शुद्धसूतेन पिण्डितमथो वसुभागभाजि । गन्धे द्रुते बदरवह्निषु लोहपात्रे दत्त्वाऽवलोड्य लघुलोहशलाकया तम् ॥ १ ॥ मन्दं निरस्य सुरभीमलमण्डलस्थे रम्भादले तदुपरि प्रणिधाय चान्यत् । रम्भादलं लघु नियन्त्र्य तदाददीत शीतं सुवर्णरसपर्पटिकाभिधानम् ॥ २ ॥ पित्तोल्बणे ससि-तया तुगयाऽथ वातश्लेष्मोल्बणे किल तुगामधुपिप्पलीभिः । क्षीणे विरेकिणि च शोषिणि मन्दवह्नौ पाण्डौ प्रमेहिणि चिरज्वरिणि ग्रहण्याम् । वृद्धे शिशौ सुखिनि राज्ञि तथैव नार्यां भैषज्यमेतदुदितं हितमामयघ्नम् ॥ ३ ॥ इति सुवर्ण-पर्पटीरसः ॥

ध्रुवम् ॥ २॥ समाने गर्भे स्याद्दाहः शूलश्च पार्श्वयोः । पृष्ठे रुक्प्रदरानाहौ मूत्रस-
क्षीरेणाऽऽह ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह—स्थाना-
द्वितीये तस्मिन्प्रयात्यपि च जायते । आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्वेऽप्युप-
नागकेशरः ॥ प्रसवोचिते काले यथा मूढो गर्भो भवति तदाह ॥

क्षीरेणाऽऽ मूढगर्भस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह—मूढः करोति
पयसाऽऽ तु मूढगर्भ शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् । भुग्नोऽनिलेन विगुणेन
ततः स ॥ गर्भं संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १ ॥ तत्राष्टौ प्रका-
रानाह—द्वारं निरुद्धशिरसा जठरेण कश्चित्कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुब्जदेहः । एकेन
कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १ ॥ पार्श्वापवृ-
त्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥ २ ॥ सुश्रुत-
स्त्वष्टौ प्रकारान्तराण्याह—कश्चिद्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते
॥ १ ॥ कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरितरेण सक्थ्ना ॥ २ ॥ कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः
स्फिग्देशेन तिर्यग्गतः ॥ ३ ॥ कश्चिदुदरपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं
पिधायावतिष्ठते ॥ ४ ॥ अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना ॥ ५ ॥
कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ॥ ६ ॥ कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः
॥ ७ ॥ कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिद्वारं प्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमिति ॥ ८ ॥
अथापराश्चतस्रो गतीराह—संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीजकः—यो
र्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत्स मूढो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः ॥ १ ॥ अथ परिघमाह । परिघस्य
लक्षणं भोजेऽपि पठ्यते तद्यथा—योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत्परिघो गोपुरं यथा । तथा-
न्तर्गर्भमायान्तं विद्यात्परिघसंज्ञितम् ॥ १ ॥ अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्यो-
र्लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा । नीलोद्गतशिरा हन्ति
सा गर्भं स च तां तथा ॥ १ ॥ अथ मृतस्य मूढगर्भस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्षणार्थं
लक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता । भवेदुच्छ्वासपूतित्वं
शूलश्चान्तर्मृते शिशौ ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य मरणहेतुमाह—मानसागन्तु-
भिर्मातुरुपतापैः पृथग्विधैः । गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥१॥
अथापरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल एव
च । हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ वातलान्यन्नपानानि
ग्राम्यधर्मं प्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ २ ॥
मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् । कुरुते रुद्धमार्गत्वात्पुनरन्तर्ग-
तोऽनिलः ॥ ३ ॥ निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन्गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनो-
च्छ्वासो गर्भश्चाऽऽशु विपद्यते ॥ ४ ॥ उच्छ्वासरुद्धहृदयां नाशयत्यथ गर्भिणीम् ।
योनिसंवरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नाऽऽरभेत
चिकित्सितुम् ॥ ५ ॥ इति मूढगर्भनिदानम् ॥

अथ विकृताकृतिगर्भलक्षणमाह—ऋतुस्नाता तु या नारी स[illegible] मावहेत्। आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ १ ॥ मासि [illegible] र्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणै[illegible] सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये। गर्भाश्चेति त्रयश्चैव ज्ञेयाः [illegible] न्तशम् ॥ ३ ॥ इति सुश्रुतात् ॥

अथ स्त्रीगर्भरोगचिकित्सा।

तत्र गर्भस्य स्रावपातयोश्चिकित्सामाह—गुर्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवे-द्यदि मुहुर्मुहुः। तन्निरोधाय सा दुग्धमुत्पलादिश्रृतं पिबेत् ॥ १ ॥ उत्पला-दिगणमाह—उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा। श्वेताम्भोजं च मधुक-मुत्पलादिरयं गणः ॥ १ ॥ संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम्। रक्तं पित्तं च मूर्च्छां च तथा छर्दिमरोचकम् ॥ २ ॥ लज्जालुर्धातकीपुष्पमुत्पलं मधु लोध्र-कम्। जलस्थया स्त्रिया पीतं गर्भपातं निवारयेत् ॥ ३ ॥ पतन्तं स्तम्भयेद्गर्भं कुलालकरमृत्तिका। मधुच्छागीपयःपीता किं वा श्वेताऽपराजिता ॥ ४ ॥ पारा-वतमलः पीतस्त्र्यहं ताम्बूलवारिणा। गर्भिणीगर्भतो रक्तं स्तम्भयेन्निरुपद्रवम् ॥ ५ ॥ शर्कराबिसतिलं स[illegible]कं माक्षिकेण स[illegible]ते यदा। नास्ति गर्भपत-[illegible] भयं पापभीतिरिव तीर्थसेवया ॥ ६ ॥ [illegible]माबद्धं कुमारीसूत्रकैः [illegible] कटिदेशे नितम्बिन्या गर्भपातं निवा[illegible] ॥ ७ ॥ वेणुग्रन्थिकुलत्थानां [illegible]ारद्वाजनितं श्रृतम्। देयं न्यूनदिने प्राते गर्भिणीनां भिषग्वरैः ॥ ८ ॥ ह्रीवेरातिविषामुस्तामोचशक्रैः श्रृतं जलम्। दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरु-ज्यपि ॥ ९ ॥

अतः परं मासानुमासिकं वक्ष्यामः—मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुर-दारु च। अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १ ॥ वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा। अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥ २ ॥ बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिश्रृङ्गत्वचो घृतम्। पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुप-र्णिका ॥ ३ ॥ श्रृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरुमधुकं सिता। सप्तैतान्पयसा योगा-नर्धश्लोकसमापितान् ॥ ४ ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत्। कपि-त्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिजैः ॥ ५ ॥ मूलैः श्रृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथा-ऽष्टमे। नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥ ६ ॥ क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम्। सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ॥ ७ ॥ क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम्। पिबेदेकादशे मासि गर्भिणी शूल-शान्तये ॥ ८ ॥ सिताविदारीकाकोलीक्षीरिकाश्च मृणालिकाः। गर्भिणी द्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम्। एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक्चोपशाम्यति ॥ ९ ॥

अथान्यच्च—ग्रन्थान्तरे मासविशेषे गर्भवेदनाहरमौषधम्—चलनं प्रथमे मासि गर्भस्य यदि जायते। औषधं च तदा देयं विचक्षणभिषग्वरैः ॥ १ ॥ मृद्वीका ज्येष्ठिका चैव चन्दनं रक्तचन्दनम्। गवां च पयसा पेयं स्थिरता जायते

ध्रुवम् ॥ २ ॥ नीलोत्पलं सवालं च शृङ्गाटं च कसेरुकम् । शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणाऽऽलोड्य तत्पिबेत् ॥ ३ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । द्वितीये मासि गर्भस्य चलनं च भवेद्यदि ॥ ४ ॥ पयसा च तदा पेयं मृणालं नागकेशरम् । तगरं कमलं विल्वं कर्पूरेण समन्वितम् ॥५॥ अजाक्षीरेण तत्पिष्ट्वा क्षीरेणाऽऽलोड्य पूर्ववत् । तृतीये मासि चलनं जायते गर्भजं यदि ॥ ६ ॥ पयसाऽऽलोडितं पेयं शर्करानागकेशरम् । पद्मकं चन्दनं चैव वालकं पद्मनाल-कम् ॥ ७ ॥ पिष्ट्वा शीतेन तोयेन क्षीरेणाऽऽलोड्य तत्पिबेत् । एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ ८ ॥ यदि गर्भस्य चलनं चतुर्थे मासि जायते । तृष्णाशूलविदाहैश्च ज्वरेण च निपीडनम् ॥ ९ ॥ क्षीरं च कदलीमूलमुत्पलं वालकं तथा । आलोड्य समभागेन पिबेद्रोगोपशान्तये ॥ १० ॥ पञ्चमे मासि गर्भस्य चलनं कुत्रचिद्भवेत् । दध्ना च मधुना पेयं दाडिमीपत्रचन्दनम् ॥ ११ ॥ नीलोत्पलं मृणालं च कौन्तीक्षीरीं तथैव च । केशरं पद्मकं चैव तोयेनाऽऽ-लोड्य तत्पिबेत् ॥ १२ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । षष्ठे मासि तु गर्भस्य चलता जायते यदा ॥ १३ ॥ गैरिका गोमयं भस्म कृष्णा मृत्स्ना तथैव च । एतेषां साधितं प्राज्ञभिषजा चामृतं तदा ॥ १४ ॥ पेयं शीतं परं साकं सितया चन्दनेन च । सप्तमे मासि गर्भस्य चलनं जायते यदा ॥ १५ ॥ उशीरं गोक्षुरघनौ समङ्गा नागकेशरम् । सपद्मकं समधुना पाययेच्च विचक्षणः ॥ १६ ॥ अष्टमे मासि चलनं गर्भजं यदि जायते । लोध्रमागधिका-चूर्णं मधुना पयसा पिबेत् । नवमे सुप्रसूतिः स्यादेवं गर्भस्य पोषणम् ॥ १७ ॥ इति गर्भस्रावपातादिचिकित्सा ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवाणां चिकित्सा—स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहा-दिषु समाचरेत् । कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥ १ ॥ शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत्परम् । श्वदंष्ट्रामधुकद्राक्षाम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥ २ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहम् । मृत्कोष्ठगारिका गेहसंभवा नव-मृत्तिका ॥ ३ ॥ समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकं च रसाञ्जनम् । तथा सर्जरसश्चैता-न्यथालाभं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये । कसेरू-त्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत् ॥ ५ ॥ पक्वं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्चला-न्वितम् । आनाहेषु पिबेद् दुग्धं गुर्विणी सुखिनी भवेत् ॥ ६ ॥ तृणपञ्चकमू-लानां कल्केन विपचेत्पयः । तत्पयो गुर्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते ॥ ७ ॥ शालीक्षुकुशकाशैः स्याच्छरेण तृणपञ्चकम् । एषां शृतं तृषादाहपित्तासृङ्मूत्रसङ्ग-हृत् ॥ ८ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णीमधुकं सशर्करम् । सशूलगर्भ-स्रुतिपीडिताऽबला पयोविमिश्रं पयसाऽन्नभुक्पिबेत् ॥ ९ ॥ इति गर्भपातोपद्रव-चिकित्सा ॥

अथ गुर्विण्या रोगाणां चिकित्सा—मधूकचन्दनोशीरसारिवायष्टिप-द्मकैः । शर्करामधुसंयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥१॥ चन्दनं सारिवालोध्रमृद्वीका-

शर्करान्वितम् । क्काथं कृत्वा प्रदद्याच्च गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २ ॥ पयस्यासारिवापाठातोयतोयदनागरैः । शृतं शीतं पिबेद्वारि गर्भिणीज्वरवारणम् ॥ ३ ॥ मृद्वीकापद्मकोशीरश्रीपर्णीचन्दनं तथा । मधुकं च पयस्या च सारिवामलकं तथा ॥ ४ ॥ पित्तज्वरहरः क्काथो गर्भिणीनां प्रशस्यते । पीतं विश्वमजाक्षीरैर्नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ ५ ॥ ह्रीबेरारलुरक्तचन्दनबलाधान्याकवत्सादनीमुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्काथं पिबेद्गुर्विणी । नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तस्रुतौ वा ज्वरे योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामयेपूत्तमः ॥ ६ ॥ ज्वरातिसारे गर्भिण्याः शस्तं सामे सशोणिते । समङ्गा मधुकं लोध्रं फाणितं शर्करान्वितम् ॥ ७ ॥ प्रवाहिकायां गर्भिण्याः शस्तं सामे सशोणिते । आम्रजम्बूत्वचः क्काथैर्लेहयेल्लाजसक्तुकम् ॥ ८ ॥ अनेन लीढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणीं जयेत् । शुण्ठीबिल्वकषायं तु यवसक्तुसमन्वितम् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं पाययेद्वैद्यश्छर्द्यतीसारनाशनम् । पृश्निपर्णीबलावासानिर्यूहो रक्तपित्तजित् ॥ १० ॥ गर्भिण्याः कामलाशोफश्वासकासज्वरापहः । कुस्तुम्बरीणां कल्कं तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ११ ॥ पिबेत्सशर्करं हृद्यं गर्भिणीच्छर्दिवारणम् । बिल्वमज्जा च लाजाम्बु पिबेच्छर्दिषु गर्भिणी ॥ १२ ॥ भार्गीशुण्ठीकणाचूर्णं गुडेन श्वासकासनुत् । अजमोदा नागरं च पिप्पली जीरकं समम् ॥ १३ ॥ तच्चूर्णं सगुडक्षौद्रं गर्भिण्या वह्निदीपनम् । बिल्वाग्निमन्थपक्कं वा पाटल्या नागरेण वा ॥ १४ ॥ सिद्धमम्बु पिबेच्छीतं गर्भिणी वातरोगनुत् । चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं तिलास्तथा ॥ १५ ॥ अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा रविमूलं पुनर्नवा । श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १६ ॥ इति गुर्विणीरोगाणां चिकित्सा ।

अथ वातशुष्कस्य गर्भस्य चिकित्सा—गर्भो वातेन संशुष्को नोदरं पूरयेद्यदि । सा बृंहणीयैः संसिद्धं दुग्धं मांसरसं पिबेत् ॥ १ ॥ शुक्रार्तवमजाताङ्गं प्रत्यङ्गं मारुतार्दितम् । त्यक्तं जीवेन तत्तस्मात्कथितं चावतिष्ठते ॥ २ ॥ शुक्रार्तवार्द्रको वायुरुदराध्मानकृद्भवेत् । कदाचिच्चेत्तदाध्मानं स्वयमेवाऽऽपतेत्तराम् ॥ ३ ॥ नैगमेयेन गर्भोऽयं हृतो लोकध्वनिस्तदा । स चापि गर्भो भवति लोके नागोदराह्वयः । धान्यकुट्टनमुख्या स्याच्चिकित्सा तूभयोरपि ॥ ४ ॥ **अथ प्रसवमासमाह**—नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥१॥ **अथ च प्रसवमासमतिक्रम्य स्थायिनि गर्भे चिकित्सामाह**—वातेन गर्भसंकोचात्प्रसूतिसमयेऽपि या । गर्भं न जनयेन्नारी तस्याः शृणु चिकित्सितम् ॥ १ ॥ कुट्टयेन्मुशलेनैषा कृत्वा धान्यमुलूखले । विषमं चाऽऽसनं यानं सेवेत प्रसवार्थिनी ॥ २ ॥

अथ काले प्रसवविलम्बे चिकित्सामाह—प्रसवस्य विलम्बे तु धूपयेदभितो भगम् । कृष्णसर्पस्य निर्मोकैस्तथा पिण्डीतकेन वा ॥१॥ तन्तुना लाङ्गलीमूलं बध्नीयाद्धस्तपादयोः । सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेदाशु सूतये ॥२॥ कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् । सुखप्रसूतिं कुरुतेऽङ्ग-

नानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥ ३ ॥ मातुलुङ्गस्य मूलं तु मधुकैः संयुतं तथा । घृतेन सहितं पीत्वा सुखं नारी प्रसूयते ॥ ४ ॥ इक्षोरुत्तरमूलं निजतनुमानेन तन्तुना बद्ध्वा । कटिविषये गर्भवती सुखेन सूतेऽविलम्बितेनापि ॥ ५ ॥ तालस्य चोत्तरं मूलं स्वप्रमाणेन तन्तुना । बद्ध्वा कट्यां तु नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ६ ॥ प्रत्यक्पुष्प्याः पारिभद्रस्य यद्वा मूलं यद्वा काकजङ्घासमुत्थम् । कट्यां बद्धं योषितां संप्रसूतिं योगे युक्त्या संहतं साधु कुर्यात् ॥ ७ ॥ इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥८॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि । तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लावणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ९ ॥ मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एहि मा चिर मा चिरम् स्वाहा ॥ ॥ १० ॥ जलं च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् । पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ ११ ॥ कलारसाष्टभिः पक्षदिगष्टादशभिः क्रमात् । अर्कैश्च भुवनैर्वेदैरुभयत्रिंशकं भवेत् ॥ १२ ॥ हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे सुरसा नाम यक्षिणी । तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भव गर्भिणि ॥ १३ ॥ इमं श्लोकं पठित्वा तु क्षिपेद्क्षतपञ्चकम् । गर्भिण्युपरि सद्यः सा गर्भं मुञ्चति गर्भिणी ॥ १४ ॥ इति काले प्रसवविलम्बे चिकित्सा ॥

अथ मूढगर्भस्य चिकित्सामाह—याभिः संकटकाले वैद्यैर्नार्यः प्रसाविताः सम्यक् । लब्धं यशः समग्रास्ता एवातः क्रियाः कुर्युः ॥ १ ॥ गर्भे जीवति मूढं तु गर्भं यत्नेन निर्हरेत् । हस्तेन सर्पिषाक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा ॥ मृते तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत् ॥ २ ॥ शस्त्रशास्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता भयोज्झिता । सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन दारयेत् ॥ ३ ॥ स दार्यमाणो जननीमात्मानं चापि मारयेत् । नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः ॥ स चाऽऽशु जननीं हन्ति प्रभूतान्नं यथा पशुम् ॥ ४ ॥

अथ च्छेदनप्रकारः—यद्यदङ्गं हि गर्भस्य योनौ सज्जति तद्भिषक् । सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ एवं निर्हृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥ एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥२॥ अथ प्रसूताया योनौ क्षतादेस्तु चिकित्सितम् । तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं तु पेषयेत् । तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥ १ ॥ पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् । योनौ प्रलिप्तं मधुना गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २ ॥ प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिह्रासाय संपिबेत् । प्रातर्मथितसंमिश्रां त्रिःसप्ताहात्कणाजटाम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ **अथ वङ्गसेनात्**—आसुरीहिङ्गुसिन्धूत्थं काञ्जिकेनावलोडितम् । गर्भाशये मृतं गर्भं पातयेत्पानयोगतः ॥ १ ॥ आलोड्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीषं वस्त्रगालितम् । ससिन्धूग्रासुरीतैलं विषमागतगर्भनुत् ॥ २ ॥ परूषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽथ वा । नाभिबस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षणः ॥ ३ ॥ इति मूढगर्भचिकित्सा ।

अथ प्रसूताया उदरस्थापरोपद्रवानाह ।

प्रसूताया न पतिता जठरादपरा यदि । तदा सा कुरुते शूलमाध्मानं वह्निमन्दताम् ॥ १ ॥ अथ तच्चिकित्सा—केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या तस्याः कण्ठं प्रवर्षयेत् । निर्मोककटुकालाबुकृतवेधनसर्षपैः ॥ १ ॥ चूर्णितैः कटुतैलाक्तैर्धूपयेदभितो भगम् । लाङ्गलीमूलकल्केन पाणिपादतलानि हि । प्रलिम्पेत्सूतिका योषिदपरापातनाय वै ॥ २ ॥ हस्तं छिन्ननखं स्निग्धं सूतीयोनौ शनैः क्षिपेत् । अपरांतेन हस्तेन जनयित्री विनिर्हरेत् ॥ ३ ॥ इत्यपरापातनविधिः ॥

अथ सूतिकारोगाधिकारः ।

पृथिव्यां पतिते वत्से योनौ पिण्डनमिष्यते । अप्रवेशो यथा वायोस्तथा संरक्षणक्रिया ॥ १ ॥ वायुः प्रकुपितः कुर्यात्संरुध्य रुधिरं च्युतम् । सूताया हृच्छिरोबस्तिशूलं मक्कलसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ मक्कलस्य चिकित्सा—संचूर्णितं यवक्षारं पिबेत्कोष्णेन वारिणा । सर्पिषा वा पिबेन्नारी मक्कलस्य निवृत्तये ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली । नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिकाः ॥ २ ॥ सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकः । महानिम्बश्च मूर्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥ ३ ॥ पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः । गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चाऽऽमपाचनः ॥ ४ ॥ क्वाथमेषां पिबेन्नारी लवणेन समन्वितम् । मक्कलशूलगुल्मघ्नं कफानिलहरं परम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकचातुर्जातककुस्तुम्बरुचूर्णसंयुतं नित्यम् । खादेद्गुडं पुराणं नारी मक्कलदलनाय ॥ ६ ॥ शोणं बोलं सघृतं सगुडं गुटकीकृतं गिलितम् । मक्कलाभिधशूलं हन्ति समूलं सशोणितातङ्कम् ॥ ७ ॥ हिङ्गु शुद्धं ससर्पिष्कं भुक्तं मक्कलशूलनुत् ॥ ८ ॥ इति मक्कलचिकित्सा ॥ अथ प्रसूताया हितान्याह—प्रसूता युक्तमाहारं विहारं च समाचरेत् । व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवां च वर्जयेत् ॥ १ ॥ मिथ्याचारात्सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते । स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत्पथ्यं समाचरेत् ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ।

अथ सूतिकारोगनिदानम्—

मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥ १ ॥ अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता । शोफः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २ ॥ ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह—ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः ॥ ३ ॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

अथ सूतिकारोगचिकित्सामाह—

सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्याद्वातहरीं क्रियाम् । दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्याद्

घृतान्वितम् ॥ १ ॥ अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम्। शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्कम् ॥ २ ॥

अथ देवदार्वादिः—देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम्। भूनिम्बः कट्फलं मुस्तं तिक्ता धान्यं हरीतकी ॥ १ ॥ गजकृष्णा च दुःस्पर्शा गोक्षुरुर्धन्वयासकः। बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम् ॥ २ ॥ समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम्। क्वाथमष्टावशेषं तु प्रसूतां पाययेत्स्त्रियम् ॥ ३ ॥ शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोर्तिभिः। युक्तं प्रलापतृड्दाहतन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥ ४ ॥ निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम्। कषायो देवदार्वादिः सूतायाः परमौषधम् ॥ ५ ॥

अथ निर्गुण्ड्यादिक्वाथः—संयोजितो दलितया कणया कवोष्णो निर्गुण्डिकालशुननागरजः कषायः। पीतो निहन्ति कफमारुतकोपजातं सूत्यामयं सकलमेव सुदुस्तरं च ॥ १ ॥

अथ सहचरादिः—सहचरकुलत्थपुष्करदारुनिशादारुवेतसक्वाथः। पीतः सहिङ्गुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमूलादिः—पञ्चमूलस्य वा क्वाथं तप्तलोहेन संगतम्। सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तद्युतां सुराम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चजीरकपाकः—जीरकं स्थूलजीरश्च शतपुष्पाद्वयं तथा। यवानी चाजमोदा च धान्यकं मेथिकाऽपि च ॥ १ ॥ शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हपुषाऽपि च। विदारीफलचूर्णं तु कुष्ठं कम्पिल्लकं तथा ॥ २ ॥ एतानि पलमात्राणि गुडं पलशतं मतम्। क्षीरं प्रस्थद्वयं दद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा ॥ ३ ॥ पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशस्यते। युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये। कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्ये वातामयेषु च ॥ ४ ॥ इति पञ्चजीरकपाकः।

अथ सौभाग्यशुण्ठी—आज्यस्याञ्जलियुग्ममत्र पयसः प्रस्थद्वयं खण्डतः पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम्। प्रस्थार्धं गुडवाद्विपाच्य विधिना मुष्टित्रयं धान्यकान्मिस्याः पञ्चपलं पलं कृमिरिपोः साजाजिजीरादपि ॥ १ ॥ व्योषाम्भोदुदलोरगेन्द्रसुमनःसद्राविडीनां पलं पक्कं नागरखण्डसंज्ञकमिदं सौभाग्यदं योषिताम्। तृट्छर्दिज्वरदाहशोषशमनं सश्वासकासापहं प्लीहव्याधिविनाशनं कृमिहरं मन्दाग्निसंदीपनम् ॥ २ ॥ इति सौभाग्यशुण्ठी। अन्यच्च—नागरं कणशः कृत्वा प्रस्थमात्रं भिषग्वरः। अजादुग्धाढकद्वंद्वे विपचेन्मन्दवह्निना ॥ १ ॥ घनीभूते तु पयसि तस्माच्छुण्ठीं समुद्धरेत्। अतिसूक्ष्मं विनिष्पिष्य शोषयेदातपे खरे ॥ २ ॥ घृतमानीं समावाप्य तद्दुग्धं तु पुनः पचेत्। यावत्पिण्डत्वमायाति ततस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ चातुर्जातं तुगा वेल्लं धान्यकं जीरकद्वयम्। मिशिमाकुल्लकं शुण्ठीं लवङ्गं च शतावरीम् ॥ ४ ॥ तालमूली त्रिकटुकं कपिकच्छूं च पट्टकटु। जातीफलं जातिपत्रीं शृङ्गाटं वृद्धदारकम् ॥ ५ ॥ त्रिवृतां पद्मबीजं च त्रिफलां च बलात्रयम्। जलं सेव्यं वाजिगन्धाचन्द्रनागरुकारवीः

॥ ६ ॥ कङ्कोलमजगन्धां च द्राक्षामाक्षोटवारिजे । अजमोदं च बादामं नारीकेलगतं तथा ॥ ७ ॥ कर्पूरमभ्रकं लोहं वङ्गं ताम्रं शिलाजतु । स्वर्णमाक्षिकमप्येतत्प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ॥ ८ ॥ चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र पाणिभ्यां मर्दयेद्दृढम् । ततः खण्डतुलां पक्त्वा तथा तच्च क्रियां चरेत् ॥ ९ ॥ खण्डनागरकं नाम्ना भैषज्यमिदमुत्तमम् । यथाबलमिदं खादेत्प्रातः सायं च भेषजम् ॥ १० ॥ स्त्रीणाममतिहितं नात्र पथ्यापथ्यविचारणा । क्षये पाण्डौ ज्वरे कासे श्वासे मन्दानले तथा ॥ ११ ॥ संग्रहण्यां रक्तगुल्मे प्रदरे सोमरोगके । दुग्धक्षये मूत्रकृच्छ्रे कामलायां गलग्रहे ॥ १२ ॥ पित्तरोगेषु सर्वेषु वातपित्तगदेषु च । सूतिकापवनव्याधौ शस्तमेतन्न संशयः ॥ १३ ॥ अश्विन्यां पूर्वमुदितः सेव्यो योगोऽयमुत्तमः । एषा सौभाग्यदा शुण्ठी स्त्रीणां पुत्रप्रदा शुभा ॥ १४ ॥ इति द्वितीयसौभाग्यशुण्ठीपाकः । **अथान्यच्च**—नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिम् । क्षीराढकेन संयुक्तां खण्डस्यार्धतुलां पचेत् ॥ १ ॥ शताह्वाजीरकव्योषत्रिसुगन्धियवानिकाः । कारवीमिसिचव्याग्निमुस्तानां च पलं पलम् ॥ २ ॥ लेहीभूतमिदं सिद्धं घृतभाण्डे निधापयेत् । तद्यथाग्निबलं खादेत्सूतिका तु विशेषतः ॥ ३ ॥ बल्यं वर्ण्यं तथाऽऽयुष्यं वलीपलितनाशनम् । वयसः स्थापनं हृद्यं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥ आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् । मक्कल्लशूलशमनं सूतिकारोगनाशनम् ॥ ५ ॥ इति तृतीयसौभाग्यशुण्ठी ॥

अथ प्रतापलङ्केश्वरो रसः—एकेन्दुचन्द्रानलवार्धिदन्तीकलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् । सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवन्योत्पलाभस्मविषं च पिष्टम् ॥ १ ॥ प्रसूतिवातेऽनिलदन्तबन्धे सार्द्राम्भसा वल्लममुष्य लिह्यात् । वातामये श्लेष्मगदेऽर्शसि स्यात्पुरामृतार्द्रात्रिफलायुतोऽयम् ॥ २ ॥ सशृङ्गवेरद्रव एष हन्ति ससंनिपातं ज्वरमुग्ररूपम् । निजानुपानैर्निजपथ्ययुक्तः सर्वातिसारान् ग्रहणीविकारान् ॥ ३ ॥ प्रतापलङ्केश्वरनामधेयः सूतः प्रयुक्तो गिरिराजपुत्र्या ॥ ४ ॥ इति प्रतापलङ्केश्वरः ॥ **अथ प्रसूताया नियमसमयावधिमाह**—सर्वतः परिशुद्धा स्यात्स्निग्धपथ्याऽल्पभोजना । स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेन्मासमतन्द्रिता ॥ १ ॥ प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्तवे । सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ २ ॥ उपद्रवैर्विशुद्धां च विज्ञाय वरवर्णिनीम् । ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः परिहारं विसर्जयेत् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ इति सूतिकारोगचिकित्सा ॥

अथ स्तनरोगस्य निदानपूर्विकां चिकित्सामाह ।

सक्षीरौ चाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । रक्तं मांसं च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥ **स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह**—पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना । लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥ इति स्तनरोगनिदानम् ॥ **अथ स्तनरोगचिकित्सा**—शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् । आमे विदह्यति

तथैव गते च पाकं यस्याः स्तनौ सततमेव च निर्गृहीतौ ॥ १ ॥ पित्तघ्नानि सुशीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् । जलौकाभिर्हरेद्रक्तं तत्स्तनावुपनाहयेत् ॥ २ ॥ लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् । निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तनार्तिहा ॥ ३ ॥ लेपान्निहन्ति मूलं स्तनरोगं वन्ध्यकर्कोट्याः । निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ४ ॥ इति स्तनरोगचिकित्सा ॥

अथ क्षीरदोषचिकित्सा ।

उक्तं सुश्रुते—रक्तप्रसादो मधुरः पक्काहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात्स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ माधवेनाप्युक्तम्—गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् । क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ २ ॥ कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् । कट्वम्ललवणं पीतराजिमत्पित्तसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलम् । द्विलिङ्गं द्वंद्वजं विद्यात्सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ४ ॥ अथाविकृतस्तन्यमाह—अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् । मधुरं चाविवर्णं च तत्प्रसन्नं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति क्षीरदोषनिदानम् ॥ अथ तच्चिकित्सा—तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीं त्र्यहं पिबेत् । वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ १ ॥ पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् । धात्री कुमारश्च पिबेत्क्काथयित्वा सशर्करम् ॥ २ ॥ कफदुष्टे घृतं पेयं यष्टीसैन्धवसंयुतम् । राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ ३ ॥ सुखमेवं वमेद्बालः कफकोपश्च शाम्यति । द्वंद्वदुष्टं द्वियोगाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां विशोधयेत् ॥ ४ ॥ स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शकृदामं जलोपमम् । नानावर्णरुजं चार्धविबद्धमुपवेश्यते ॥ ५ ॥ पाठा मूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठीकलिङ्गकाः । सारिवाघनतिक्ताख्यं तच्च स्तन्यविशोधनम् ॥ ६ ॥ इति क्षीरदोषविशुद्धिचिकित्सा ॥ अथ स्तन्यजननविधिः—भूमिकूष्माण्डमूलस्य क्षीरपिष्टस्य या रसम् । पिबेत्सशर्करं तस्याः क्षीरं बहु विवर्धते ॥ १ ॥ शतावरी क्षीरपिष्टा पीता स्तन्यविवर्धनी । कवोष्णं कणया पीतं क्षीरं क्षीरविवर्धनम् ॥ २ ॥ वनकार्पासकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा । विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ वज्रकाञ्जिकम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यवानिका । जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विडं सौवर्चलं तथा ॥ १ ॥ एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् । तद्यथाग्निबलं पीत्वा प्रसूता सुखमश्नुते ॥ २ ॥ आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वातनाशनम् । तद्वज्रकाञ्जिकं नाम्ना स्त्रीणामग्निविवर्धनम् । मक्कल्लशूलशमनं परं क्षीरविवर्धनम् ॥ ३ ॥ इति वज्रकाञ्जिकम् । इति स्तन्यजननविधिः ॥ अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च रक्तपित्तेषु कीर्तितम् । प्रदरेऽपि यथादोषं तत्तु नारी रुजि त्यजेत् ॥१॥ वातव्याधिमतां पथ्यापथ्यं च यदुदीरितम् । योनिव्यापत्सु सर्वासु तद्विद्यात्तु यथामलम् ॥ २ ॥ शालयः षष्टिका मुद्गा गोधूमा लाजसक्तवः । नवनीतं घृतं क्षीरं रसाला मधु शर्करा । पनसं कदलं धात्री द्राक्षाम्लं स्वादु शीतलम् ॥ ३ ॥ कस्तूरी चन्दनं माला कर्पूरमनुलेपनम् । चन्द्रिका स्नानमभ्यङ्गो मृदुशय्या

हिमानिलः ॥ ४ ॥ संतर्पणं प्रियाश्लेषो विहाराश्च मनोरमाः । प्रियंकरं चान्नपानं गर्भिणीनां हितं सदा ॥ ५ ॥ इति पथ्यम् ॥ स्वेदनं वमनं क्षारं कदन्नं विषमाशनम् । अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गुर्विणीनां महर्षिभिः ॥ १ ॥ सूतिकाख्येषु रोगेषु वातश्लेष्मोद्भवेषु च । तत्र रोगानुकल्पेन पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ २ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥

अथ बालरोगाधिकारः ।

तत्र बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाऽऽह—धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥ १ ॥ मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥२॥ वाताद्दुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ३ ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥४॥ कफदुष्टं पिबन्क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः शूनवक्त्राक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ ५ ॥ अथ शिशोर्वक्तुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ १ ॥ अथ कुकूणकमाह—कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः ॥१॥ शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकण्ठनासावघर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥२॥ अथ पारिगर्भिकमाह—मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । श्वासाग्निसादवमथुतन्द्राकासारुचिभ्रमैः ॥१॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यं च तत्र युञ्जीत दीपनम् ॥ २ ॥ अथ तालुकण्टकमाह—तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १ ॥ तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् । तृडक्षिकण्ठास्यरुजो ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ २ ॥ अथ महापद्ममाह—विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः । पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ १ ॥ शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् । क्षुद्ररोगे च कथिते अजगल्ल्यहिपूतने ॥ २ ॥ अथान्येऽपि विकारा बालानां भवन्ति तानतिदेशेनाऽऽह—ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः । बालदेहेऽपि ते तद्वज्ज्ञेयाः स्युः कुशलैरिह ॥ १ ॥ अथ दन्तोद्भेदकान्रोगानाह—दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतः । विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् । अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ १ ॥ इति बालरोगनिदानलक्षणानि ॥

अथ ग्रहग्रस्तबालरोगलक्षणानि—बालग्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं यतः । तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ अथ बालग्रहाणां नामान्याह—स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च । शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥ १ ॥ पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमण्डिका । नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥ २ ॥ अथ सामान्यग्रहजुष्टानां

बालानां लक्षणान्याह—क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रसति रोदिति । नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान्खादेत्कूजति जृम्भति । भ्रुवौ क्षिपति दन्तोष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥ २ ॥ क्षामोऽति निशि जागर्ति शूनाङ्गो भिन्नविट्स्वरः । मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ ३ ॥ दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते । सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह—तत्राऽऽदौ स्कन्दग्रहस्य लक्षणमाह—एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्यन्दनकम्पनम् । ऊर्ध्वदृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः ॥१॥ दन्तान्खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति । स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च ॥२॥ अथ स्कन्दापस्मारग्रहस्य लक्षणम्—नष्टसंज्ञो वमेत्फेनं संज्ञावानतिरोदिति । पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ शकुन्या लक्षणमाह—स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः सास्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ १ ॥ अथ रेवतीग्रहलक्षणम्—व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् । भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ पूतनालक्षणमाह—अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् । नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ गन्धपूतनालक्षणमाह—छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् । स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च गन्धपूतनया भवेत् ॥ १ ॥ अथ शीतपूतनालक्षणमाह—वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिता । छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ मुखमण्डनिकालक्षणमाह—प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः । मूत्रगन्धिश्च बह्वाशी मुखमण्डनिकाग्रहे ॥ १ ॥ अथ नैगमेयग्रहलक्षणमाह—छर्दिः स्यन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्च्छा विगन्धिता । ऊर्ध्वं पश्येद्दशेद्दन्तान्नैगमेयग्रहं वदेत् ॥ १ ॥ स्रस्ताक्षश्च स्तनद्वेषी मुह्यते चानिशं मुहुः । तं बालमचिराद्धन्ति ग्रहः संपूर्णलक्षणः ॥ २ ॥ इति ग्रहग्रस्तबालरोगाः ॥

अथ चिकित्सा ।

तत्राऽऽदौ बालरोगाणां चिकित्सा—भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु । तदेव कार्यं बालानां किं तु दाहादिकं विना ॥ १ ॥ दाहादिकं विना अग्निदाहक्षारवमनविरेचनशिराव्यधादिकं विना । महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यपि दद्यात् । यत आह सुश्रुतः—विरेकबस्तिवमनान्यृते कुर्याच्च नात्ययात् । त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते । अतस्तदेव भैषज्यं मात्रां त्वस्य कनीयसी ॥ १ ॥ अथ कनीयसीं मात्रामाह विश्वामित्रः—विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् । अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥ अथ तन्त्रान्तरे त्वन्यथाऽभिहितम्—प्रथमे मासि बालाय देया भैषज्यरक्तिका । अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥ १ ॥ एकैकां

वर्धयेत्तावद्यावत्संवत्सरो भवेत् । तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ॥ २ ॥ ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः । ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ॥ ३ ॥ चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्तिता । कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥ ४ ॥ क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा । धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥ ५ ॥ **अथ ज्वरस्य चिकित्सा**—सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते । मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोरेतद्विलङ्घनम् ॥ १ ॥ क्षीरादस्यौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ॥ २ ॥ अन्नादस्य तु बालस्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ **अथ भद्रमुस्तादिक्वाथः सर्वज्वरेषु**—भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः । क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥ १ ॥ एलाम्रास्थिकटुत्रिकत्रिफलिकावेल्लाब्दशृङ्गीविषालोध्रं धातकिचित्रकाह्वहपुषाबिल्वाजमोदाः समाः । वस्त्रशा तुरगी जया नृपलवा सर्वैः समांशा सिता बालानां ज्वरकार्श्यकासशमनश्चूर्णोऽतिसारं जयेत् ॥ २ ॥ **अथ जिह्वायां लेपः**—बालो योऽचिरजातः स्तन्यं गृह्णाति नो तदा तस्य । सैन्धवधात्रीमधुघृतपथ्याकल्केन घर्षयेज्जिह्वाम् ॥ १ ॥ **अथ पलंकषादिधूपः**—पलंकषा वचा कुष्ठं गजचर्माविचर्म च । निम्बस्य पत्रं क्षौद्रेण सार्धमुक्तं तु धूपनम् । ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालकानां विशेषतः ॥ १ ॥ **अथ मूर्वाद्युद्वर्तनम्**—मूर्वानिशासर्षपरामसेनश्वेतासमङ्गाम्बुदकारवीणाम् । छागीपयोभिः सह पेषितानामुद्वर्तनं स्याज्ज्वरजिच्छिशूनाम् ॥ १ ॥ इति ज्वरचिकित्सा ॥

अथातिसारग्रहण्योश्चिकित्सा—घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥ १ ॥ लोध्रेण पिप्पली बाला बालकातिसृतौ हितः । श्रीरसो माक्षिकयुतो धातकीकुसुमैः समम् ॥ २ ॥ बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च । क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३ ॥ समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम् । दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥ ४ ॥ विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च । एषामालिह्य चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा ॥ ५ ॥ आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिषक् । मोचारसं समङ्गा च धातकी पद्मकेसरम् । पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥६॥ इति मोचरसादियवागू रक्तातिसारे ॥ नागरातिविषामुस्तवालकेन्द्रयवैः शृतम् । कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ लाजाः सयष्टिमधुका शर्करा क्षौद्रमेव च । तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २ ॥ इति लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ लोध्रेन्द्रयवधान्याकधात्रीह्रीवेरमुस्तकम् । मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ रजनी सरलो दारुर्बृहती गजपिप्पली । पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढा माक्षिकसर्पिषा ॥ २ ॥ दीपनी ग्रहणीं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम् । ज्वरातीसारपाण्डुत्वं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ ३ ॥ इति रजन्यादिचूर्णं संग्रहण्यादौ । इत्यतिसारग्रहण्योश्चिकित्सा ॥ **अथ कासरोगचिकित्सा**—पौष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकैः । कृतं चूर्णं तु सक्षौद्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥ १ ॥

इति पौष्करादिचूर्णम् ॥ अथ मस्तकादिरसः—मुस्तकातिविषावासाकणा-शृङ्गीरसं लिहन्। मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुच्छ्रितैः ॥ १ ॥ अथ व्याघ्रीकुसुमाद्यवलेहिका—व्याघ्रीकुसुमसंजातकेसरैरवलेहिका। मधुना चिरसंजातान्शिशोः कासान्व्यपोहति ॥१॥ अथ कासश्वासचिकित्सामाह—धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम्। पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥ १ ॥ इति धान्यादिपानकम् ॥ अथ द्राक्षादिचूर्णम्—द्राक्षावासा-भयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा। लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा ॥ १ ॥ अथ दुरालभादिलेहः—दुरालभाकणाद्राक्षापथ्याः क्षौद्रेण लेहयेत्। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कासश्वासहरः शिशोः। तुगा च क्षौद्रसंलीढा कासश्वासौ शिशोर्जयेत् ॥ १ ॥ इति कासश्वासयोश्चिकित्सा ॥ अथ हिक्कायां छर्द्यां च चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत्। हिक्कां प्रशमयेत्क्षिप्रं छर्दिं चापि चिरोत्थिताम् ॥ १ ॥ आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दिनुद्भवेत्। वनशृङ्गीवि-षाणां च चूर्णं हन्ति समाक्षिकम्। वान्तिं ज्वरं तथा योगो मधुनाऽतिविषारजः ॥ २ ॥ अथ क्षीरच्छर्द्याम्—पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा। द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥ १ ॥ पंचकोलं यथा—पिप्पलीपिप्प-लीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ अथ तृष्णायाम्—ह्रीवेरशर्कराक्षौद्रं लीढं तृष्णा-हरं परम् ॥ १ ॥ अथाऽऽनाहे शूले च—घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्ङ्गीरजो लिहन्। आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ १ ॥ अथ रेचनम्—पिष्ट्वा गन्धर्वबीजानि त्वाखुविण्निम्बुवारिणा। नाभौ गुदे वा लेपेन शिशूनां रेचनं परम् ॥ १ ॥ इन्दुलोचननेत्राणि शिखिभागं हि योजयेत्। तृटिगन्धकसु-दाडिशतपुष्पा विचूर्णिताः ॥ २ ॥ माषद्वयं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम्। रेचयेन्मृत्तिकां शुद्धां शिशूनां हितमौषधम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ अथ मूत्राघाते—कणोपणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः। मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ १ ॥ अथ कार्श्ये—यथा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वह्निमान्। विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥ १ ॥ खादयेत्तदनु क्षीरं शृतं समधुशर्करम्। इति। सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधुघृतं वचा ॥ २ ॥ मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनम्। अर्कपुष्पी घृतं क्षौद्रं चूर्णितं कनकं वचा ॥ ३ ॥ सहेमचूर्णं कैडर्यं श्वेतदूर्वा घृतं मधु। चत्वारोऽभिहिताः प्राश्या अर्धश्लोकसमा-पनाः ॥ कुमाराणां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः ॥ ४ ॥ अथ लाक्षादितैलम्—लाक्षारससमं तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणे। रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुतैः ॥ १ ॥ शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः। संसिद्धं ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः ॥ २ इति लाक्षादितैलम् ॥ अथाश्वगन्धाघृतम्—पादकल्केऽश्वग-न्धायाः क्षीरेऽष्टगुणिते पचेत्। घृतं देयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥ १ ॥ इत्यश्वगन्धाघृतम् ॥ सप्तच्छदार्कच्छदनक्तमालमूलैस्तुरंगारिजटासमेतैः। उत्सा-दिताङ्गः पशुमूत्रपिष्टैर्ह्रीबेरमुण्डीसलिलाभिषिक्तः ॥ १ ॥ दिनेदिने याति शिशुः प्रवृद्धिं पतिः क्षपाणामिव शुक्लपक्षे ॥ २ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ इति कार्श्य-

चिकित्सा ॥ **अथ शोथे**—मुस्तकूष्माण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् । पिष्ट्वा तोयेन संलिम्पेल्लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥ १ ॥ **अथ नाभिशोथे**—मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा । स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ १ ॥ **अथ नाभिपाके**—नाभिपाके निशालोध्रप्रियंगुमधुकैः शृतम् । तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिश्चात्रावधूलनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन च्छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् । त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वाऽपि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २ ॥ **अथ गुदपाके**—गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् । रसाञ्जनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ॥ शङ्खयष्ट्यञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥ १ ॥ **अथाहिपूतने**—शङ्खासौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ १ ॥ **अथ पारिगर्भिके**—पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वह्निदीपनम् ॥ १ ॥ **अथ क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु**—पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् । क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशोः ॥ १ ॥ **अथ सिध्मपामाविचर्चिकासु**—गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः ॥ १ ॥ लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ १ ॥ **अथ मुखस्रावे मुखपाके च**—सारिवातिललोध्राणां कषायो मधुकस्य च । संस्राविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १ ॥ मुखपाके तु बालानामाम्रसारमयो रसः । गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ दार्वीयष्ट्यऽभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तु धावनम् । अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ **अथ रोदने**—पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् । बालो रोदिति यस्तस्मै लेढुं दद्यात्सुखावहम् ॥ १ ॥ **अथ तालुकण्टके**—हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् । पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ १ ॥ **अथ तालुपाके**—तालुपाके यवक्षारमधुभ्यां प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ **अथ कुकूणके**—फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च सश्रृङ्गवेरं बृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ **अथ नयने**—व्योषं सभृङ्गं च मनःशिलालं करञ्जबीजं च सुपिष्टमेतत् । कण्डूर्दितानामथ वर्त्मनां तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ १ ॥ **अथ दन्तोद्भेदजरोगेषु**—दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् । धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥ १ ॥ दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति च बालकम् । जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका गदाः ॥ २ ॥ प्राचीगतं पाण्डुरसिन्दुवारमूलं शिशूनां गलके निबद्धम् । हिनोति दन्तोद्भववेदनां च निःशेषभेलाण्डकुरण्ड एव ॥ ३ ॥ इति दन्तोद्भेदजरोगेषु । युस्ताम्रचूडविहगोभयपार्श्वपक्षपुच्छैर्गवाज्यसहितैः कृतधूपनाङ्गः । आरभ्य जन्मदिवसाद्दिनसप्तकं हि बालस्य तस्य न कुतश्चन भीतिरस्ति ॥ १ ॥ इति राजमार्तण्डात् । इति बालरोगाणां चिकित्सा ।

अथ ग्रहग्रस्तबालरोगाणां चिकित्सामाह । तत्राऽऽदौ **सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सा**—सेहुण्डमुण्डिनिकोदीच्यक्काथस्नानं ग्रहापहम् । सप्तच्छदाभयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ १ ॥ **अथ धूपः**—सर्पत्वग्लशुनं मूर्वा

सर्पपारिष्टपल्लवाः । विडालविड्जालोममेषशृङ्गीवचा मधु ॥ धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ १ ॥ अथ बालरोगे पर्पटीरसः—रसं गन्धं समं शुद्धं तयोः कृत्वा तु कज्जलीम् । लोहदर्व्यां घृताक्तायामाधाय कदलीदलैः ॥ १ ॥ छादयेदुपरिन्यस्तगोमयैर्बदरीन्धनात् । शिखिनः कोमलादेव विधेया रसपर्पटी ॥ २ ॥ पर्पट्या द्विगुणो जीरः सूर्यांशो रामठः स्मृतः । दीयते मधुना तेषां शिशोर्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ३ ॥ श्लेष्मपित्तानिलश्वासकासपीनसपाण्डुताः । प्लीहाग्निसादशूलानि हन्यादस्य ज्वरं जवात् ॥ ४ ॥ अथाष्टमङ्गलघृतम्—वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च । सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टकम् ॥ १ ॥ सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत्प्रातर्दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ २ ॥ न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ बलिशान्तीष्टिकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सा— तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सा—स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते । वातघ्नद्रुमपत्राणां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु गणेषु च । सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पातुमस्मै प्रदापयेत् ॥ २ ॥ सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् । उष्ट्राजाविगवां चापि रोम्णामुद्धूपनं भवेत् ॥ ३ ॥ सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं बृहतीबिल्वजे शमीम् । मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥ ४ ॥ रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्तांश्च गन्धान्विविधांश्च भक्ष्यान् । घण्टां च देवाय बलिं निवेद्य सकुक्कुटं स्कन्दग्रहाभिधाय ॥ ५ ॥ स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात्परं शान्तिपदैर्निवेद्य । गायत्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेद्वाऽऽहुतिभिश्च धीमान् ॥ ६ ॥ रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् । अहन्यहनि कर्तव्या याभिरद्भिरतन्द्रितैः ॥ ७ ॥ तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा । निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ ८ ॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः । देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान्गुहः ॥ ९ ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः । गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ १० ॥ रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥ ११ ॥ इति भावप्रकाशात् ।

अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टस्य चिकित्सा—बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः । परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ १ ॥ अथ सुरसादिर्गणो यथा—सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जी फणिज्जकः । सौगन्धिकं भूस्तृणकं राजिका श्वेतबर्बरी ॥ २ ॥ कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी । विडङ्गमथ निर्गुण्डी कार्णिकार उदुम्बरः ॥ ३ ॥ बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ॥ ४ ॥ कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥ अष्टमूत्रे विपक्वं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५ ॥ अथ मूत्राष्टकमाह— गोजाविमहिषाश्वानां खरो-

शूकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु संमतम् ॥ १ ॥ क्षीरिवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च । विपक्तव्यं घृतं पश्चाद्दातव्यं पयसा सह ॥ २ ॥ काकोल्यादिर्गणो यथा—काकोली क्षीरकाकोली जीवको ऋषभस्तथा । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥ १ ॥ मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशरोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकं च जीवन्ती मधुयष्टिका ॥ २ ॥ द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः । स्तन्यकृद् बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ॥ ३ ॥ उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् । गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ॥ १ ॥ वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपने सदा । अनन्ताकुक्कुटीबिम्बीमर्कटाश्चापि धारयेत् ॥ २ ॥ पक्वान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः । भूतौदनं निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणं वटे ॥ ३ ॥ चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा । विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥ ४ ॥

अथ शकुनिग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—शकुनिग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता । वेतसाम्रकपित्थानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ ह्रीवेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः । लोध्रप्रियंगुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २ ॥ स्कन्दग्रहोक्तधूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि । स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥ ३ ॥ शतावरीमृगेर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः । लक्ष्मणां सहदेवीं च बृहतीं चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ तिलतण्डुलकं माला हरितालं मनःशिला । बलिरेषां करञ्जे तु निवेद्यो नियतात्मना ॥ ५ ॥ निकुम्भोक्तेन विधिना स्नापयेत्तं ततः पठेत् । अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता । अयोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ६ ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा । लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—अश्वगन्धाऽजशृङ्गी च सारिवाऽथ पुनर्नवा । सहा विदारी श्वेतासां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा । पलंकषाया नलदे तथा गौरकदम्बके ॥ २ ॥ धवाश्वकर्णककुभशल्लकीतिन्दुकेषु च । काकोल्यादिगणे वाऽपि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ॥ ३ ॥ कुलित्थाः शङ्खचूर्णं च प्रदेहः पूर्वगन्धिकः । गृध्रोलूकपुरीषाणि यवान्यचफलो घृतम् ॥ ४ ॥ संध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः । शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि ॥ ५ ॥ बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना । स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां संगमे कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना । चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ ८ ॥

अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—कपोतवङ्का स्योनाको वरुणः पारिभद्रकः । आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ १ ॥ नवा

पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला । कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे कल्क इष्यते ॥ २ ॥ हितं घृतं तुगाक्षीर्या संसिद्धं मधुनाऽपि च । कुष्ठतालीसखदिराः स्यन्दनोऽर्जुन एव च ॥ ३ ॥ पर्नसः ककुभश्चापि मज्जानो बदरस्य च । कुक्कुटास्थि घृतं चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ ४ ॥ काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जां च धारयेत् । मत्स्यौदनं बलिं दद्यात्कृशरां पललं तथा ॥ ५ ॥ शरावसंपुटे कृत्वा तस्यै शून्ये गृहे भिषक् । उत्सृष्टान्नाभिषिक्तस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ॥ ६ ॥ कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा । देवदारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः । एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥ ७ ॥ मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा । शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ ८ ॥

अथ गन्धपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सा—तिक्तद्रुमाणां पत्रेषु क्वाथः कार्योऽभिषेचने ॥ १ ॥ **अथ तिक्तद्रुमानाह**—विल्वः पटोलः क्षुद्रा च गुडूची वासकस्तथा । विसर्पकुष्ठनुत्ख्यातो गणोऽयं पञ्चतिक्तकः ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरकोऽपि च । शालिपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थे सममाहरेत् ॥ २ ॥ सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च शीतलैः । पुरीषं कौक्कुटं केशाश्चर्म सर्पभवं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णं च वीक्ष्याधोवासो धूपनायोपकल्पयेत् । कुक्कुटीं मर्कटीं बिम्बीमनन्तां चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ मांसमन्नं तथा पक्कं शोणितं च चतुष्पथे । निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः स्नपनमिष्यते ॥ ५ ॥ कराला पिङ्गला मुण्डा काषायाम्बरसंवृता । देवी बालमिमं प्रीता रक्षताद्गन्धपूतना ॥ ६ ॥

अथ शीतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—गोमूत्रं बस्तमूत्रं च मुस्तामरदारु च । कुष्ठं च सर्वगन्धांश्च तैलार्थमवचारयेत् ॥ १ ॥ रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभत्वचः । निष्क्वाथ्य तस्मिन्निष्क्वाथे सक्षीरे विपचेद् घृतम् ॥ २ ॥ गृध्रोलूकपुरीषाणि बस्तगन्धामहित्वचम् । निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥ ३ ॥ धारयेदपि गुञ्जां च बलां काकादनीं तथा । नद्यां मुद्गौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ ४ ॥ जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । देव्यै देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥ ५ ॥ मुद्गौदनाशिनी देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयरता नित्यं पातु त्वां शीतपूतना ॥ ६ ॥

अथ मुखमण्डिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—कपित्थविल्वतर्कारीवासागन्धर्वहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्यास्तु बालानां परिषेचने ॥ १ ॥ स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथैव हयगन्धया । तैलं वचां च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २ ॥ वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ॥ ३ ॥ मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं ततः । पायसं सपुरोडाशं तद्बल्यर्थमुपाहरेत् । मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥ ४ ॥ **जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह**—अलंकृता कामवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ १ ॥

अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—बिल्वाग्निमन्थपूतीकैः कार्यं

स्यात्परिषेचनम् । प्रियंगुसरलानन्तज्ञातपुष्पाकुटंनटैः ॥ १ ॥ पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः । वचां वयस्थां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ॥ २ ॥ उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । कमठोलूकगृध्राणां पुरीषाणि पितृग्रहे ॥ ३ ॥ धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ॥ ४ ॥ कौमारभृत्यमेषाय प्लक्षमूले निवेदयेत् । अधस्तात्क्षीरवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥ ५ ॥ अजाननश्चलन्विभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयताद्देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥ ६ ॥ इति ग्रहग्रस्तबालरोगाणां चिकित्सा ॥

अथ ग्रन्थान्तरे उत्फुल्लिकालक्षणमाह—आध्मानवातसंफुल्लो दक्षकुक्षौ शिशोर्भवेत् । उत्फुल्लिका सा विख्याता श्वासश्वयथुसंकुला ॥ १ ॥ **अथैतस्य चिकित्सामाह**—निःसारयेज्जलौकाभी रक्तं च जठरात्तदा । कर्कोटनागरामेघकङ्कोलातिविषाभवम् ॥ १ ॥ चूर्णं दुग्धेन संमिश्रं पाययेन्मातरं भिषक् । धात्रीं वा पाययेत्सद्यः क्षीरदोषनिवारणम् ॥ २ ॥ अग्निना स्वेदयेद्वाऽपि दाहयेच्च शलाकया । जठरे बिन्दुकाकारं पृष्ठभागे यथा ध्रुवम् ॥ ३ ॥ विल्वमूलकं नीरदो वृकी त्रैफलं तथा सिंहिकाद्वयम् । गौडमिश्रितं क्वथितं समं पाययेच्छिशुं फुल्लिकापहम् ॥ ४ ॥ पिप्पली ग्रन्थिकं विश्वा त्रायमाणा च दार्विका । पथ्येभपिप्पली भार्ङ्गी लवङ्गं टङ्कणस्तथा ॥ ५ ॥ कुमारीबालपथ्ये च सैन्धवस्त्वाजवारिणा । घर्षितं पाययेत्प्रातर्द्विटङ्कं फुल्लिकापहम् ॥ ६ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—यत्पथ्यं यदपथ्यं च नृणामुक्तं ज्वरादिषु । तत्तद्विधेयमौचित्याद्बालानां तेषु जानता ॥ १ ॥ पूर्वं पथ्यमपथ्यं च मन्दाग्नौ यत्प्रकीर्तितम् । औचित्याद्योजयेज्जाते बालानां पारिगर्भिके ॥ २ ॥ आगन्तून्मादवातानां पथ्यापथ्यं यदीरितम् । औचित्याद्योजयेत्तत्र बालेषु ग्रहरोगिषु ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ इति बालरोगाधिकारः ॥

अथ विषाधिकारः ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह—स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ १ ॥ **अथ स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह**—मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥ १ ॥ **तद्यथा**—मूलविषं करवीरादि । पत्रविषं विषपत्रिकादि । फलविषं कर्कोटकादि । पुष्पविषं वेत्रादि । त्वक्सारनिर्यासविषाणि करम्भादीनि । क्षीरविषं स्नुह्यादि । धातुविषं हरितालादि । कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि ॥ **अथ जङ्गमविषस्य षोडशाऽऽश्रयानाह**—दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च । शुक्रं लाला मुखस्पर्शः संदंशश्च विशर्धितम् ॥ गुदास्थिपित्तशूकादि दश षड् जङ्गमाश्रयाः ॥ १ ॥ तथा हि—दृष्टिनिःश्वासविषा

दिव्याः सर्पास्तक्षकादयः । दंष्ट्राविषा भौमाः सर्पाः । नखविषा मार्जारमकरव्याघ्रादयः, ते दंष्ट्राविषा अपि । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिकादयः । शुक्रविषाः सर्पलालनादयो मूषिकाः । लालाविषा वरट्युच्चटिङ्गादयः । स्पर्शविषा लूतादयः । मुखसंदंशविषा मक्षिकादयः । विशर्धितगुदवातविषाश्चित्रशीर्षादयः । विशर्धितं नाम पायुकृतकुत्सितशब्दः । अस्थिविषाः सर्पादयः । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः । शूकविषा वृश्चिकभ्रमरादयः । एतेषां च सुश्रुते कल्पस्थाने विस्तारो द्रष्टव्यः ॥ **अथ स्थावरजङ्गमविषाणां सामान्यलक्षणन्याह**—स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् । फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते विषम् ॥ १ ॥ निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सकम्पं रोमहर्षणम् । शोफं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ २ ॥ अथावनिपतेरन्यस्य वाऽन्नादौ निभृताः परिकर्मिणो विषमवचारयन्ति **तेषां विषदातॄणां लक्षणान्याह**—इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः । जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ १ ॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च । अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते मूढवत्तदा ॥ २ ॥ अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत्प्रहसेदपि । वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ३ ॥ विवर्णवक्त्रो ध्यामस्तु नखैः किंचिच्छिनत्त्यपि । वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः ॥ ४ ॥ आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ **अथ स्थावरविषस्य दशाश्रयाणां प्रत्येकं लक्षणान्याह**—उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च । जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण च ॥ १ ॥ मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च । भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं श्वास एव च ॥ २ ॥ त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥ ३ ॥ फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता । हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ४ ॥ **अथ कन्दविषस्य कार्यमाह**—कन्दजान्युग्रवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश । सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥ १ ॥ स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम् । सद्यो निहन्ति तत्सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम् ॥ २ ॥ **अथ तान्दश गुणानाह**—रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च । विकाशि विशदं चापि लघ्वपाकि च ते दश ॥ १ ॥ **अथ तैर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह**—तद्रौक्ष्यात्कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम् । तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्मबन्धांश्छिनत्ति हि ॥ २ ॥ शरीरावयवान्सौक्ष्म्यात्प्रविशेद्विकरोति च । आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात्प्रकृतिं हरेत् ॥ ३ ॥ विकाशित्वात्क्षपयति दोषान्धातून्मलानपि । अतिरिच्येत वैशद्याद्दुश्चिकित्स्यं च लाघवात् । दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात्क्लेशयते चिरम् ॥ ४ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ **अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह**—सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् । कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य चापि ॥ १ ॥ तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् । लिङ्गान्येतान्येव कुर्याद-

मित्रैर्दत्तः क्ष्वेडो वा व्रणे यस्य चापि ॥ २ ॥ इति स्थावरादिविषम् ॥ अथ **जङ्गमविषाणां कार्याण्याह**—तत्र जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन **सर्पानाह**—वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः । यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वंद्वरूपिणः ॥ १ ॥ अथ भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु **वातादीनां लिङ्गमाह**—दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् । पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १ ॥ राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः । पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक्सर्वश्लेष्मविकारकृत् ॥ २ ॥ अथ देशविशेषे कालविशेषे च **दष्टस्यासाध्यत्वमाह**—अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासु चतुष्पथेषु । याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥ १ ॥ दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥ २ ॥ **दर्वीकरलक्षणमाह**—रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ १ ॥ **तथाऽपरेषु विषमाशु मारकं भवति तानाह**—अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु । क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षेऽवले गर्भवतीषु चापि ॥ १ ॥ शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति । शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ २ ॥ जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः । कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वं च स वर्जनीयः ॥ ३ ॥ **अपरं च**—वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य । दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तम् ॥ ४ ॥ उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाऽप्यथवा विवर्णम् । सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च त्यजेन्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥ इति सर्पादिविषम् ॥ अथ स्थावरजङ्गमविषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणै-**र्दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह**—जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ १ ॥ **अथ दूषीविषस्य कार्यमाह**—वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि । तेनार्पितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ॥ १ ॥ मूर्च्छन् भ्रमन् गद्गदवाग्वमिश्च विचेष्टमानो रतिमाप्नुयाद्वा ॥ २ ॥ अथ स्थानविशेषस्थिते **दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह**—आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी । भवेत्समुध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ १ ॥ **अथ तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह**—स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान्करोति धातुप्रभवान्विकारान् । कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ १ ॥ **अथ पूर्वरूपमाह**—निद्रा गुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षावथ वाऽङ्गमर्दः । ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म । मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम् ॥ १ ॥ दूषीविषं श्वासतृषज्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ २ ॥ **अथ दूषीभेदेन विकारभेदमाह**—उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गाद्द्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ १ ॥ **अथ दूषीविषस्य निरुक्तिमाह**—दूषितं देशकालान्नदिवास्वापैरभीक्ष्णशः । यस्मात्संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ १ ॥ **अथ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह**—साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् । दूषीविषमसाध्यं स्यात्क्षीणस्याहितसेविनः ॥ १ ॥ अथ कृत्रिमं विषं द्विविधम्—एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च **काश्यपसंहितायाम्**—संयोगजं च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते । दूषीविषं तु सविषमविषं गर उच्यते ॥ १ ॥ तत्र दूषीविषमभिधाय **गरं दर्शयितुमाह**—सौभाग्यार्थाः स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान् । शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ १ ॥ **अथ गरकार्यमाह**—तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते । मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसंभवः ॥ १ ॥ जठरं ग्रहणीरोगो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः । एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गं च जायते ॥ १ ॥ इति दूषीविषादिनिदानम् ॥

अथ लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिनिरुक्तिसंख्यादि चाह—यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः । तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश ॥ १ ॥ **अत्र सुश्रुतः**—विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमः । वसिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल ॥ २ ॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः । अपतन्दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः ॥ ३ ॥ लूने तृणे महर्षेस्तु धन्वर्थे संभृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः ॥ ४ ॥ तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि ॥ ५ ॥ तत्र त्रिमण्डलाप्रभृतयः कष्टसाध्याः । सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥ **अथ तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह**—ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ १ ॥ पिटिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा । सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ **अथ त्रिमण्डलादयोऽष्टौ** दूषीविषास्तासां लक्षणमाह—दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् । दग्धाकृति भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम् । दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥ **अथ सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः** प्राणहरास्तासां लक्षणमाह—शोथाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिटिका ज्वरः । प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासो हिक्का शिरोग्रहः ॥ १ ॥ **अथाऽऽखुदूषीविषलक्षणमाह**—आ दंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः । रोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥१॥ **अथ प्राणहरमूषकविषकार्यमाह**—मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः । शिरोगुरुत्वं लालाऽसृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकात् ॥ १ ॥ **अथ कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह**—कार्ष्ण्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च । मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः ॥ १ ॥ **अथ वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह**—दहत्यग्निरिवाऽऽदौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च । वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठति ॥ १ ॥ **असाध्यवृश्चिकदष्टस्य**

लक्षणमाह—दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥ २ ॥ अथ कणभदष्टस्य लक्षणमाह—विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्यते ॥ १ ॥ अथोच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह—हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान्। दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ १ ॥ अथ सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह—एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्। सनिद्रश्छर्दिमान्दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ॥ १ ॥ अथ मत्स्यविषस्य कार्यमाह—मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं ज्वरं तथा ॥ १ ॥ अथ जलौकाविषकार्यमाह—कण्डूं शोथं ज्वरं कुर्युः सविषास्तु जलौकसः ॥ १ ॥ अथ गृहगोधिकाविषकार्यमाह—विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ॥ १ ॥ अथ शतपदीविषलक्षणमाह—दंशे स्वेदं रुजां दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ १ ॥ अथ मशकविषलक्षणमाह—कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ॥१॥ असाध्यमशकक्षतलक्षणमाह—असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥१॥ अथ मक्षिकादोषलक्षणमाह—सद्यः प्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता। पिटिका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिका सुहृत् ॥ १ ॥ अथ व्याघ्रादिप्रमुखाणां विषकार्यमाह—चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं च यत्। शूयते पच्यते वाऽपि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ १ ॥ अथ श्वानदष्टविषलक्षणमाह—प्रभ्रान्तस्तापयुक्तः श्वसनकसनवान्पीतदृक्पीतमूत्रः सोन्मादो बुक्कमानो दशति च मनुजं योऽतिकालक्रमेण। वर्षाकाले विषार्तः प्रभवति विकलोऽसाध्यतामाप्नुयाच्च प्रायो वातप्रधानोऽखिलमलकलितः सारमेयेण दष्टः ॥ १ ॥ अथ विषोज्झितः कीदृशो भवतीति दर्शयितुमाह—प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविड्कम्। प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽधिगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ १ ॥ इति जङ्गमविषाणि ॥

अथ विषाणां चिकित्सा।

तत्राऽऽदौ स्थावरविषस्य चिकित्सा—स्थावरेण विषेणाऽऽर्तं नरं यत्नेन वामयेत्। वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥१॥ अथ वमनम्—तिक्तकोशातकीक्वाथं पिबेन्मध्वाज्यसंयुतम्। कटुकालाबुमूलं वा तत्पत्रं वा पिबेज्जलैः ॥ १ ॥ तत्क्षणाद्वमनाद्धन्ति विषं योगाद्विमुच्यते। विषमत्यर्थमुष्णं च कथितं मुनिभिर्यतः ॥ २ ॥ अतः सर्वविषे प्रोक्तः परिषेकस्तु शीतलः। औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याद्विशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् ॥ ३ ॥ वमितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च। पाययेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ॥ ४ ॥ भोक्तुमम्लरसं दद्याच्चर्वयेन्मरिचानि च। यस्य यस्य च दोषस्य पश्येल्लिङ्गानि भूरिशः ॥ तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ५ ॥ अथ लेपः—मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजं चेति शिरीषतः। गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपाद्विषहरं परम् ॥ १ ॥ इति स्थावरविषचिकित्सा ॥

अथ जङ्गमविषचिकित्सा-तत्राऽऽदौ सर्पविषचिकित्सामाह—
कार्याः सद्यः सर्पदष्टे मणिमन्त्रौषधक्रियाः। अचिन्त्यो हि प्रभावोऽस्ति मणिमन्त्रौषधस्य यत् ॥ १ ॥ तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा। तक्षकेणापि दष्टं हि निर्विषं कुरुते नरम् ॥ २ ॥ घृतमधुनवनीतं पिप्पलीशृङ्गबेरं मरिचमपि च दद्यात्सप्तमं सैन्धवं च। यदि भवति सरोषं तक्षकेणापि दष्टोऽगदमिह खलु पीत्वा निर्विषस्तत्क्षणेन ॥ ३ ॥ मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासंभवं निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः। दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलतः स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात ॥ ४ ॥ शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम्। भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ ५ ॥ दंशोपरि निबध्नीयात्तत्क्षणाच्चतुरङ्गुलम्। क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ अम्बुवत्सेतुबन्धेन स्तभ्यते विषमं विषम्। नक्तमालफलव्योषबिल्वमूलनिशाद्वयम् ॥ ७ ॥ सौरसं पुष्पमाजं वा मूत्रं बोधनमञ्जनम्। वन्ध्याकर्कोटकीमूलं छागमूत्रेण भावितम् ॥ ८ ॥ नस्यं काञ्जिकसंपिष्टं विषोपहतचेतसः। श्वेतामूलं शमीमूलमीश्वरीमूलमेव च ॥ ९ ॥ आदालिका तथा पाठा पृथग्दष्टकबान्धवाः। कुलीकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १० ॥ इति वृन्दात् ॥ जलेन लाङ्गलीकन्दं नस्यं सर्पविषापहम्। वारिणा टङ्कणं पीतमथवाऽर्कस्य मूलकम् ॥ ११ ॥ **अथ धूपः**—कपोतविण्मर्त्यशिरोरुहाणि सगोविषाणं शिखिपिच्छकाग्रम्। यवस्य धान्यस्य तुषाश्च बीजं कार्पासजं वाऽप्युषिताश्च मालाः ॥ १ ॥ इत्यौषधीभिः परिकल्पितोत्तमो धूपोऽगदः स्याद्भुजगैरमुक्ते। गृहे विधेयः कुशलैरनेन नश्यन्ति सर्पाश्च तथाऽऽखवश्च ॥ २ ॥ इति धूपः ॥ सातलाफलफेनेनाञ्जनं कृत्वा सर्पविषं नश्यति। अथ मन्त्रः—ॐ ह्रः सर्पकुलाय स्वाहा, अनेन मन्त्रेण सप्तवारमभिमन्त्रितां मृत्तिकां गृहमध्ये क्षिपेत्सर्पाः पलायन्ते ॥ १ ॥ **अथ कालवज्राशनिरसः**—पारदं गन्धकं तुत्थं टङ्कणं रजनी समम्। देवदाल्या द्रवैर्मर्द्यं दिनं शुष्कं तु भक्षयेत् ॥ १ ॥ कालवज्राशनिर्नाम रसः सर्वविषापहः। नरमूत्रं पिबेच्चानु कालदष्टोऽपि जीवति ॥ २ ॥ इति सर्पविषचिकित्सा ॥

अथ दूषीविषचिकित्सा—दूषीविषार्तं सुस्निग्धमूर्ध्वं चाऽधश्च शोधितम्। पाययेदगदं मुख्यमिदं दूषीविषापहम् ॥ १ ॥ पिप्पली धान्यकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका। मरिचं वालकं चैला तथा कनकगैरिकम्। क्षौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥

अथ कृत्रिमविषचिकित्सा—कृत्रिमं तु विषं ख्यातं पक्षान्मासाद्विबाधते। आलस्यं कुरुते जाड्यं कासश्वासौ बलक्षयम् ॥ १ ॥ रक्तस्रावो ज्वरः शोफः पीतचक्षुश्च लक्षयेत्। शर्कराचूर्णसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ २ ॥ लेहः प्रशममत्युग्रं नानायोगकृतं विषम्। पुत्रजीवस्य मज्जां च निष्कमात्रां गवां पयैः ॥ ३ ॥ पिष्ट्वा चोग्रं गरं हन्यान्नानायोगकृतं विषम्। गृहधूमं जलैः पिष्ट्वा

तण्डुलीमूलतुल्यकम् ॥ ४ ॥ कल्काच्चतुर्गुणं चाऽऽज्यं घृतात्क्षीरं चतुर्गुणम् । घृतशेषं पचेत्सर्वं पिबेत्सर्वगरापहम् ॥ ५ ॥ पारावतामिषसटीपुष्कराह्वश्टतं हिमम् । गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ६ ॥ वृन्दात् ॥ **अथ गरनाशनरसः**—शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं संशुद्धं हेम माक्षिकम् । त्रयाणां गन्धकं तुल्यं मर्द्यात्कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ १ ॥ तच्छुष्कं ससितक्षौद्रं माषैकं लेहयेत्सदा । वह्निमूलं शृतं क्षीरैरनु स्याद्गरनाशनम् ॥ २ ॥ इति कृत्रिमविषचिकित्सा ॥ **अथ नखदन्तविषचिकित्सा**—पिचुमन्दशमीवटकल्कयुतं क्वथितं जलमाशु विलोडनतः । नखदन्तविषाणि निहन्ति नृणां विषमाण्यखिलान्यपि सत्यमिदम् ॥ १ ॥ **अथाऽऽखुविषचिकित्सा**—अगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः । लेपो जयत्याखुविषं कोशातक्यथ वा सिता ॥ १ ॥ उरगेण विनिर्मुक्तनिर्मोकधूमसेवनात् । पथ्याशी त्रिदिनं धूमो भवेदाखुविषापहः ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् । कुष्ठं वचामदनकोशवतीफलेन संयोजितं तदिति चूर्णमिदं चतुर्णाम् । गोमूत्रपीतमखिलाखुविषं निहन्ति कोशातकीक्वथनमापिबतोऽथ वापि ॥ ३ ॥ तुलसीरसेन गोदन्तशिलाभ्यां क्षुरेण प्रच्छिद्य लेपः कार्यो विषं नश्यति ॥ अथवा चित्रकमूलचूर्णं तैले विपाच्य मस्तके क्षुरेण प्रच्छिद्य शिरसि ब्रह्मरन्ध्रे मर्दनं कृत्वाऽऽखुविषं नश्यति ॥ चिञ्चाफलसमायुक्तं गृहधूमं पलार्धकम् । पुराणाज्येन सप्ताहं लिहेदाखुविषं हरेत् ॥ १ ॥

अथ रसाः—रसं गन्धं विषं चैव त्र्यूषणं टङ्करोहिणी । पुनर्नवारसैर्मर्द्य गोमूत्रे च द्विगुञ्जकम् ॥ १ ॥ पिबेदाखुविषार्तानां सर्वं हरति तद्विषम् । विषदष्टोद्भवानन्यान्हन्यादाखुविषान्तकः ॥ २ ॥ रसगन्धनिशाबन्धुगृहधूमशिरीषजम् । बीजं दिनकरक्षीरैर्मर्दयित्वा विलेपयेत् ॥ विशेषान्मूषकविषं हन्यादन्यान्विषोद्भवान् ॥ ३ ॥ इत्याखुविषचिकित्सा ॥

अथ वृश्चिकविषचिकित्सा—जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः । सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥ १ ॥ गन्धमाघ्राय मृदितं सूर्यावर्तदलस्य तु । वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् । यः कासमर्दपत्रं वदने निक्षिप्य कर्णफूत्कारम् । मनुजो ददाति शीघ्रं जयतिहि विषमाशु वृश्चिकानां सः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ अजाक्षीरेण संपिष्टा शिरीषफलमिश्रिता । उपकुल्या विषं हन्ति वृश्चिकस्य प्रलेपतः ॥ १ ॥ कार्पासपत्रैः संपिष्टैराज्यलेपो विषापहः । वृश्चिकस्याथ वा वत्सनागलेपः प्रशस्यते ॥ २ ॥ मनःशिलाकुष्ठकरञ्जबीजशिरीषकाश्मीरभवैः समांशैः । विनिर्मिताऽऽस्ये विधृता च लिप्ता संहारिणी वृश्चिकवैकृतस्य ॥ ३ ॥ मातुलुङ्गस्य मूलं तु रविवारे समुद्धरेत् । उत्तराभिमुखेनैव ह्रीमन्त्रोच्चारणात्स्पृशेत् ॥ ४ ॥ वामाङ्गे दक्षिणे दष्टे वामदष्टे च दक्षिणे । सप्तधा मार्जनेनैव विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ५ ॥ श्वेतं पुनर्नवामूलं रविवारे समुद्धरेत् । कार्पासमूलं चर्वित्वा विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ६ ॥ ग्राह्यं हंसपदीमूलं प्रातरादित्यवासरे । मुखैस्तन्निष्कृतिः कर्णे विषं वृश्चिकजं हरेत्

॥ ७ ॥ अथ मन्त्रविधिः—ॐ क्षः फट्स्वाहा । अनेन मन्त्रेणापो मार्जयेत् । अथ मन्त्रः—आदित्यरथवेगेन विष्णुबाणबलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूम्यां गच्छ महाविष ॥ १ ॥ इति मन्त्रः । पानीयपिष्टजेपालकल्कलेपेन सर्वथा । विषं वृश्चिकविद्धस्य भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ २ ॥ नवसागरहरिताले पिष्टे तोयेन लेपनाद्दंशे । तत्क्षणमेव हि जयतो वृश्चिकविद्धस्य दुर्धरक्ष्वेडम् ॥ ३ ॥ उल्लीपाषाणमादाय निम्बुनीरेण संयुतम् । दंशस्थाने लेपनं स्याद्विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ४ ॥ इति वृश्चिकविषचिकित्सा ॥

अथ कीटजलौकादिविषचिकित्सा—कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरिद्रुमत्वचाम् । कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं कश्यपेन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् । कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ ३ ॥ **अथ वरटीविषचिकित्सा**—मरीचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् । फणिवल्लीरसैर्लेपाद्धन्ति तद्वरटीविषम् ॥ १ ॥ अथ **लूताविषचिकित्सा**—रजनीद्वयमञ्जिष्ठापतङ्गगजकेसरैः । शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूताविषापहः ॥ १ ॥ गरिकर्णीद्वयं शेलुः पाटला द्वे पुनर्नवे । कपित्थश्च शिरीषश्च लेपो लूताविषापहः॥ २ ॥ **अथ मण्डूकविषचिकित्सा**—शिरीषबीजैः कुलिशद्रुमस्य क्षीरेण पिष्टैः कृतलेपनानाम् । विषं विनाशं व्रजति क्षणेन मण्डूकदंशप्रभवं नराणाम् ॥ १ ॥ **अथ भृङ्गीमत्स्यविषचिकित्सा**—कृष्णवेत्रस्य निष्क्वाथे कल्को घृतविमिश्रितः । भृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा बर्हिपक्षजः ॥ २ ॥ **अथ शतपदीविषचिकित्सा**—लेपः प्रदीपतैलस्य खर्जूरविषनाशनः । हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकमनःशिलः ॥ १ ॥ **अथ भ्रमरविषचिकित्सा**—नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् । सैन्धवं च विनिहन्ति विलेपादाशु भृङ्गजनितं विषमेतत् ॥ १ ॥ **अथ पिपीलिकादिविषचिकित्सा**—पिपीलिकाभिर्दष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा । गोमूत्रेण वरालेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥ १ ॥ **अथ मक्षिकापिटकाविषचिकित्सा**—सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि । रजन्यौ गैरिकं लेपो मक्षिकापिटकापहः ॥ १ ॥ **अथ श्वानविषचिकित्सा**—काकोदुम्बरिकामूलं धत्तूरफलसंयुतम् । पीतं तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १ ॥ पारस्करफलं सेव्यं क्रमवृद्धं दिने दिने । सारमेयविषं हन्ति मासेन नहि संशयः ॥ २ ॥ पिष्ट्वाऽपामार्गमूलं तु कर्षैकं मधुना लिहेत् । श्वदंष्ट्राजं विषं हन्यात्कुमारीदलसैन्धवम् ॥ ३ ॥ दंशस्थाने बन्धयेत्तु त्रिदिनान्ते सुखावहम् ॥ ४ ॥ कस्तूरीबब्बुलपत्ररसो गोघृतेन पाने देयः शुनो विषं नश्यति ॥ अथ वा शतावरीमूलरसो गोदुग्धेन सह पाने देयः शुनो विषं नश्यति ॥ श्वानदंष्ट्राविषं हन्ति लेपात्कुक्कुटविष्ठया । गुडतैलार्कदुग्धं वा लेपाच्छ्वानविषं हरेत् ॥ ५ ॥ **अथ रोगोन्मादितश्वानविषचि-**

कित्सा—तैलं तिलानां पललं गुडं च क्षीरं तथाऽऽर्कं सममेव पीतम् । आलर्कमुग्रं विषमाशु हन्ति सद्योभवं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ १ ॥ इति श्वानविषचिकित्सा ॥ इति जङ्गमविषचिकित्सा ॥

अथ सामान्यविषचिकित्सा ।

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजं समीकृतम् । मधुसर्पिर्युतं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १ ॥ अगारधूमो महिषाक्षयुक्तः सवाजिगन्धानततण्डुलीयः । गोमूत्रपिष्टोऽप्यगदो निहन्ति विषाणि च स्थावरजङ्गमानि ॥ २ ॥ मयूरपिच्छेन च तण्डुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिबेदनल्पम् । विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ ३ ॥ अथ प्राचेतसं चूर्णम्—ससप्तपर्णोत्कुटजात्सनिम्बादब्दामयोशीरनतानि ताप्यम् । रोध्रं विदध्यान्नवमं नवाङ्गं प्राचेतसं चूर्णमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ लोहेऽथ हैमे त्वथ राजते वा स्थितं सदा सद्मनि भूपतीनाम् । क्षौद्रेण लीढं सचराचराणि विषाणि हन्याद्भुवि मानवानाम् ॥ २ ॥ श्लेष्मातकत्वक्क्षवकं गुडूची नृपद्रुमत्वग्बृहतीद्वयं च । एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यादास्तीकनाम्ना मुनिना प्रदिष्टः ॥ ३ ॥ कृकलासपदं यस्तु सितवस्त्रेण वेष्टयेत् । बाहौ बद्ध्वा विषं हन्ति विषं भुक्त्वा न बाधते ॥ ४ ॥ यः पिबति पुष्यदिवसे चलपिष्टं सितपुनर्नवामूलम् । तत्संनिधौ न वर्षं वृश्चिकभुजगाः प्रसर्पन्ति ॥ ५ ॥ मसूरं निम्बपत्राभ्यां पिबेन्मेषगते रवौ । अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषार्तस्य न संशयः ॥ ६ ॥

अथ गरुडाञ्जनम्—सूतं चूर्णमगारधूममलं प्रत्येकगद्याणकं धत्तूरस्य रसेन मर्दितमलं पश्चाच्छतं भासुरम् । जेपालं मरिचं चतुःशतयुतं वातारिबीजं लसद्युक्तं षष्टि सुखल्विदं दृढतरैर्जम्बीरनीरैर्वरैः ॥ १ ॥ कुर्यान्माषवदाकृतिं च वटिकां छायासु शुष्कीकृतां रात्र्यन्धं ग्रहसर्पसंधिसकलं शीतज्वरं दुर्धरम् । सन्नेत्राञ्जनमात्रकं च भुवने चाजीर्णदोषापहं नश्यन्ति प्रबलं महागुणयुतं श्रीपूज्यपादोदितम् ॥ २ ॥ इति गरुडाञ्जनम् ॥ अथ मृत्युच्छर्दिघृतम्—अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् । नलवेतसमूलानि सरलं सुरसां तथा ॥ १ ॥ सकलिङ्गां समञ्जिष्ठामनन्तां च शतावरीम् । शृङ्गाटकं समङ्गां च पद्मकेसरमित्यपि ॥ २ ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् । सम्यक्पक्वेऽवतीर्णे च शीते तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ सर्पिस्तुल्यं भिषक्क्षौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् । विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥ ४ ॥ स्पर्शाद्धन्ति विषं सर्वं गरैरुपहतत्वचम् । संयोगजं तमः कण्डूं मांससादं विसंज्ञताम् ॥ ५ ॥ नाशयेदञ्जनाभ्यङ्गपानबस्तिषु योजितम् । सर्पकीटाखुलूतादिदष्टानां विषहृत्परम् ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम्—शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूष्यप्रियंगवः । मुद्गा हरेणवस्तैलं सर्पिश्चापि नवं क्वचित् ॥ १ ॥ वार्ताकं कुलकं धात्री जीवन्ती तण्डुलीयकम् ।

भोजनार्थे विषार्तानां हितं पटुषु सैन्धवम् ॥ २ ॥ विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुद्भयायासमैथुनम्। वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवा स्वप्नं विशेषतः ॥ ३ ॥ इति विषाधिकारः ॥

अथोत्तरखण्डः।

अथ वाजीकराणि।

तत्र वाजीकरणद्रव्यस्य लक्षणमाह—यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीवत्सुरतक्षमम्। तद्वाजीकरणमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ १ ॥ **अत्र प्रसङ्गात्क्लैब्यलक्षणं संख्यां निदानं चाऽऽह**—क्लीबः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते। तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ १ ॥ तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते ॥ २ ॥ द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम्। कटुकाम्लैः सलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ॥ ३ ॥ पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात्प्रजायते। अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ॥ ४ ॥ ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः। महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीबता भवेत् ॥ ५ ॥ वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ॥ ६ ॥ षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम्। जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ७ ॥ **अथासाध्यं क्लैब्यमाह**—असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत्। साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ १ ॥ **अथ क्लैब्यस्य चिकित्सा**—क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः। मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्जनम् ॥ १ ॥ अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां **वाजीकरं विधिमाह**—नरो वाजीकराम्योगान्सम्यक्शुद्धो निरामयः। सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥ १ ॥ न चैव षोडशादर्वाक्सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ २ ॥ क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्जयाः। अकालमरणं च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥ ३ ॥ स्त्रीभजनविधिर्विस्तरतो रात्रिचर्यायां लिखितोऽस्ति तत्र द्रष्टव्यः। विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम्। नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥ ४ ॥ स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम्। योषित्प्रसङ्गात्क्षीणानां क्लीबानामल्परेतसाम् ॥ ५ ॥ हिता वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः। एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ॥ ६ ॥

अथ वाजीकराण्याह—भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च। वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखास्तथा ॥ १ ॥ यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना। गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः ॥ २ ॥ गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च। मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥ ३ ॥ **अथ पायसम्**—गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम्। तथा गोधूमचूर्णं च सितामधुघृतान्वितम्। भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दशदारान्व्रजत्यपि ॥ १ ॥ **अथ रसाला**—दध्नोऽर्धाढकमीषदम्लमधुरं

खण्डस्य चन्द्रद्युतेः प्रस्थं क्षौद्रपलं पलं च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्माषकान्। तद्वन्माषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ १ ॥ मृद्भाण्डे मृगनाभिचन्दनरसस्पृष्टेऽगुरूद्धूपिते कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत्। स्वस्यार्थे मथुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं भोक्तुं मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २ ॥ अथ **शतावर्यादिचूर्णम्**—शतावरीनागबलाविदारीत्रिकण्टकैरामलकीफलान्वितैः। विचूर्णितैः पञ्चभिरेकशः पृथक्प्रकल्पितैर्वा घृतमाक्षिकप्लुतैः ॥ १ ॥ इति प्रयोगाः षडिमे भिषग्वरैरुदीरिताः शर्करया समन्विताः। नृणां सदान्धप्रमदोपसर्पिणां प्रधानधातोरतिरेककारणम् ॥ २ ॥ अथ **मुसल्यादिचूर्णम्**—मुसलिकोकिलगोक्षुरचूर्णकं शशिविलोचनराममितं पचेत्। पयसि प्रातरिदं यदि कोष्णके सितया टङ्कणषट्कया तु तत् ॥ १ ॥ त्रिगुणसप्तदिनं परिभक्षयन्शतवया अपि काङ्क्षति कामिनीम्। किमिह चित्रमुदित्वरयौवनः शशिमुखीं शयनान्न जिहासति ॥ २ ॥ अथ **वानरीगुटिका**—बीजानि हि कपिकच्छोः कुडवमितानि स्वेदयेच्छनकैः। प्रस्थे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्गाढम् ॥ १ ॥ त्वग्रहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि। पिष्टिकायाः सुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥ २ ॥ द्विगुणितशर्करया ता वटिकाः संपक्कया लेप्याः। वटिका माक्षिकमध्ये मज्जनयोग्येऽखिलाः स्थाप्याः ॥ ३ ॥ पञ्चटङ्कमितास्तास्तु प्रातः सायं च भक्षयेत्। अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात्पतितध्वजः ॥ ४ ॥ सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमति वाजिवत्। नानेन सदृशं किंचिद्द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥ ५ ॥ इति वानरी गुटिका भावप्रकाशात्। बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान्। यः खादेत्समुपागच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ १ ॥ पिप्पलीलवणोपेते बस्ताण्डे घृतसाधिते। कच्छपस्याथ वा खादेत्तत्तु वाजीकरं भृशम् ॥ २ ॥ शतावरीगोक्षुरकाश्वगन्धापुनर्नवानागबला मुसल्या। घृतेन खण्डेन तु भक्षणीयाः क्षीणा नरा नागबला भवन्ति ॥ ३ ॥ विदारीकन्दचूर्णं तु घृतेन पयसा नरः। उदुम्बरसमं खादन्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥ सिता मधु घृतं क्षीरं पलाण्डुरससंयुतम्। पिबेन्नरो भवेत्कामी वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ५ ॥ अथ **गोक्षुरचूर्णम्**—शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु। भुक्तं क्षपयति षाण्ढ्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ १ ॥

अथामृतभल्लातकः—भल्लातकानां पवनोत्थितानां तरुच्युतानां च यदाढकं स्यात्। घृष्ट्वेष्टिकाचूर्णकणैर्जलैश्च प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ १ ॥ शुष्काणि तानि द्विदलीकृतानि विपाचयेदप्सु चतुर्गुणासु। तत्पादशेषं पुनरेव शीतं क्षीरेण तुल्येन विपाचयेत्तत् ॥ २ ॥ तदर्धया शर्करया विमिश्र्य पश्चात्खजेनोन्मथनं विधाय। सत्र्यूषणं त्रैफलचन्द्रमांसी त्रिवृच्च वांशीखदिरामृतं च ॥ ३ ॥ सचन्दनाकल्लकणाकवाबं सदेवपुष्पं मुसलीद्वयं च। कङ्कोलमोचाह्वयदीप्ययुग्मं नतं समातङ्गकणा विदारी ॥ ४ ॥ जातीफलं मुस्तकजातिपत्री कुबेर-

जीरागरुसाब्धिशोषम् । मेदाद्वयं लोहरसेन्द्रवङ्गमभ्रं तथा कुङ्कुमकं च कर्षम् ॥ ५ ॥ तत्सप्तरात्रादतिजातवीर्यं सुधारसादप्यधिकं वदन्ति । प्रातः प्रबुद्धः कृतदेवकार्यो मात्रां भजेत्सात्म्यशरीरयोग्याम् ॥ ६ ॥ न चानुपाने परिहार्यमस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च । यथेष्टचेष्टो विचरेत्प्रयोगान्नरो भवेत्काञ्चनराशिगौरः ॥ ७ ॥ अनेन मेधानरसिंहवीर्यो दृढेन्द्रियो व्याधिगतः सुबुद्धिः । दन्ता विशीर्णाः पुनरेव दिव्याः केशाश्च शुभ्राः पुनरेव कृष्णाः ॥ ८ ॥ नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति त्वचो विशीर्णाः पुनरेव भव्याः । विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि कृम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ॥ ९ ॥ शुष्कः पुनः स्याद्गतमूलशाखस्तरुर्यथा भाति नवाम्बुसिक्तः । बृहस्पतेरप्यधिको हि बुद्ध्या ग्रन्थं विशालं च नवं करोति ॥ १० ॥ गृह्णाति सद्यो न च विस्मृतिं च करोति कल्पायुरनल्पवीर्यम् । कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धिर्जीवन्नरो वर्षशतं सुखी स्यात् ॥ ११ ॥ इत्यमृतभल्लातकः ॥

अथ केशरपाकः—व्योषं चतुर्जातफलत्रिकं च लवङ्गकृष्णागुरुचन्दनं च । इक्षूरबीजं करहाटकं च जातीफलं मर्कटिकाफलं च ॥ १ ॥ शाल्मल्यनिर्यासबलाश्वगन्धागोक्षूरबीजं मुसली कृमिघ्नम् । समुद्रशोषं विषपञ्जरं च पुष्पं सुजात्युद्भवकङ्कबीजम् ॥ २ ॥ सर्वं समं योज्य सुकुङ्कुमं च सुचूर्णितं विंशतिभागयुक्तम् । कस्तूरिकाषोडशभागचूर्णं खण्डं चतुर्भागयुतं विपक्वम् ॥ ३ ॥ वङ्गं रसेन्द्रं गगनं सुलोहं कान्तं हि ताम्रं रविभागयुक्तम् । दलानि हेम्नो द्विशतानि दत्त्वा तथैव देयानि च राजतानि । एकत्र सर्वं विनिधाय वैद्यो जयाष्टभागं विदधीत लेहम् ॥ ४ ॥ जातीफलप्रमाणेन भक्षयेत्प्रातरुत्थितः । वीर्यवृद्धिं करोत्येष सर्वव्याधिविनाशनः ॥ ५ ॥ शतं च रमते स्त्रीणां कामतुल्यो भवेन्नरः । सर्वान्वातामयान्हन्ति प्रवृद्धं वातशोणितम् ॥ ६ ॥ अस्थिरोगं शिरोरोगं संधिरोगं च नाशयेत् । अस्य सेवनमात्रेण वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ७ ॥ धन्यं यशस्करं सम्यगायुरारोग्यवर्धनम् । काश्मीरकावलेहोऽयं बलकान्तिविवर्धनः ॥ ८ ॥ इति केशरपाकः ॥

अथ रतिवृद्धिकरो मोदकः—गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा शतावरी । मुसली वानरीबीजं यष्टी नागबला बला ॥ १ ॥ एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाऽऽज्येन भर्जितम् । सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥ २ ॥ चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् । सर्वतो द्विगुणं खण्डं खादेदग्निबलं यथा ॥ ३ ॥ वाजीकराणि भूरीणि संगृह्य रचितो यतः । तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥ ४ ॥ **अथ रतिवल्लभाख्यपूगपाकः**—पूगं दक्षिणदेशजं दशपलोन्मानं भृशं कर्तयेत्तत्स्विन्नं जलयोगतो मृदुतरं संकुट्य चूर्णीकृतम् । तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेद्गव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिबिडे दद्यात्तुलार्धां सिताम् ॥ १ ॥ पक्वं तज्ज्वलनात्क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षिपेद्द्यात्तत्तदुदीरयामि बहुला दृष्ट्वाऽऽदरात्संहिताः । एला नागबला बला सच-

पला जातीफलं लिङ्गिता जातीपत्रकपत्रपत्रकयुगं तच्च त्वचा संयुतम् ॥ २ ॥ विश्वावीरणवारिवारिदवरा वांशी वरी वानरी द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराऽथ महती खर्जूरिका क्षीरिका। धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाऽथ यवानिका वरटिका मांसी मिसी मेथिका ॥ ३ ॥ कन्देष्वत्र विदारिकाऽथ मुसली गन्धर्वगन्धा तथा कर्चूरं करिकेसरं समरिचं चारस्य बीजं नवम्। बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणाबीजं च राजीवजं श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समम् ॥ ४ ॥ सर्वं चेति पृथक्पृथक्पलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूत्रं वङ्गभुजंगलोहगगनं सन्मारितं स्वेच्छया। कस्तूरीवनसारचूर्णमपि च प्राप्तं तथा प्रक्षिपेत्पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद् बिल्वप्रमाणानथ ॥ ५ ॥ तान्भुक्त्वापि सदा यथाऽनलबलं भुञ्जीत नाम्लं रसं पूर्वस्विन्नशिते गते परिणतिं प्राग्भोजनाद्भक्षयेत्। नित्यं श्रीरतिवल्लभाख्यकमिमं यः पूगपाकं भजेत्स स्याद्वीर्यविवृद्धिवृद्धमदनो वाजीव शक्तो रतौ ॥ ६ ॥ दीप्ताग्निर्बलवान्बली विहरते हृष्टः सुपुष्टः सदा वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवत्सुन्दरः ॥ ७ ॥ इति रतिवल्लभाख्यपूगपाकः ॥ एतस्मिन्रतिवल्लभे यदि पुनः सम्यक्खुरासानिका धत्तूरस्य च बीजमर्ककरभः पाथोधिशोषस्तथा। सन्माजूफलकं तथा खसफलं त्वक्चापि निक्षिप्यते चूर्णार्धा विजया तथा स हि भवेत्कामेश्वरो मोदकः ॥ १ ॥ इति कामेश्वरमोदकः ॥ **अथाऽऽम्रपाकः**—पक्काम्रस्य रसद्रोणे सितामाढकसंमिताम्। घृतं प्रस्थमिदं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकम् ॥ १ ॥ मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पलीं द्विपलोन्मिताम्। सलिलस्याऽऽढकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २ ॥ पचेत्तन्मृन्मये पात्रे दारुदर्व्या प्रचालयेत्। चूर्णान्येषां क्षिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ ३ ॥ धान्याकं जीरकं चित्रं पत्रकं मुस्तकं त्वचम्। बृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ ४ ॥ एलां पत्रीं लवङ्गं च पृथग्जातीफलं पलम्। सिद्धशीते प्रदद्याच्च मधुनः कुडवद्वयम् ॥ ५ ॥ भक्षयेद्भोजनादर्वाक्पलमात्रमिदं नरः। अथवा नियता नात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥ ६ ॥ मानवः सेवनादस्य वाजिवत्सुरते भवेत्। समर्थो बलवान्पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामयः ॥ ७ ॥ ग्रहणीं नाशयेदेष क्षयं श्वासमरोचकम्। अम्लपित्तं च पित्तं तु कुष्ठं वै पाण्डुतामपि ॥ ८ ॥ इत्याम्रपाकः ॥ **अथ कामाग्निसंदीपनो मोदकः**—कर्षो रसो गन्धकमभ्रकं च द्विक्षारचित्रं लवणानि पञ्च। शटी यवानीद्वयकीटहारी तालीसपत्राणि परं विषं च ॥ १ ॥ जीरं चतुर्जातलवङ्गजातीफलं च कर्षत्रयमेवमन्यत्। सुवृद्धसर्वं कटुकत्रयं च तथा चतुष्कर्षमिदं निबोध ॥ २ ॥ धान्याकयष्टीमधुकं कसेरु पलं पृथक्पञ्चपलं विदारी। दन्ती कणा चातिबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरकस्य बीजम् ॥ ३ ॥ सबीजपूरेन्द्ररजःसमानं समा सिता क्षौद्रयुतं च तुल्यम्। कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं च कामाग्निसंदीपनमेनमाहुः ॥ ४ ॥ वृष्यं तथा परतरं सततं सदीप्यमानं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम्। गच्छेन्न लिङ्गशिथिलत्वमुपैति नित्यं नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥ ५ ॥ वातानशीतिमथ

पित्तभवांश्च रोगान्श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् । दुर्वारकामलभगंदर-पाण्डुरोगान्मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीविकारान् ॥ ६ ॥ कासज्वरश्वसनयक्ष्मकफ-प्रतिश्यायशूलामवातसहिताश्च रुजः समस्ताः । हत्वा गदान्बहुविधांस्तदपत्यकारी सर्वत्र पथ्यमथ सर्वसुखप्रदायी ॥ बल्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यान्मूलं तदेव कथितं परमं पवित्रम् ॥ ७ ॥ इति कामाग्निसंदीपनो मोदकः ॥ अथ **शतावरीघृतम्**—घृतं शतावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत् । शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुतं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १ ॥ अथ **लघुवाजिगन्धासर्पिः**—कल्केन वाजिगन्धाया विपचेद्घृतमुत्तमम् । चतुर्गुणमजाक्षीरं दत्वोद्धृत्याथ शीतले ॥ सितां समां प्रदायाद्याद्बलपुष्टिविवृद्धये ॥ १ ॥ अथ **चन्दनादितैलम्**—द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् । पतङ्गमथ कालीयागरुकृष्णागुरूणि च ॥ १ ॥ देवद्रुमः ससरलः पद्मकं क्रमुकोऽपि च । कर्पूरो मृगनाभिश्च लताकस्तूरिकापि च ॥ २ ॥ सिह्लकः कुङ्कुमं गव्यं जातीफलकमेव च । जातीपत्री लवङ्गं च सूक्ष्मैला महती तथा ॥ ३ ॥ कङ्कोलफलकं त्वक्च पद्मकं नागकेसरम् । वालकं च तथोशीरं मांसी दारु सिताऽपि च ॥ ४ ॥ मुरा कर्चूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुस्तकम् । रेणुकाश्च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥ ५ ॥ लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थिपर्णं च मञ्जिष्ठा नगरं सिक्थकं तथा ॥ ६ ॥ एतानि शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् । तैलं प्रस्थमितं सम्यगेतत्पात्रे शुभे क्षिपेत् ॥ ७ ॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोऽशीतिसमोऽपि यः । सुखी भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ ८ ॥ वन्ध्याऽपि लभते गर्भं षण्ढोऽपि तरुणायते । अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ९ ॥ चन्दनादि महातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् । दाहं प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डूं विनाशयेत् ॥ १० ॥ इति चन्दनादितैलम् ॥

अथ **महासुगन्धितैलम्**—कर्पूरागुरुचोचपत्रनलिकालाक्षाशटीधातकीपुष्पैः सप्तदलैलवालुसरलैः शैलेयमांसीप्लवैः । एलाकुङ्कुमरोचनादमनकैः श्रीवासजातीफलैः कङ्कोलक्रमुकोचटामदमुराकान्तालवङ्गामयैः ॥ १ ॥ वालोशीरहरेणुकामलयजस्थौणेयचण्डानखैर्जातीकोशकुलीरपद्मकनतैः स्पृक्कान्वितैः पालिकैः । लाक्षायोजनवल्लिलोध्रसलिलैस्तैलं विपाच्याऽऽढकं तैलाभ्यक्ततनुर्जरन्नपि भवेत्स्त्रीणां परं वल्लभः ॥ २ ॥ शुक्राढ्यो द्युतिमाननल्पतनयः षण्ढोऽपि रत्युत्सुको वन्ध्या गर्भवती भवेदपि तथा वृद्धाऽपि सूते सुतम् । कण्डूस्वेदविचर्चिकामलहरं दौर्गन्ध्यकुष्ठापहमश्विभ्यां परिकीर्तितं बहुगुणं तैलं सुगन्धं महत् ॥ ३ ॥ इति महासुगन्धितैलं वृन्दात् ॥

अथ **पञ्चबाणरसः**—सूताभ्रलोहोरगवङ्गशङ्खकपर्दिकाश्चैव समं विधाय । सूतार्धभागं कनकस्य दद्याद्वारत्रयं क्षीरविभावितं तत् ॥ १ ॥ पोस्तैस्तथा भावितमेकविंशद्वारं तथा यष्टिसुवर्णकानाम् । लवङ्गकाकल्करविश्वजातीफलत्रिकं

कोलकचन्दनानाम् ॥ २ ॥ एषां द्रवैर्भावय सप्तवारं पृथक्तथैकं मृगनाभिकायाः । रसोऽयमुक्तः परमेश्वरेण श्रीपञ्चबाणो रतिशक्तिदो नृणाम् ॥ ३ ॥ एतस्मादधिकं च नास्ति भुवने वीर्याधिकं धीप्रदमायुष्कान्तिकरं हितं वसुमतां नृणामुदारात्मनाम् । आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं बल्यं वयःस्थापनं मेहप्लीहजलोदराश्मरिरुजापस्मारविध्वंसनम् ॥ ४ ॥ इति पञ्चबाणरसः ॥

अथ चन्द्रोदयरसः—पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रपलाष्टकं षोडश गन्धकस्य । शोणैस्तु कार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ॥ १ ॥ तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयं च । पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो रसः पल्लवरागरम्यः ॥ २ ॥ सौवर्णमेतत्सकलामयघ्नं सर्वेषु योगेषु च योजनीयम् । निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ॥ ३ ॥ जातीफलं चोषणमिन्द्रपुष्पं कस्तूरिकाया इह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य माषो भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती ॥ ४ ॥ मदोद्धतानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यवश्यम् । श्रृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समण्डकानि । माषान्नमिष्टानि रसेऽत्र पथ्यमानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ५ ॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः । गृहे च रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥ ६ ॥ इति चन्द्रोदयरसः ॥

अथ वृद्धपुष्पधन्वा रसः—कनकहरजकान्तं ताप्यकं वृद्धिभावं द्विजकुवलययष्टीशाल्मलीनागवल्ल्यः । घृतमधुपयखण्डं पुष्पधन्वा द्विवल्लो रमयति बहुकान्ता दीर्घमायुर्बली स्यात् ॥ १ ॥ **अथ लघुपुष्पधन्वा रसः**—हरजभुजगलोहान्यभ्रकं च त्रिभागं कनकविजययष्टीशाल्मलीनागवल्ल्यः । सितमधुघृतदुग्धैः सेवितो वीर्यवृद्धिं रमयति बहुकान्ता पुष्पधन्वा रसः स्यात् ॥ १ ॥

अथ मदनकामदेवो रसः—तारं वज्रं सुवर्णं च ताम्रसूतकगन्धकम् । लोहं क्रमविवृद्धानि कुर्यादेतानि मात्रया ॥ १ ॥ विमर्द्य कन्यकाद्रावैर्न्यसेत्काचमये घटे । विमुद्य पिठरीमध्ये धारयेत्सैन्धवैर्भृते ॥ २ ॥ वह्निं शनैः शनैः कुर्याद्दिनैकं तु तदुद्धरेत् । स्वाङ्गशीतं च संचूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः ॥ ३ ॥ अश्वगन्धा च काकोली वानरी मुसली क्षुरा । त्रिवारं च रसैर्भाव्यं शतावर्याश्च भावयेत् ॥ ४ ॥ कस्तूरीव्योपकर्पूरं कङ्कोलैलालवङ्गकम् । पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ॥ ५ ॥ सर्वैः समां शर्करां च दत्त्वा शाणोन्मितं पिबेत् । गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ॥ ६ ॥ अस्य प्रभावात्सौन्दर्यं बलं तेजो विवर्धते । तरुणी रमयेद्वृद्धो न च हानिः प्रजायते ॥ ७ ॥ इति मदनकामदेवो रसः ॥

अथ महाराजवटीरसः—बीजं ब्रह्मतरोर्विधाय बहुधा खण्डं त्रियामोषितं छागे दुग्धवरेऽथ शुष्कमथ तद्गन्धेन तिथ्यंशिना । युक्तं काचघटीयुतं हुतभुजो योगेन च स्वान्ततः सत्त्वं तस्य निगृह्य काचवटिते भाण्डे सुखं स्थापयेत्

॥ १ ॥ तत्तैल वल्लमात्रं तु ताम्बूलीपत्रगं चरेत् । क्षिप्त्वा तत्र रसं वल्लमङ्गुल्यग्रेण मर्दयेत् ॥ २ ॥ युक्त्या तां कज्जलीं भुक्त्वा ताम्बूलं शीलयेदनु । शाकाम्लं मापपट्टकादिवर्जितं पथ्यमाचरेत् ॥ ३ ॥ अनेन योगराजेन षण्ढोऽपि पुरुषायते । अपूर्ववच्छतं गच्छेद्वनितानां महागणान् ॥ ४ ॥ वलीपलितविध्वंसी योगोऽयं क्षयकुष्ठजित् । वातपित्तकफातङ्कहस्तिपञ्चाननः परम् । नास्त्यनेन समं लोके किंचिदन्यद्रसायनम् ॥ ५ ॥ इति महाराजवटीरसः सारसंग्रहात् ॥

अथ पूर्णेन्दुनामा रसः—शाल्मल्युत्थैर्द्रवैर्मद्यं पलैकं शुद्धसूतकम् । यामद्वयं पचेच्चापि वस्त्रे बद्ध्वाऽथ मर्दयेत् ॥ १ ॥ दिनैकं शाल्मलीद्रावैर्मर्दयित्वा वटीकृतम् । वेष्टयेन्नागवल्ल्याऽथ निक्षिपेत्काचभाजने ॥ २ ॥ भाजनं शाल्मलीद्रावैः पूर्णं यामद्वयं पचेत् । वालुकायन्त्रमध्ये तु द्रवे जीर्णे समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ द्विगुञ्जं भक्षयेत्प्रातर्नागवल्लीदलान्तरे । मुसलीं ससितां क्षीरं पलैकं पाययेदनु ॥ ४ ॥ रसः पूर्णेन्दुनामाऽयं सम्यग्वीर्यकरो भवेत् । कामिनीनां सहस्रैकं नरः कामयते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ इति पूर्णेन्दुनामा रसः ॥ **अथ रसभस्मयोगः**—खर्परे धारयेद्गन्धं तैलवद्वह्निना क्षणम् । ततस्तस्मिन्निक्षिपेत्सूतं तत्समानं ततः परम् ॥ १ ॥ घर्षयेल्लोहदर्व्याऽथ यावज्ज्वलति वह्निना । खर्परस्यान्तरं वह्निर्यदा ज्वलति केवलम् ॥ २ ॥ अथो वह्निं तदा मन्दं विधाय घटयेत्पुनः । लोहदर्व्या भवेद्यावद्भस्म तत्स्फटिकोपमम् ॥ ३ ॥ तदादाय प्रयोक्तव्यं रोगेषु सकलेष्वपि । अग्निमान्द्यं च षाण्ढ्यं च कासश्वासभगंदराः ॥ ४ ॥ व्रणाश्च विविधाः सर्वे वलयः पलितानि च । नश्यन्त्यनेन योगेन सत्यं शिववचोदितम् ॥ ५ ॥ **अथ ध्वजवृद्धिकरणम्**—क्षौद्रं क्षुद्रातगरमरिचैः पिप्पलीसैन्धवाभ्यां प्रत्यक्पुष्पीयवतिलगुडश्वेतसिद्धार्थमाषैः । श्लक्ष्णीभूतैर्भवति मिलितं वाजिगन्धासनाथैः श्रोणीश्रोत्रभुजकचशिरःशेफसां वृद्धिकारी ॥ १ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ सकुष्ठमातङ्गबलाबलानां वचाश्वगन्धागजपिप्पलीनाम् । तुरङ्गशत्रोर्नवनीतयोगाल्लेपेन लिङ्गं मुशलत्वमेति ॥ २ ॥ इत्यनङ्गरङ्गात् ॥ इति वाजीकरणाधिकारः ॥

अष्टाङ्गमैथुनम्—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ १ ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ २ ॥ **अथ कामेश्वरः**—जातीफलं च सौराष्ट्री कृष्णधत्तूरबीजकम् । जातीपुष्पमफेनं च नागं हिङ्गुलमेव च ॥ १ ॥ एतानि समभागानि खसक्काथेन मर्दयेत् । गुञ्जामात्रां च वटिकां सितया सह भक्षयेत् ॥ १ ॥ नाम्ना कामेश्वरः प्रोक्तो रमते कामिनीशतम् ॥ २ ॥ **अथ वङ्गेश्वरः**—रसं वङ्गसमं कृत्वा चतुर्भागं च गन्धकम् । कुमारीरससंयुक्तं दिनमेकं तु मर्दयेत् ॥ १ ॥ मन्दमध्यमतीव्राग्निवालुकायन्त्रगं पचेत् । अश्वगन्धामृतासारमोचारसशतावरीः ॥ २ ॥ गोक्षूरधात्री कूष्माण्डी वाराही पत्रमागधी । त्रिफला कर्कटी मुस्ता यष्टीमधुसमन्वितम् ॥ ३ ॥ सर्वसाम्यं सितायुक्तं चूर्णं

कर्षार्धसंयुतम् । गुञ्जाचतुष्टयां मात्रां गोक्षीरमनुपानतः ॥ ४ ॥ प्रातरुत्थाय सेवेत लवणाम्लं च वर्जयेत् । बहुमूत्रं मूत्रकृच्छ्रं रक्तमूलप्रमेहकम् ॥ ५ ॥ मधुमेहं नष्टशुक्रं नष्टलिङ्गं च नाशयेत् । सर्वमेहप्रशमनो वङ्गेश्वर इति स्मृतः ॥६॥ शतावर्यश्वगन्धा च वानरी मुशली तथा । गोकण्टो शर्कराक्षीरं पिबेन्नष्टेन्द्रियो नरः ॥ १ ॥ तिलगोक्षुरचूर्णेन साधितं छागलं पयः । पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं शीघ्रं गच्छति षण्ढता ॥ २ ॥ सेवेत गोक्षुरं चूर्णं छागक्षीरेण साधितम् । शर्करामधुसंयुक्तं शीघ्रं गच्छति षण्ढता ॥ ३ ॥ सिन्दूरं कनकं बीजं विजया क्षुरबीजकैः । जातीफलं जातिपत्रीं कटुछिग्रुमफेनकम् ॥ ४ ॥ समुद्रशोषसंयुक्तं लवङ्गं च तथैव च । विजयारसनैर्मर्द्यं याममेकं प्रशस्यते ॥ ५ ॥ बदरीबीजमात्रं तु स्त्रीशतं रमते मुदा । अब्धिशोषं च सिद्धार्थांश्चतुर्वल्लमितान् पृथक् ॥ ६ ॥ अर्धशिष्टं च तद्दुग्धं सायंकाले पिबेन्नरः । बिन्दुपातं न कुरुते वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ७ ॥ **अथ रसभस्मयोगः**—शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं लोहपात्रेऽग्निसंस्थिते । आर्द्रन्यग्रोधदण्डेन चालयेद्भस्मतां नयेत् ॥ रक्तिकाद्वितयं भुक्तं रेतःपुष्टिकरं परम् ॥ १ ॥ **अथ वीर्यस्तम्भवटी**—जातीफलं लवङ्गं च जातीपत्रं सकुङ्कुमम् । सूक्ष्मैला चाहिफेनं च त्वाकारकरभं तथा ॥ १ ॥ प्रत्येकं कर्षमात्राणि कर्पूरं शाणमात्रकम् । नागवल्लीदलरसैर्वटी चणकसंनिभा । वीर्यसंस्तम्भनी ह्येषा बलवर्णाग्निदीपनी ॥ २ ॥ **अथ कपिकच्छूपाकः**—निस्तुषं वानरीबीजं कृत्वा विंशत्पलानि च । त्रिंशत्पलां सितां दत्त्वा घृतं दत्त्वा पलाष्टकम् ॥ १ ॥ दुग्धाढकसमायुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् । यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तन्मध्ये चूर्णितं क्षिपेत् ॥ २ ॥ जातीफलं त्रिकटुकं त्रिगन्धं देवपुष्पकम् । अकल्करं जातिपत्री कोकिलाबीजकेसरम् ॥ ३ ॥ पुनर्नवा पले द्वे च मुसली साहिफेनकम् । पारदं लोहचूर्णं च त्वभ्रकं च पलार्धकम् ॥ ४ ॥ चन्दनागरुकस्तूरीकर्पूरं शाणमात्रकम् । पलार्धं भक्षयेत्तत्तु क्रमाद्वीर्यबलप्रदम् ॥ ५ ॥

अथ रसवैकृतियोगोऽभिलिख्यते—जनितविविधदाहे शीततोयाभिषेको मलयजघनसारो लेपनं मन्दवातः । तरुणदधि सिताक्तं नारिकेलीफलाम्भो मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥ १ ॥ सौभाग्यमेघनादाङ्घ्रिसितामधुकचन्दनम् । तुषोदकेन पातव्यं सर्वस्मिन्रसवैकृते ॥ २ ॥ छर्द्यां चेक्षुरसो देयः कपित्थं वा सितान्वितम् । कुमारीगिललेपश्च सर्वाङ्गेण प्रशस्यते ॥ ३ ॥ क्षीरं मधुसितोपेतं क्वाथो वाऽमृतबिन्दुकः । उपचारा अमी सर्वे प्रशस्ता रसतापिनाम् ॥ रसदाहे भवेत्सर्वं पित्तज्वरभिषग्जितम् ॥ ४ ॥

अथ रससारः—मुक्ताविद्रुमवङ्गभूतिसहितं वल्लं पृथक् स्वर्णकं छिन्नासत्त्वतुगासितानवनितं चाऽऽलोड्य संभक्षयेत् । संजाते तृषि नारिकेलसलिलं तत्कालिकं प्राशयेत्सर्वस्मिन् रसवैकृते च गदितं ह्येतच्च योगामृते ॥ १ ॥ सर्वस्मिन् रसवैकृते हि शिशिरं स्वेच्छाम्बुपानादिकं देयं तापशमाय दाडिमतरोरग्राणि दूर्वाशिफाः । संपेष्यामलया ददीत च तदा स्वेच्छावशेन त्यजेद्यावत्पूर्वबलं भवे-

त्पट्टुतरं तावत्स्त्रियं न स्पृशेत् ॥ २ ॥ यष्टीपटोलनिष्क्वाथो मधुना मधुरीकृतः । तीव्रपित्तज्वरोन्मादनाशनो रसदाहजित् ॥ ३ ॥ छिन्नायष्टीवनोशीरधान्यपर्पट-चन्दनैः । रसदाहं जयेत्क्वाथो खण्डवंशीकसंयुतः ॥ ४ ॥ चन्दनोदीच्यशीतैश्च क्वाथः खण्डोपलान्वितः । रसदाहं जयत्याशु पित्तज्वरहरः परः ॥ ५ ॥ दूर्वा-सोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठाचैलवालुकम् । सितासितमुशीरं च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥ ६ ॥ तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् । जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ॥ ७ ॥ काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा । मुद्गपर्णी माष-पर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ॥ ८ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विप्लावयेद् घृतम् । रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ॥ ९ ॥ क्षीणशुक्रे प्रदातव्यं वाजीकरणमुत्त-मम् । अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ॥ १० ॥ विकारो यदि जायेत पारदान्मलसंयुतात् । गन्धकं सेवयेत्तत्र शोधितं विधिपूर्वकम् ॥ ११ ॥ गन्धकं माषयुग्मं च नागवल्लीदलैः सह । खादेच्चेत्पारदग्रस्तो दोषशान्तिस्तदा भवेत् ॥ १२ ॥ **अथान्यच्च**—लाक्षाकूष्माण्डखण्डांश्च तुलसीं शतपुष्पिकाम् । लवङ्गं वत्सनागं च गन्धकेन समात्रकम् ॥ १ ॥ कर्षमात्रं पयो भुक्तं सर्वं तत्र पृथक् पृथक् ॥ सर्वयोगोत्तरासाध्यः सूतदोषविकारनुत् ॥ २ ॥ **अथान्यच्च**—नागव-ल्लीरसप्रस्थं भृङ्गराजरसं तथा । तुलस्याश्च रसं प्रस्थं छागदुग्धं समांशकम् ॥ १ ॥ मर्दनं सर्वगात्रेषु यामयुग्मं दिनत्रयम् । स्नानं शीतलतोयेन सूतदोषप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति रसवैकृतियोगाः ॥

अथ रसायनाधिकारः ।

तत्र रसायनस्य लक्षणमाह—यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तम्भकं तथा । चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥ **रसायनस्य फलमाह**—दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥ १ ॥ **तद्विधिमाह**—पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसा-यनम् । प्रयुञ्जीत भिषक्प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥ १ ॥ नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः । आभाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाऽऽहितः ॥ २ ॥ **अथ तदुदाहरणानि**—शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १ ॥ मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥ २ ॥ आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि । मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३ ॥ विशेषेण तुगाक्षीर्या पिप्पल्या लवणेन च । त्रिफला सितया वाऽपि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ ४ ॥ सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसा-यनगुणैषिणा ॥ ५ ॥

अथ ग्रन्थान्तराद्धरीतक्यनुपानानि—ग्रीष्मे तुल्यगुडां सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे सार्धं शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे । पिप्पल्या

शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितां राजन्भुङ्क्ष्व हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १ ॥ पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्धमासम् । मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ २ ॥ ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् । क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ शतावरी मुण्डिनिका गुडूची सहस्तिकर्णी सहतालमूली । एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याज्येन किं वा मधुनाऽवलिह्यात् ॥ ४ ॥ जरारुजामृत्युवियुक्तदेहो भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः । विभाति देवप्रतिमः स नित्यं प्रभामयो भूरिविवृद्धबुद्धिः ॥ ५ ॥ पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा । कृशस्य पुष्टिं वपुषो दधाति नरस्य सस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥ ६ ॥ शिशिरे चाश्वगन्धायाः कन्दचूर्णं पयोन्वितम् । मासमत्ति समध्वाज्यं स वृद्धोऽपि युवा भवेत् ॥ ७ ॥ घृतामलकशर्करातिलपलाशबीजानि यः समानि शयनस्थितो मधुयुतानि खादेन्निशि । वलीपलितवर्जितस्तरुणनागतुल्यो बली बृहस्पतिसमः पुमान्भवति सोऽचिरेण ध्रुवम् ॥ ८ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ असिततिलविमिश्रान्पल्लवान्भक्षयेद्यः सततमिह पयोशी भृङ्गराजस्य मासम् । भवति च चिरजीवी व्याधिनिर्मुक्तदेहो भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ॥ ससितया वचयाऽऽमलकैरथ त्रिफलया त्वथ वा घृतमिश्रया । कनकलोहरजः सदलं कृतं परमिदं हि रसायनमिष्यते ॥ १ ॥ इति चिकित्साकलिकातः ॥ धात्रीतिलान्भृङ्गरजोविमिश्रान्ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण । ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयोऽप्यामरणाद्भवेयुः ॥ १ ॥ पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा शोधयेद्विधिवज्जले । कषायं तं पिबेच्छीतं घृतेनाक्तोष्ठतालुकम् ॥ २ ॥ पञ्चवृद्ध्या पिबेद्यावत्सप्ततिं ह्रासयेत्ततः । जीर्णेऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥ ३ ॥ एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम् । कुष्ठार्शःक्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥ ४ ॥ इति वृन्दात् ॥ गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनीवचाभयाशुण्ठिशतावरीः समाः । घृतेन लीढ्वा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मीवचाभयावासापिप्पल्यो मधुसैन्धवम् । अस्य प्रयोगात्सप्ताहात्किन्नरैः सह गीयते ॥ २ ॥ हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहखालित्यमेहतिमिरार्मसशुक्रदोषान् । भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोऽपि तेन च भवेत्तरुणीरिरंसुः ॥ ३ ॥

अथ लोहगुग्गुलुः—अयः पलं गुग्गुलुरत्र योज्यः पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च । पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन्यात्यमरत्वमेव ॥ १ ॥ इति लोहगुग्गुलुर्भावप्रकाशात् ॥ **अथ गन्धकरसायनम्**—शुद्धो बलिर्गोपयसा विभाव्यस्ततश्चतुर्जातगुडूचिकाभिः । पथ्याक्षधात्र्यौषधभृङ्गराजैर्भाव्योऽष्टवारं पृथगार्द्रकेण ॥ १ ॥ शुद्धे सितां योजय तुल्यभागां रसायनं गन्धकराजसंज्ञम् । कर्षोन्मितं सेवितमेति मर्त्यो वीर्यं च पुष्टिं दृढदेहवह्निम् ॥ २ ॥ कण्डूं च कुष्ठं विषदोषमुग्रं मासद्वयेनेह जयेत्प्रयोगः । घोरातिसारं ग्रहणीगदं च हरेच्च रक्तं दृढशूलयुक्तम् ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे मेहगणे प्रकृष्टं वातामयानां हरणे समर्थम् ।

प्रजाकरं केशमतीव कृष्णं करोति चेद्भक्षति चार्धवर्षम् ॥ ४ ॥ रसायनं पर्वतजात्सबीजं क्षाराम्लतैलादिकराजिवर्जम् । ससोमरोगं सहमुष्कवृद्धिं हरेच्च वै गन्धकराजयोगः ॥ ५ ॥ हरति सकलरोगान्गन्धकाख्यः प्रयोगो मृतसदृशनराणां प्राणदो दीर्घमायुः । तदनु विहितयोगो भस्मसूतं सहेम रमयति त्रिदशानां देहदीप्तिं सुरूपाम् ॥ ६ ॥ वीर्यस्य वृद्धिं दृढदेहवह्निमशीतिवातान्विनिहन्ति कुष्टम् । प्रमेहदुष्टोदररोगजालं विशेषतो हन्ति तु संनिपातम् ॥ ७ ॥ दोषज्वरं राजरुजं प्रमेहं पाण्डुक्षयश्वासगुदाङ्कुरादीन् । एतान्हि रोगान्विनिहन्ति शीघ्रं रसायनं जल्पितमीश्वरेण ॥ ८ ॥ इति गन्धकरसायनम् ॥

अथ तैलानि—एरण्डतैलमथ निम्बफलास्थितैलमेतद्रसायनमनामयकायकारि । ज्योतिष्मतीफलपलाशफलोद्भवं वा तैलं वलीपलितहारि भिषक्प्रदिष्टम् ॥ १ ॥ न केवलं दीर्घमिहाऽऽयुरश्नुते रसायनं यो विविधं निषेवते । गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥ २ ॥ इति रसायनाधिकारः ॥

अथ रोगानुसारेणौषधस्यानुपानानि ।

कैरातास्बुदपर्पटं ज्वरगदे तक्रं ग्रहण्यामथातीसारे कुटजः कृमौ कृमिरिपुर्दुर्नामकेऽरुष्करम् । पाण्डौ किट्टमथ क्षये गिरिजतु श्वासे तु भार्ग्यौषधं मेहे त्वामलरात्रिके तृषि जलं संतप्तहेमान्वितम् ॥ १ ॥ शूले हिङ्गुकरञ्जमामपवने तैलं रुबोर्मूत्रयुक्श्रेष्ठा प्लीह्नि कणा विषे शुकतरुः कासे तु कण्टारिका । वातव्याधिषु गुग्गुलुश्च लशुनः स्याद्रक्तपित्ते वृषोऽपस्मारे तु वचा सवागथ गरे हेमोदरे रेचनम् ॥ २ ॥ वातास्रे तु गुडूचिकाऽर्दितगते माषेण्डरी मेदसि क्षौद्राम्भः प्रदरे तिरीटमरुचौ लुङ्गो व्रणेऽङ्यः पुरः । शोके मद्यमथाम्लपित्तरुजि तु द्राक्षाऽथ कृच्छ्रे वरी कूष्माण्डाम्बु दृगामये तु त्रिफलोन्मादे पुराणं घृतम् ॥ ३ ॥ कुष्टे खादिरसारवार्यथ पयो निद्राक्षये माहिषं श्वित्रे बाकुचिफल्यजीर्णरुजि तु स्वापो भये तोषणम् । छर्दौ लाजमधूर्ध्वजत्रुविकृतौ नस्यं सतीक्ष्णौषधं शूले पार्श्वभवे तु पुष्करजटा मूर्च्छासु शीतो विधिः ॥ ४ ॥ कार्श्ये मांसरसोऽश्मरीषु गिरिभिद्गुल्मेषु शिग्रुत्वचा मोक्षोऽस्रस्य तु विद्रधौ जतुरसैर्हिध्मासु नस्यं हितम् । दाहे शीतविधिर्भगंदरगदे तूर्वीलताश्वास्थिनी घृष्टे रासभलोहितैः स्वरगदे मध्वन्वितं पौष्करम् ॥ ५ ॥ इति सर्वरोगेष्वनुपानानि ॥ यत्किंचिदौषधं वैद्यैर्देयं रोगानुपानतः । तत्तद्गुणकरं ज्ञेयमनुपानबलादिह ॥ १ ॥ यावद्व्योमनि बिम्बमम्बरमणेरिन्दोश्च विद्योतते यावत्सप्त पयोधयः सगिरयस्तिष्ठन्ति पृष्ठे भुवः । यावच्चावनिमण्डलं फणिपतेरास्ते फणामण्डले तावत्सन्भिषजः पठन्तु परितः श्रीयोगरत्नाकरम् ॥ २ ॥

॥ इति योगरत्नाकरः समाप्तः ॥